

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Erkan ALAGÖZ

MUHAMMED NÛRU'L-ARABÎ'NİN
EL-ENVÂRU'L-MUHAMMEDİYYE FÎ ŞERHİ RİSÂLETİ'L-VÜCÛD
ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisâns Tezi

Antalya, 2018

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Erkan ALAGÖZ

MUHAMMED NÛRU'L-ARABÎ'NİN
EL-ENVÂRU'L-MUHAMMEDİYYE FÎ ŞERHİ RİSÂLETİ'L-VÜCÛD
ADLI ESERİNDEKİ TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Danışman

Prof. Dr. Ahmet ÖGKE

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisâns Tezi

Antalya, 2018

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Erkan ALAGÖZ'ün bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisâns Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Rifat OKUDAN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Ahmet ÖGKE (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Şeyda ÖZTÜRK (İmza)

Tez Başlığı: Muhammed Nûru'l-Arabî'nin el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 22/06/2018

Mezuniyet Tarihi : 02/08/2018

(İmza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisâns Tezi olarak sunduğum "Muhammed Nûru'l-Arabî'nin el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri" adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Erkan ALAGÖZ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Erkan ALAGÖZ
Öğrenci Numarası	20145249017
Enstitü Ana Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisâns
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisâns () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisâns
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ahmet ÖGKE
Tez Başlığı	"Muhammed Nûru'l-Arabî'nin el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd Adlı Eserindeki Tasavvufî Görüşleri"
TurnItIn Ödev Numarası	983426945

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 135 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 18/07/2018 tarihinde tarafımdan TurnItIn adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 15

alıntılar dâhil % 22 'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

- (x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.
- () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

19/07/2018
(imza)
Prof. Dr. Ahmet ÖGKE

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED NÛRU'L-ARABÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ ve HALİFELERİ

1.1. Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Hayatı	9
1.1.1. Yaşadığı Dönem	9
1.1.2. Nesebi, Ailesi ve Doğumu	9
1.1.3. Tahsil Hayatı	10
1.1.4. Tasavufî Hayatı	11
1.1.5. Seyahatleri	12
1.1.6. Vefatı	14
1.2. Eserleri	15
1.3. Halifeleri	24

İKİNCİ BÖLÜM

EL-ENVÂRU'L-MUHAMMEDİYYE FÎ ŞERHİ RİSÂLETİ'L-VÜCÛD

2.1. Eserin Tanıtımı	32
2.1.1. Adı ve Nüshaları	32
2.1.2. Özellikleri ve Üslûbu	32
2.1.3. Muhtevâsı	33
2.1.4. Tercüme Çalışmasında Takip Ettiğimiz Usûl	34
2.2. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Vahdet-i Vücûd Risâlesinin Türkçe Tercüme Metni	34
2.3. Eserin Türkçe Tercüme Metni	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-ENVÂRU'L-MUHAMMEDİYYE FÎ ŞERHİ RİSÂLETİ'L-VÜCÛD'DA

ELE ALINAN TASAVVUFÎ KONULAR

3.1. Vücûd ve Vahdet-i Vücûd	70
3.2. Vücûd Mertebeleri	74
3.3. Tecellî ve Taayyün.....	80
3.4. Ama'	84
3.5. Seyr'de Taavvuk (Engellenme)	88
3.6. Telvîn ve Temkîn.....	90
3.7. Teşbîh ve Tenzîh.....	92
3.8. Teceddüd-i Emsâl	95
3.9. Hulûl, İttihâd, Tenâsuh, Devir ve Teselsül	98
3.10. Yakîn.....	103
3.11. Melâmet	105
3.12. Sülûk Makamları.....	108
3.13. Kible.....	110
SONUÇ	114
KAYNAKÇA.....	116
EK 1- Yazma Eserin İlk Sayfası.....	120
EK 2- Merâtibü'l-Vücûd.....	121
EK 3- Yazma Eserin Son Sayfası	122
ÖZGEÇMİŞ	123

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1 Merâtibü'l-Vücûd	64
----------------------------------	----

KISALTMALAR LİSTESİ

age.	Adı geçen eser
a.mlf.	Aynı müellif
a.s.	Aleyhi's-selâm
b.	İbn
bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren, çevirmen
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dr.	Doktor
ed.	Editör
h.	Hicrî
hz.	Hazret-i
h zr.	Hazırlayan
k.s.	Kuddise Sirruhu
k.v.	Kerremallâhu Vechehu
MÜİFV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	Neşreden
nr.	Numara
ö.	Ölümü
r.a.	Radıyallahü anh, Radıyallahü anhâ
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
thk.	Tahkik yapan
trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	Ve devamı
vr.	Varak
vs.	Vesaire
yay.	Yayın
yy.	Yüzyıl

ÖZET

Bu çalışma **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin tasavvufi görüşlerini ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanmıştır. Tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte; **Melâmîliğ**in tanımı ve ortaya çıkışından günümüze değin geçirdiği merhalelerden bahsedilmiştir. Birinci bölümde; **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin hayatı, eserleri ve halifeleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; öncelikle eserin tanıtımı yapılmış, akabinde ise şerh edilen **Seyyid Şerîf el-Cürcânî**'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesinin* Türkçe tercüme metnine yer verilmiştir. Daha sonra da **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eserinin Türkçe tercüme metni verilmiştir. Üçüncü bölümde; **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin, *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eseri bağlamında tasavvuf anlayışı, karşılaştırmalı yöntemle ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Nûru'l-Arabî, Tasavvuf, Melâmîlik, Vahdet-i Vücûd

SUMMARY

TITLE: THE SÛFÎSTIC VIEWS OF MUHAMMED NURU'L-ARABÎ IN EL- ENVARU'L-MUHAMMEDIYYE FÎ ŞERHI RİSALETİ'L-VUCUD

This work is prepared to find out Muhammed Nûru'l-Arabî's mystical opinion. Thesis has login and three parts of it. In login; there is Melâmîlik's definition and talked about appearance of stage until this time. In the first part; Muhammed Nûru'l-Arabî's life, work and caliph's information are given. In the second part; firstly description of work is made, then given place to proposed work Seyyid Şerîf el-Cürcânî's Vahdet-i Vücûd Risâle's Turkish translation text. And then Muhammed Nûru'l-Arabî's Turkish translation text of el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd's is given. In the third part; Muhammed Nûru'l-Arabî's work el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd's comparison ways of mystical meaning is given.

Keywords: Muhammed Nûru'l-Arabî, Mystical , Melâmîlik, Vahdet-i Vücûd

ÖNSÖZ

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserlerinden biri olan ve Arapça olarak kaleme alınan *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*; **Üçüncü Devre Melâmîliği, tevhîd ve vahdet-i vücûd** hakkında bilgi veren önemli bir eserdir.

Muhammed Nûru'l-Arabî, manevî açıdan oldukça bereketli olan ömründe birçok halife yetiştirdiği gibi bu bereketi bizimle paylaşacak birçok eser de telif etmiştir. Biz de el yazması halinde bulunan **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin bu önemli eserini hem Türkçe'ye tercüme edip hem de eserin içinde barındırdığı tasavvufî görüşleri ele alarak istifadeye sunmayı amaçladık.

Muhammedî nûrlar (idrakler) anlamındaki *el-Envâru'l-Muhammediyye*'de **insan-ı kâmil**in idrakleri ve **insan-ı kâmil** olma yolundaki merhaleler, **Melâmîlik** yolunda bulunan **sâliklerin** idraklerine ışık tutacak şekilde sunulmaktadır. Ayrıca **sâliklerin seyr u sülûklerinde** bâtil yollara sapmalarını engellemek amacıyla açıklamalar yapılmakta ve bu bâtil itikatlar hem şer'î hem aklî hem de keşfî delillerle reddedilmektedir.

Çalışmamızın konusu olan *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eserdeki ele alınan tasavvufî görüşleri; giriş ve üç ana bölüm olarak hazırladık.

Girişte **Melâmîliğin** tanımı ve ortaya çıkışından günümüze değin geçirdiği devreler: Birinci Devre **Melâmiyye-i Kassariyye**, İkinci Devre **Melâmiyye-i Bayrâmiyye** ve Üçüncü Devre **Melâmiyye-i Nûriyye**'den bahsedilmiş ve çalışmanın amacına değinilmiştir.

Birinci bölümde **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin hayatı, eserleri ve halifeleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde özellikle **Ali Bolat**'ın *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* adlı eserinden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra **Abdûlbakî Gölpınarlı**'nın *Melâmîlik ve Melâmîler* adlı eserinden, *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı* I. ve IV. ciltlerden ve **Burak Anılır**'ın yapmış olduğu çalışmalardan istifade edilmiştir.

İkinci bölümde öncelikle eserin adı ve nüshaları tanıtılmıştır. Ardından eserin üslûbu ve muhtevâsına değinilmiştir. Akabinde ise şerh edilen **Seyyid Şerîf el-Cürcânî**'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesinin* Türkçe tercüme metnine eserin anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla müstakil olarak yer verilmiştir. Daha sonra da **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eserinin Türkçe tercüme metni verilmiştir.

Üçüncü bölümde **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin, *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eseri bağlamında tasavvuf anlayışı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde konular ele alınırken diğer **Sûfilerin** görüşlerine de yer verilerek **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin görüşleri karşılaştırmalı olarak detaylı bir şekilde değerlendirilmeye

alışılmış, böylelikle **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin getirdiği yeni ve farklı yorumları ile tasavvuf geleneği içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise; **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin bu eseri bağlamındaki görüşleri çalışmanın tümü göz önünde bulundurularak değerdendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın bütün safhalarında görüş ve düşüncelerinden istifade ettiğim kıymetli hocam **Prof. Dr. Ahmet ÖGKE**'ye, tez konusunu belirlerken yardımcı olan ve desteklerini esirgemeyen **Burak ANILIR**'a, kaynak noktasında yardımlarını esirgemeyen **Prof. Dr. Ali BOLAT**'a, tezin tercüme kısmında bana zamanını ayıran ve yol gösteren değerdli hocam **Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DİLEK**'e ve özellikle desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerdli eşime teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca isimlerini burada zikredemediğim çok değerdli dostlarıma ve hocalarıma desteklerinden dolayı şükranlarımı sunarım.

Erkan ALAGÖZ
Antalya, 2018

GİRİŞ

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin tasavvufî düşünce sistemini anlayabilmek için başta onun bağlı bulunduğu **Melâmîlik** mesleğini tanımak gerekmektedir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye ulaşıncaya kadar **Melâmîliğin** tarihi süreci farklılıklar arz etmektedir.

Melâmîlik; kınamak, ayıplamak, rüsvaylık anlamlarına gelmektedir ve tasavvuf ıstılahında genel olarak "yaptığı iyilikleri gizlemek ve işlediği günahları açığa vurmak" şeklinde tanımlanmıştır.¹ **Melâmîliğin** terim olarak kullanımı kökü olan levm kelimesinin geçtiği iki âyete (el-Mâide, 5/54; el-Kıyâme, 75/2) dayandırılmaktadır. Bu âyetlerin, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ “Ey mü'minler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah yakında öyle bir topluluk getirecektir ki O onları sever, onlar da O'nu severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda cihad ederler, **kınayanın kınamasından korkmazlar**. Bu Allah'ın bir lutfudur, onu dilediğine verir. Allah'ın lutfu geniştir. O her şeyi en iyi bilendir” anlamına gelen ilkinde (el-Mâide, 5/54) mü'minler arasından çıkacak bir topluluğun özellikleri anlatılırken kullanılan, “Onlar kınayanın kınamasından korkmazlar” ifadesi **melâmîlik** teriminin içerdiği anlamı vurguladığı şeklinde yorumlanmış, ayrıca, “Allah onları, onlar da Allah'ı severler” şeklindeki ifadeden hareketle **melâmîlik** ve **muhabbet** terimleri arasında ilişki kurulmuştur. Âyette geçen **cihad** kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın **kendisini kınayan nefsi** yemin ederek övdüğü diğer âyetle (el-Kıyâme, 75/2) birlikte düşünülüp “nefisle cihad” (mücadele) mânâsında ele alındığında **melâmîlik** teriminin kavramsal çerçevesi "Allah tarafından sevilme, Allah'ı sevmek, O'nun yolunda nefisle mücadele etmek ve bu mücadele sırasında kendisini kınayanların kınamasından korkmamak" şeklinde belirlenmiş olmaktadır. **Melâmîlik** akımına dair ilk bilgileri veren **Nîşâburlu** iki Sûfî **Hargûşî** (ö. 406/1015) ve **Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî**'den (ö. 412/1021) ilkinin yukarıdaki birinci âyete vurgu yaptığı, diğerinin ise bu âyete bir işarette bulunmadığı, sadece **Melâmîliğin** tasavvuf makamlarından bir makam olduğunu belirterek ilk **melâmîlerden Hamdûn el-Kassâr**'dan aktardığı bir sözde “kınayanın kınamasından korkmamak” ifadesinin geçtiği görülmektedir.²

Hücvîrî (ö. 465/1072) tasavvuf yolunun önde gelenlerinden bir kısmının **melâmet** yolunu tuttuğunu ve bu yolda halkın kınamasına mâruz kaldığını söyler. **Hz. Peygamber**'i misal göstererek kendisine vahiy gelmeden önce herkesin onu örnek bir şahsiyet olarak kabul

¹ Ali Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, h yay., İstanbul 2015, s. 6

² Nihat Azamat, "Melâmet", *DİA.*, c. XXIX, s. 24

ettiğini, ancak Cenâb-ı Hak tarafından dostluk tâcı giydirilince halkın ona şâir, mecnun, kâhin diye dil uzatıp kınamaya başladığını belirtip: “Onlar kınayanın kınamasından korkmazlar” ifadesinin geçtiği âyete atıfta bulunur. Allah’ın kendisine yönelenleri halka levmettiğini, fakat kınanan kişilerin kalplerini bu eleştirilerle meşgul olmaktan muhafaza ettiğini söyleyen **Hücvîrî**’ye göre, böylece Cenâb-ı Hak o kişileri başkalarını mülâhaza etmekten koruduğu gibi kendilerindeki güzellikleri görüp kibirlenme ve kendini beğenme âfetinden de korumuştur. **Hücvîrî**, Allah’ın kendisinden râzı olduğu kimselerden halkın râzı olmadığını belirtir ve bu görüşünü meleklerin **Âdem**’i beğenmeyip, أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ “Yeryüzünde fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?” dediklerini haber veren âyetle (Bakara, 2/30) destekler.³ Her ne kadar **melâmîlik** düşüncesi Kur'an-ı Kerim'deki âyetlerden hareketle temellendirilse de melâmîlerin bir hareket olarak ortaya çıkışlarının h. III. asırda olduğu bir vakıadır.⁴

Melâmîliğin doğmasındaki başlıca sebepler; **zâhidlerin**, yaşantılarını teorik bir temele oturtmaya çalışmaları, buna bağlı olarak zümreleşmeleri; âdâb-erkân, merasimler, kılık-kıyafet, mekân ve dil itibarıyla müstakilleşerek zaman zaman aşırıya kaçmaları gösterilebilir. Bu durum içeriden bir tepki ile **melâmîlik** düşüncesini tetiklemiştir. Dolayısıyla **melâmîlik** anlayışındaki temel hassasiyet **riya** endişesidir. Bu açıdan esasen **Melâmîliğin** olmadığı bir tarîkat yoktur.⁵

Melâmîlik hareketinin temsilcilerinin görüşleri genel olarak şunlardır: Zâhirde ibadetleri bir gösteriş vesilesi yapmamak, hakları sahiplerine vermek ve fakat hak peşinde koşmamak, nefsin bir şeyden lezzet almasını önlemek, halkın ayıplarını bırakıp kendi fiil ve yanlışlarını düşünmek, kendisine eziyet edenlere yumuşak davranmak, nefsi her hâlükârda itham etmek, bâtına ait sırları ifşa etmemek, taatlerden lezzet almaya engel olmak, nefse mutlak anlamda hasım olmak, amellerle övünmemek, manevî hallerin ortaya çıkmasına sebep olabilecek **semâ** ve **zikir** meclislerine katılmaktan sakınmak, özel bir kıyafet giymemek, sahip olduğu ilim hakkında konuşmamak, keramet ve harikaları gizlemek, mahlûkattan yardım istememek ve ihtiyacını sadece Allah'a arz etmek gibi esaslardır.⁶

Melâmîlik konusunu akımın ortaya çıktığı dönem ve bölgeden soyutlayarak bir "tasavvuf makamı" olarak temellendiren **Muhyiddin İbnü'l-Arabî**, **sâlikleri âbidler**, **Sûfiler** ve **melâmîler** şeklinde üç gruba ayırır. Ona göre **âbidlere zühed**, **takvâ** ve nefsi kötü amellerden temizleme gibi davranışlar hâkimdir. Fakat onların haller, makamlar ve sırlar

³ Ali b. Osman b. Ebu Ali Cüllâbî Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, hzr. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2014, s. 121-122

⁴ Bolat, *age.*, s. 7

⁵ Bolat, *age.*, s. 5-6; a.mlf., *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik*, İnsan Yay., İstanbul 2011, s. 391-392

⁶ Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik*, s. 392

hakkında hiç bilgileri yoktur. **Sûfiler**, bütün fiillerin Allah'a ait olduğunu ve kendilerinin hiçbir fiile sahip bulunmadığını müşahade ederler. Ancak onların **zühhd**, **takvâ** ve **tevekkül** konusunda **âbidler**den bir farkı yoktur. Halka keramet göstermekten ve Allah katındaki derecelerini belirten hallerini izhar etmekten çekinmezler. **Sûfilerin** müridleri de kendileri gibi dava sahibi olduklarından kendilerini halktan üstün görürler. **İbnü'l-Arabî**'ye göre **sâliklerin** en üst derecesinde bulunan **melâmîler**, Allah'ın kendisine yönelttiği **ehlullahtan** bir gruptur. Allah bir göz ilişir de kendisinden alıkoyar diye onları kıskançlıkla korumuştur. Onlar sadece Allah ile beraberdir, bir an bile O'na ibadetten geri kalmazlar. **Rubûbiyet** kalplerini istilâ ettiğinden dolayı riyâsete karşı bir istek duymazlar. **İbnü'l-Arabî**, "**ümenâ**" olarak adlandırdığı **melâmîlerin** bâtınlarındaki hali asla zâhirlerinde izhar etmediklerini, bu sebeple hallerine hiç kimsenin vâkıf olamayacağını söylemektedir. **Melâmîlik** makamının **Hz. Peygamber**'in, **ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى** "*Sonra yakınlaştı ve sarktı, ok ile yay mesabesi (kâbe kavseyn) gibi oldu*" âyetinde (Necm, 53/8-9) ifade edilen **kurbîyet** makamı olduğunu söyleyen **İbnü'l-Arabî** **melâmîlik** makamını makamların en üstünü kabul eder ve **melâmîlerin velâyetin** en üst derecesinde olduklarını, bu makamın üstünde sadece **nübüvvet** makamının bulunduğunu söyler. **İbnü'l-Arabî** bu görüşleriyle **melâmîlik** konusunu kendinden önce gelen **Sûfî** müelliflerden tamamen farklı bir çerçevede değerlendirmiştir.⁷

XIX. yüzyıl **Sûfî** müelliflerinden ve **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin de halîfelerinden olan **Harîrîzâde Kemâleddin Efendi** (ö. 1299/1882), *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik* adlı eserinde "**Melâmiyye**" başlığı altında üç tarîkattan bahsetmiş, tarîkatlar öncesi dönemde h. III. yüzyılda **Horasan**'da **Sûfilik**'ten ayrı bir akım olarak ortaya çıkıp IV. ve V. yüzyıllar boyunca etkili olduktan sonra VI. yüzyıldan itibaren tasavvufun tarîkatlar şeklinde örgütlenmesi sürecinde bunların içinde bir neşve halinde varlığını sürdüren **Melâmetiyye**'yi **Hamdûn el-Kassâr**'a (ö. 271/884) nisbetle bir tarîkat olarak (**Kassâriyye**) değerlendirmiş, ardından **Ömer Dede Sikkînî**'ye (ö. 880/1475) izâfe ettiği **Bayramiyye** tarîkatının bir kolu olan **Melâmiyye-i Bayramiyye** ile **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye (ö. 1305/1888) nisbet ettiği **Melâmiyye-i Nûriyye** kolunu zikretmiştir. **Harîrîzâde**'nin tasnifinden hareket eden **Sâdık Vîcdânî** de *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*'nin **Melâmiyye**'ye ayırdığı cildinde **Melâmiyye**'yi **ilk**, **orta** ve **son devir Melâmîliği** şeklinde üç bölümde incelemiş, **Abdûlbaki Gölpınarlı** da; **Melâmîlik ve Melâmîler** adlı eserinde bu üçlü tasnife uyarak konuyu **İlk Devre Melâmîleri (Melâmetîler)**, **İkinci Devre Melâmîleri (Bayramîler)** ve **Üçüncü Devre Melâmîleri** diye ele almıştır.⁸

Ayrıca **Melâmîliğin** ilk nâşirini **Hamdûn el-Kassâr** olarak addetmenin yanlış olacağını dile getiren **Abdûlbakî Gölpınarlı**, **Melâmîlik ve Melâmîler** adlı eserinde **Hamdûn**

⁷ Azamat, "Melâmet", *DİA.*, c. XXIX, s. 24-25

⁸ *DİA.*, "Melâmiyye", *DİA.*, c. XXIX, s. 25 (*DİA* tarafından kaleme alınmıştır.)

el-Kassâr'dan önce birçok **Melâmî Sûfî** saymaktadır. Bunları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz: **Ebu Hafs Haddad** doğrudan doğruya "Melâmet Şeyhi" lakabıyla lakaplanmıştır. 260/873'de *Nîşabur*'da vefat etmiştir. **Ebu Osman Hîrî** (ö. 298/910) ve **Şah Kirmânî** (ö. 270/883)'yi yetiştirmiş, bunlardan başka birçok nüfuslu müride sâhip olmuştur. Aynı şekilde **Ebu Osman Hîrî**, **Şah Kirmânî** ve bunların yetiştirmiş oldukları müridler de bu neşvededirler. **Melâmîlik** mesleğinde **Ebu Hafs**'tan başka refiki **Bâyezid-i Bistamî** (ö. 261/874) ve **Hamdûn**'un şeyhi **Ebu Tûrâb-ı Nahşebî** (ö. 245/859) ile **İbrahim b. Edhem** (ö. 161/777), **Ahmed ibn-i Hadraveyh** (ö. 240/854) ve **Cüneyd-i Bağdadî** (ö. 297/909) de bu zümredendirler.⁹

Melâmîlik *Horasan Bölgesinde Hamdûn el-Kassâr* tarafından bir meslek olarak neşredilmiş ve **İlk Devir Melâmîliği** olarak sayılmıştır. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında *Nîşâbur*'da yaşayan *Tehzîbü'l-Esrâr* müellifi **Hargûşî**; *Irak Bölgesinde* gelişen akıma **Sûfîyye**, *Horasanlı zâhidlerin* takip ettikleri yola ve akıma ise **Melâmetîyye** adı verildiğini söyler. III. (IX.) yüzyılda *Horasan*'da mezhep taassubu ve dinî çatışmalar sebebiyle huzur bozulmuş, bu durum o döneme kadar refah içinde yaşayan *Nîşâbur*'a da yansımıştır. **Melâmetîlik** *Nîşâbur*'da **Mâlikî**, **Zâhirî** ve **Hanbelîler**'in azınlıkta olduğu, **Hanefîler**'le **Şâfîler** arasında yoğun bir düşmanlığın yaşandığı, **Şîî** gruplarıyla **Kerrâmîyye** mensupları, **Mutatavvîa** ile **Hâricî** bakiyeleri gibi bazı aşırı gruplar arasında çatışmaların meydana geldiği bir ortamda zuhûr etmiş ve IV. (X.) yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının diğer bölgelerine de yayılmıştır.¹⁰

Hargûşî Melâmetîler'in önceleri "**mahzûnîn**" diye anıldıklarını, Allah yolunda "kınayanın kınamasından korkmamanın" (el-Mâide 5/54) temel ilkeleri olması sebebiyle halkın beğenisini kazanmak için dış görünüşlerini süslemeye, toplum arasında ayırt edilmelerini sağlayan bir görünüşe sahip olmaya önem vermediklerini, gönül dünyalarını ve sırlarını bezemek amacıyla Allah'a yöneldiklerini, hayrı gizleme ve şerri açığa vurmanın, **Kaderîyye**'nin havfı ve **Mürchie**'nin recâsı üzere olmanın temel özelliklerinden olduğunu, bâtınlarında iddia, zâhirlerinde riya bulunmadığını ve Allah ile aralarında bir sır olan gönül dünyalarından kendilerinin bile haberdar olmadıklarını söyler. **Melâmetîlik** ile **Sûfîliğin** birbirinden farklı oluşuna muhtemelen ilk defa temas eden **Hargûşî**'ye göre **Melâmetîler**'in metodu ilme, **Sûfîlerin** metodu hale dayanmaktadır. **Hargûşî, Melâmetîler**'in çalışmayı ve kendi el emekleriyle geçinmeyi tercih ve teşvik etmelerine karşılık **Sûfîlerin** çalışmayı bırakıp **zühd** ve **tevekkül** üzere yaşadıklarını, **Melâmetîler**'in **mârifet**in çalışma ve şahsî gayretle elde edilebileceğine inandıklarını, **Sûfîlerin** ise **mârifet**in **rabbânî** bir **mevhîbe** olarak **tecellî**

⁹ Abdülbakî Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 5-9

¹⁰ Gölpınarlı, *age.*, s. 3; DİA., "Melâmîyye", s. 25

edeceği görüşünde olduklarını ve *Melâmetîler*'in *Sûfilerin vecd* ve *tevâcüd* halinde ortaya koydukları *raks* ve *semâ* gibi halleri doğru bulmadıklarını belirtir.¹¹

Hargûşî'ye göre *Melâmetîler*'in başlıca özellikleri şunlardır: Bâtınlarındaki "nefsin kendisine ait olmayan bir şeyi kendine izâfe etmesi" anlamına gelen her türlü iddiayı terkedip yalnızca gönüllerini terakki ettirmeye çalışırlar. Başkalarının kusurlarıyla ilgilenmeyi bırakarak kendi kusurlarıyla meşgul olurlar. Onların halleri Allah ile kendi aralarında sımsıkı sakladıkları sırlardır; bunları başkalarından gizleme konusunda çok titiz davranırlar. Çarşıda, pazarda, sokakta halk ile iç içe yaşar ancak gönüllerindeki mânevî halleri onlardan saklamaya özen gösterirler. Zâhirleriyle bâtınlarını, bâtınlarıyla zâhirlerini kınamaya devam ederler. **Seyr u sülûk** metotları "halk ile tahalluk, Hak ile seyr", yani halk içinde onlardan biriymiş gibi hareket etmek fakat Hak'tan bir an bile gafil olmamaktır. İbadet ve taatleri ifa ettikten sonra hemen unuturlar çünkü onları unutmamak onlara değer vermek anlamına gelir; bu da **kibir**, **ucb** ve **riyaya** sebep olur. **Hargûşî**'nin verdiği bilgilerin bir kısmı **Sülemî**'nin söyledikleriyle örtüşmekle birlikte *Melâmetîler*'e başlangıçta "*mahzûnîn*" denildiğini belirtmesi ve *Melâmetîler*'le *Sûfiler* arasındaki görüş farklılıklarına dikkat çekmesi önemli ve özgün bilgiler olarak kabul edilmektedir.¹²

Hamdûn el-Kassâr, Ebû Hafs el-Haddâd, Ebû Osman el-Hîrî gibi ilk *Melâmetîler*'le IV. (X.) yüzyılda yaşayan *Melâmetîler*'in ve *Melâmetî* eğilime sahip diğer *Sûfilerin* sözlerini *Risâletü'l-Melâmetiyye*'de nakleden **Sülemî**, ilim ve hal sahiplerini dinî hükümlerin zâhirleriyle meşgul olan şeriat ulemâsı; Allah'a yönelen, dünyevî şeylere karşı **zühdü** seçen, **mârifetullah** tâlibi *Sûfiler* ve Allah'ın **vuslat** ve **kurbîyeti**yle bâtınlarını süslediği *Melâmetîler* olarak üç gruba ayırmış, Allah'ın bu mazhariyetine ulaşan *Melâmetîler*'in artık O'ndan ayrılmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Allah'ın onların mânevî hallerini insanların bilmesini istemediğini, bu sebeple kendisiyle onlar arasındaki halin selâmette olması için onları zâhirî özellikleriyle insanlara gösterdiğini, zâhirleri bâtınlarına yansıdığında insanların fitneye düşmemesi için Cenâb-ı Hakk'ın onlara böyle davrandığını belirtir. Allah ile ilişkilerinde *Sûfileri* **Hz. Mûsâ**'ya, *Melâmetîler*'i **Hz. Peygamber**'e benzeten **Sülemî**, **Hz. Mûsâ**'nın Rabbiyle konuşurken bâtının tesirinin yansıdığını, **Resûl-i Ekrem**'in mi'racda nâil olduğu **kurbîyetten** sonra bile bâtını zâhirine yansıtmadığını, halka döndüğünde onlardan biriymiş gibi dünyevî işlerine devam ettiğini ve bunun en üstün **ubûdiyyet** hali sayıldığını kaydeder.¹³

¹¹ DİA., "Melâmiyye", s. 25

¹² DİA., "Melâmiyye", s. 25-26

¹³ DİA., "Melâmiyye", s. 26

Tasavvufun tarikatlar şeklinde örgütlenmeye başladığı VI. (XII.) yüzyıldan itibaren onun içinde bir neşve ve bir meşrep olarak varlığını sürdüren *Melâmetîlik* bu dönemde ortaya çıkan başta *Nakşibendiyye*, *Kübreviyye* ve *Mevleviyye* olmak üzere büyük tarikatları etkiledikten sonra XV. yüzyılda Anadolu'da **Hacı Bayrâm-ı Velî** tarafından kurulan *Bayramiyye* tarikatı içinde yeniden zuhûr etmiş ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.¹⁴

Melâmîlikte ikinci devre kabul edilen ve h. IX. asırda **Ömer Sikkînî**'nin öncülüğünde kurulan *Bayrâmî Melâmîliğinde*, *ilk devir melâmîlik* düşüncesinin özünü muhafaza etmekle birlikte *vahdet-i vücûd*, *hakikat-i Muhammediyye* anlayışlarının benimsendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra bilindik mânâda bir tarikat hüviyetinde olmamakla birlikte, bir örgütlenme olgusu da yaşanmıştır. Sözelimi *Melâmîler seyr u sülûk* için bir *mürşid-i kâmilî* zorunlu görmüşlerdir.¹⁵ *Bayrâmî Melâmîliğinin* kısa tarihçesi ise şöyledir:

Hamîdüddin Aksarâyî'nin (ö. 815/1412) müridi olan **Hacı Bayram Velî**'nin (ö. 832/1429), Ankara'da kurduğu kabul edilen ve *Halvetîlik* ile *Nakşibendîliğ*in bir birleşimi görünümü arz eden *Bayrâmîyye* tarikatı, kurucusunun vefatından sonra ilk olarak iki ana kol ile temsil edilmiş olup bunlar; **Akşemseddîn**'in (ö. 864/1459) kurucusu olduğu *Şemsiyye-i Bayrâmîyye* ve **Dede Ömer Sikkînî**'nin kurucusu olduğu *Melâmîyye-i Bayrâmîyye*'dir. *Bayrâmîyye*'nin klasik kolunu temsil eden *Şemsiyye* ile *vahdet-i vücûd*cu eğilimi ile bilinen *Melâmîyye*'nin ayrımlaşması, **Akşemseddîn** ile **Dede Ömer Sikkînî** arasında geçtiği, **Hacı Bayram Velî**'nin *hurka* ve *tâc*ının gerçek sahibinin kim olduğuna dair nakledilen menkıbeye dayandırılmaktadır.¹⁶ Neticede *Bayrâmîyye Melâmîliği* **Dede Ömer Sikkînî**'nin şeyhliğinde gelişmiştir. **Dede Ömer Sikkînî**, her türlü tarikat ritüelini reddetmiş, özel giysi ve sembollerde ifadesini bulan mistik kurumlaşma anlayışını terk ederek "*zikr*"in şekilciliğini değil, "*sohbet*"in olgunlaştırıcı özelliğini ön plana çıkartan *İkinci Devre Melâmîliğinin* temellerini atmıştır. Dünya malına düşkünlük ve kendini halktan soyutlayacak her türlü ayrıcalıktan uzak durma konusunda oldukça hassasiyet gösteren bu eğilimi benimseyen **Ömer**

¹⁴ DİA., "Melâmîyye", s. 29

¹⁵ Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 13

¹⁶ **Emîr Sikkînî**'nin zikir meclislerine katılmayıp mescidin bir köşesinde oturmayı tercih etmesi **Hacı Bayram**'ın vefatının ardından posta oturan **Akşemseddîn**'i rahatsız etmiş, **Akşemseddîn** zikre katılmadığı takdirde taç ve hırkasını alacağını söyleyince **Emîr Sikkînî** onları cuma namazından sonra teslim edeceğini bildirmiş, namazın ardından yaktığı büyük bir ateşin içine girmiş, taç ve hırka yanmış, ancak vücuduna bir şey olmamıştır. Bu olayla ilgili bir diğer nakilde ise **Akşemseddîn**'in adı geçmemektedir: *Bayramiyye* tarikatında taç ve hırka giymeyen ilk kişinin **Dede Ömer Sikkînî** olduğunu söyleyen **Abdurrahman el-Askerî**'ye göre olay **Hacı Bayrâm-ı Velî**'nin öldüğü gece meydana gelmiştir. Bazı dervişler **Emîr Sikkînî**'nin gönlünü incitmişler, bunun üzerine **Sikkînî**, "Dervişlik taç ve hırka ise biz ondan geçtik" demiş ve aşçıların yanına gidip yanmakta olan ateşe "Bismillâh yâ sır-ı **Hacı Bayram**" diyerek girmiş oturmuş, taç ve hırka yanıp kül olmuş, kendisine ve üzerinde bulunan **Hacı Bayram**'ın verdiği ak çuhaya bir şey olmamıştır. **Askerî**, **Sikkînî**'nin "sırrı fâş, feyzi nihan ettiği" bu olaydan sonra onun ve mensuplarının tarikat tacı giymediğini söyler. Ayrıca **Hacı Bayram**'ın vefat edeceği sırada müridlerinden su istediğine, çeşitli kimselerin verdiği suyu reddedip **Emîr Sikkînî**'nin verdiği suyu içtiğine dair bir rivâyet de nakledilir. (DİA., "Melâmîyye", s. 29)

Sikkînî ve bağluları, benlik duygusunu artıran özel giysi ve sembollere itibar etmemişler, klasik tarîkat organizasyonları oluşturmamışlar, görkemli *âyinler* düzenlememişler; başka bir ifadeyle tasavvufun şekle ait düzenlemelerini reddederken idarî açıdan kurumlaşmaya başlamışlardır.¹⁷

Hacı Bayram'ın vefatı ile doğum yeri olan *Göynük*'te *irşad* faaliyetlerini sürdüren **Dede Ömer Sikkînî**'den (ö. 880/1475) sonra kutupluk makamına **Bünyâmin Ayâşî** (926/1520) geçmiştir. **Bünyâmin Ayâşî**'nin ardından **Bayramî Melâmîleri**'nin *irşad* makamı sırasıyla **Pîr Ali Aksarâyî** (ö. 945/1538), aslen **Pîr Ahmed Edirnevî** (ö. 1000/1592) olmakla birlikte **Pir Ali**'nin oğlu **İsmâil Ma'sûkî** (ö. 945/1539), **Hayrabolulu Ahmed Sarbân** (ö. 952/1545), **Hüsâmeddin Ankaravî** (ö. 964/1557), **Hamza Bâlî** (ö. 969/1561-62), **Hasan Kabâdûz** (ö. 1010/1601), **İdrîs Muhtefî** (ö. 1024/1615), **Hacı Bayram Kabâyî** (ö. 1037/1627), **Beşir Ağa** (ö. 1073/1662), **Bursalı Seyyid Hâşim** (ö. 1088/1677), **Paşmakçızâde Seyyid Ali** (ö. 1124/1712), **Sadrazam Şehid Ali Paşa** (ö. 1127/1715), **Seyyid Ali Ağa** (ö. 1134/1722), **Dilâverzâde Ömer Vâhid** (ö. 1172/1758), **Zaîm Ali Ağa** (ö. 1178/1765), **Şeyh Abbâs Efendi** (ö. 1220/1805), **Hâfız Ali Efendi** (ö. 1247/1831), **İbrâhim Bâbâ-yi Velî** (ö. 1264/1847), **Seyyid Bekir Reşad Efendi** (ö. 1292/1875), **Seyyid Abdülkâdir Belhî** (ö. 1342/1923) ve **Ahmed Muhtar** (ö. 1933) şeklinde devam etmiştir.¹⁸

Günümüz *Melâmîliği*'nin başladığı devre olan *Melâmiyye-i Nûriyye* veya *Üçüncü Devre Melâmîliği*, *Türk Melâmîlerince* esas *Melâmîliğin* kuruluş devresi olarak kabul edilmektedir. *Kahire* doğumlu olup esas itibarıyla *Nakşîliğe* intisap eden **Muhammed Nûr**, şeyhi tarafından *Anadolu*'ya gönderilmiş, ancak burada fazla kalmayarak *Rumeli*'ye geçmiş, *Selanik* ve *Serez*'deki *Nakşî* zümrelerine katılmıştır. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, ikinci defa hacca gidişinde **Muhammed el-Mekkî** isminde *Melâmî* bir derviş ile tanışmış ve ondan oldukça etkilenerek ona tabi olup *Melâmî* neşveyi ahzetmiştir. **Harîrîzâde**, **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin **Muhammed el-Mekkî** ile görüşmelerinin ardından, "...**Muhammed Nûr**, tevhîdin esrarı ile dopdolu olarak *Üsküp*'e dönmüş, şariat ve hakikat ilimlerini telkîne başlamış, birçok kişi kendisinden tarîkat almıştır" şeklinde bu durumu beyan etmektedir. 1839-1870 yılları arası, **Muhammed Nûr**'un *Rumeli Nakşîliği* ile *Melâmîlik* arasında bir tasavvuf sistemi kurmaya başladığı dönemdir. **İbnü'l-Arabî**'nin de oldukça tesirinde kalan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, *vahdet-i vücûd* merkezli bir tevhîd anlayışıyla *melâmî* düşünce sistemini bina etmiştir. *Tevhîd-i ef'âl*, *tevhîd-i sıfat*, *tevhîd-i zât*, *cem'*, *hazretü'l-cem'*, *cem'ü'l-cem'* ve *ahadiyyetü'l-cem'* mertebeleriyle *melâmîlik* anlayışını ifa etmiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, böylece kendi yaşamış olduğu dönemde *Melâmîliğin* önde gelen

¹⁷ Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, s. 318-320

¹⁸ Bolat, *age.*, s. 320-337; Gölpınarlı, *age.*, s. 40-189; DİA., "Melâmiyye", s. 30-33

temsilcilerinden biri olmuştur. *Melâmiyye-i Nûriyye İstanbul, Batı Anadolu ve Rumeli'de* yayılmış olup bu dönem *Melâmîliği*nde tamamen **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin fikirleri hakim olmuştur. Devletin bürokrat kesimini de etrafında toplamayı başaran **Muhammed Nûr**, bu müridlerinin daveti ile birkaç defa *İstanbul*'a gelmiştir. Aralarında **Harîrîzâde Kemâleddin Efendi**'nin de bulunduğu aydın bir tabaka, *İstanbul*'da *Üçüncü Devre Melâmîliği*nin odak noktasını oluşturmuş ve **Muhammed Nûr**'un ikinci kuşak halîfeleri bu grubun içinden çıkmıştır.¹⁹

Nakşibendiyye, Halvetiyye, Ekberîyye ve Üveysiyye olmak üzere dört tarîkattan hilâfet alan ve *Bayramî Melâmîleri*'nde olduğu gibi tasavvuf düşüncesinin temelini *vahdet-i vücûd* anlayışının oluşturduğu **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *melâmî* çizgisi, kendisi tarafından kaleme alınan eserlerde ortaya konmuştur. Biz de tasavvuf tarihinde önemli bir yer işgal etmiş olması sebebiyle bu hareketin elden geldiğince tüm yönleriyle ortaya konulmasının önem arz ettiğini düşünmekteyiz.

Ele aldığımız ve şu ana kadar tasavvuf alanında müstakil bir çalışmaya konu olmayan el yazması halindeki bu eserinde de *Üçüncü Devre Melâmîliği*nin pîri olan **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin görüş ve düşüncelerini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Ayrıca **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin tasavvuf düşüncesine kazandırdığı farklı bakış açılarını ve getirdiği yenilikleri inceleyerek tasavvufî anlayışa sağladığı katkıların daha iyi anlaşılmasını bir nebze de olsa amaçlamaktayız.

¹⁹ Bolat, age., s. 21-22,24; a.mlf, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 13,24

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED NÛRU'L-ARABÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ ve HALİFELERİ

1.1. Muhammed Nûru'l-Arabî'nin Hayatı

1.1.1. Yaşadığı Dönem

Muhammed Nûru'l-Arabî 19. yy.da yaşamış bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nde hatta bütün dünyada uzun yıllar kendini hissettirecek gelişmeler baş göstermiş; sanayi devrimi ve iletişim çağına girilmiş, telgraf ve telefonun icadıyla insanlar birbirleriyle olan iletişimini hızlandırmış, buharlı makinelerin kullanılmasıyla buharlı gemi, tren ve ilerleyen zamanda otomobil gibi ulaşımı kolaylaştıran araçlar icat edilmiş, bunlarla beraber hayatı kolaylaştıran birçok makine ortaya çıkmıştır. 18. yy.ın sonunda Fransız ihtilali gerçekleşmiş, milliyetçilik akımı gelişerek çok uluslu devletlerin parçalanmasına sebep olmuş, birçok ülkede monarşizmin yerini demokrasi alarak egemenliğin halka ait olduğu kabul edilmiştir. Kısacası **Muhammed Nûru'l-Arabî** (k.s.)'nin deyimiyle "Kerâmet-i kevnîye kapıları kapanmış, kerâmet-i ilmiye kapıları açılmıştır." Velhasıl böyle bir dönemde Osmanlı Devleti de bu gelişmelerden etkilenmiş; çağa ayak uydurmak için, demiryolları ve telgraf hatları döşenerek teknolojik gelişmeler takip edilmiş, mahalle mektepleri, idâdiler (lise) ve üniversiteler açılarak ilmî yönden de ilerlemeye geçilmiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî'nin** yaşadığı dönem içerisinde **II. Mahmud**, **Abdülmecid**, **Abdülaziz**, **V. Murat** ve **II. Abdülhamid Han**'ın padişahlığını görerek Osmanlı Devleti'nin böyle bir zamandaki gelişimini; devletin birçok yerine: *Balkanlar*, *İstanbul*, *Hicaz* ve *Anadolu*'ya yaptıkları seyahatler ile ve başka vilâyetlere göndermiş olduğu halîfeleri vasıtasıyla yakından takip etmiştir.²⁰

1.1.2. Nesebi, Ailesi ve Doğumu

Mısır'dan gelip *Rumeli*'ye yerleştiğinden "Arap Hoca", **Hz. Ali**'nin *Noğratü'l-Beyân*'ını şerhettiği için "Noktacı Hoca" diye tanınan **Muhammed Nûru'l-Arabî'nin** hayatı büyük ölçüde bilinmektedir. Başta kendisinin yazmış olduğu *Menbau'n-Nûr fî Rü'yeti'r-Rasûl* adlı hal tercümesi daha sonra halîfelerinden **Harîrîzâde Kemâleddin Efendi**'nin *Tibyânü*

²⁰ Burak Anılır, "Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Hazretlerinin Yaşadığı Dönem ve Eserlerinin Özellikleri", *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri*, 9-10 Mayıs 2015/Antalya, ed. Rıdvan Yıldırım vd., TİKA Kültür Yay., Ankara 2016, s. 95; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/I.Cilt*, hzr. Mecit Yıldız-Burak Anılır-Mustafa Mert-H.Fatih Yılmaz, h yay., İstanbul 2016, s. 17-18

Vesâili'l-Hakâik adlı eseri ve **Bursalı Mehmed Tâhir**'in onun hakkında kaleme aldığı *menâkıbnâmesi* bu konudaki temel kaynaklardandır.²¹

Muhammed Nûru'l-Arabî *Mısır*'da *Mahalletü'l-Kübrâ* kasabasında 1228/1813 tarihinde doğmuştur. Babası *Kudüs* haricinde bir zaviyesi bulunan ve zürriyetinin çokluğuyla bilinen "**Bedrü'l-Velî**"nin oğlu **Kudüslü Seyyid İbrahim**'dir. **Seyyid İbrahim**'in *Mısır*'a niçin ve ne sûretle gittiği malum değildir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin siyâdet şeceresini *Tibyân* ve **Bursalı Tahir** beyin "*Menâkıb*"ı şu şekilde kaydetmektedir:

Seyyid Muhammed Nûr - Seyyid İbrahim el-Kudsî - Seyyid Bedrü'l-Velî - Seyyid Muhammed - Seyyid Yusuf - Seyyid Bedr - Seyyid Ya'kub - Seyyid Mutahhar - Seyyid Sâlim - Seyyid Muhammed - Seyyid Zeyd - Seyyid Ali - Seyyid Hasan el-Arîzü'l-Ekber - Seyyid Zeyd - İmam Zeynelâbidîn - İmam Hüseyin - İmam Ali b. Ebî Tâlib.

Dört yaşında babasından yetim kalan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, üç sene dayısının himayesinde kalmıştır. **Seyyid**in dedesi, annesi, babası, dayısı hatta bu ailenin görüştüğü kimseler bile *Sûfî*dir. Bu sûretle **Muhammed Nûru'l-Arabî** tasavvuf neşesini daha küçükken ailesinden tevarüs etmiştir.²²

1.1.3. Tahsil Hayatı

Muhammed Nûru'l-Arabî, tahsil hayatına yedi yaşında iken 1235/1820'de *Kahire*'de Camiü'l-Ezher hocalarından **Şeyh Hasan el-Kuveysnî**'nin (ö. 1254/1838) yanında başlamıştır. Dokuz yıl **Şeyh Hasan el-Kuveysnî**'den öğrenim gördükten sonra hocasının emriyle 1244/1828 yılında **Yanyalı Şeyh Ahmed Efendi** (ö. 1265/1848) ile birlikte *Yanya*'ya giderek burada *Nakşibendî* şeyhi **Yûsuf Efendi**'ye intisap etmiştir. Ayrıca **Yusuf Efendi**'nin damadı **Talat Efendi**'den de ilim tahsil etmiş ve ardından **Yûsuf Efendi**'nin emriyle *Mekke*'ye gitmek için *Yanya*'dan ayrılmıştır. 1245-1829 yılında *Mekke*'ye ulaştığında on yedi yaşında olduğunu söyleyen **Muhammed Nûru'l-Arabî**, **Şeyh Ömer Abdürresul**'den hadis dinlemiş, **Şeyh İbrâhim eş-Şemârikî**'ye intisap ederek kendisinden de *Halvetiyye-i Şa'bâniyye*, *Üveysiyye* ve *Ekberiyye* tarikatlarından icâzet almıştır. *Mekke*'de hadis aldığı **Şeyh Ömer Abdürresul**'ün emriyle tekrar *Mısır*'a dönen **Muhammed Nûru'l-Arabî**, **Şeyh Hasan el-Kuveysnî** ile tekrar görüşmüş, burada gördüğü birtakım mânâların ardından hocası onda vehbî ilimlerin inkişaf ettiğini söyleyerek *Bilâd-ı Rûm*'a gitmesini emretmiştir. *İskenderiye*'den *Antalya*'ya geçen **Muhammed Nûru'l-Arabî**, *Anadolu*'nun bazı şehirlerini dolaşarak *Gelibolu*'ya, oradan *Selânik*, ardından da *Serez*'e ulaşmıştır (1245/1829). Burada küçük bir medresede üç ay müderrislik yapmış ve oradan ayrılıp bölgedeki *Demirhisar*,

²¹ Nihat Azamat, "Muhammed Nûru'l-Arabî", *DİA*, c. XXX, s. 560

²² Gölpınarlı, *age.*, s. 231-232

Doyran, *Usturumca* ve *Koçana* kasabalarını ziyaret etmiştir. Bu yılın sonunda *Koçana*'da *Üsküp* Valisi **Hıfzı Paşa**'nın yaptırdığı medresede müderris olarak göreve başlamış, *Koçana Camii*'nde akaid ilmine dair *Emâlî kasidesini* şerh etmiştir. Ana dili Arapça olan bu gencin kasideyi Türkçe şerh etmesi valinin dikkatini çekmiş, ilk müntesiplerinden olan **Hıfzı Paşa** tarafından *Üsküp*'e davet edilince şehrin ulemâsıyla tanışma imkânı bulmuştur.²³

1.1.4. Tasavufî Hayatı

Muhammed Nûru'l-Arabî ilk olarak *Yanya*'da bulunduğu esnada **Nakşibendî** şeyhi **Yusuf Efendi**'ye intisab etmiştir. Daha sonra **Yusuf Efendi**'nin emriyle *Mekke-i Mükerrreme*'ye gitmiş, orada bulunduğu üç yıl zarfında **Şeyh İbrahim eş-Şemârikî**'den **Halvetiyye-i Şa'bâniyye**, **Üveysiyye** ve **Ekberîyye** tarikatlarına intisab ederek ondan icazet almıştır. Ayrıca kendisinden hadis aldığı **Ömer Abdürresul**'e de intisab etmek istemişse de hocası bunu kabul etmeyerek onun *Mısır*'a **Hasan el-Kuveysnî**'nin yanına dönmesini söylediği bildirilmektedir.²⁴

Muhammed Nûru'l-Arabî, *Üsküp*'te ikamet etmekteyken 1259/1843'te de ikinci defa hacca niyet etmiş, *İstanbul*'da **Nakşibendî-Müceddidî** şeyhi **Abdülhâlik Kazânî** ile görüşmüş ve ona intisab ettikten sonra, *Mekke-i Mükerrreme*'de **Abdülhâlik Kazânî**'nin halîfesi **Mustafa b. Mahmud et-Trabzonî**'den *seyr u sülûk*ünü ikmal ederek ondan da icazetname almıştır.²⁵

Muhammed Nûru'l-Arabî, ikinci defa hacca gidişinde **Muhammed el-Mekkî** isminde **Melâmî** bir derviş ile tanışmış ve ondan oldukça etkilenmiştir. Bu hadiseyi kendisi şu şekilde aktarmaktadır: "1259 tarihinde *Hicaz*'a azimet eyledim. *Mekke-i Mükerrreme*'ye şehir-i şaban-ı şerifin 14. gününde dâhil oldum. **Tavaf-ı Kudüm** eyledim, *Harem-i Şerif*'te otururken meczub sûretinde bir zat yanıma gelip oturdu... Ben, 'isminiz nedir?' dedim. 'İsmim **Derviş Mehmed**'dir, *Ehl-i Mekke*'den ve **Beytü'l-Kâdî** evlâdlarımdanım' dedi. '1245 tarihinde hacc-ı şerife geldiğin vakit seninle beraber oturdum. Hatta o vakit mavi kürk giymiştin. Daha hadâset-i sinnin vardı' buyurdular. 'Tarîkınız nedir?' dedim. '**Muhammediyye**'dir buyurdular. 'Ben de isterim' dedim. 'Gir' dedi. 'Dersin nedir?' dedim. '**Cem'ü'l-cem**'dir' dedi. '**Makâmât-ı tevhîd** bana telkin olunduğundan (bu yolu) bana **telkin** eyle' dedim. 'Kırk gün **halvete** gir' dedi. **Fakîr** de kırk gün **halvete** girdim. Zeytin yağı katık ederdim... (Gördüğü mânâların sonunda) **Derviş Mehmed 'Tevhîd-i zât mürşidi** oldun' dedi..."²⁶

Muhammed Nûru'l-Arabî, tasavvufî hayatında, görmüş olduğu mânâların büyük ehemmiyeti olduğunu belirterek bunları ayrıntısıyla aktarmış ve ulaştığı manevî dereceleri

²³ Bolat, *age.*, s. 18-20; Azamat, "Muhammed Nûru'l-Arabî", *DİA*, c. XXX, s. 561

²⁴ Bolat, *age.*, s. 21; Gölpınarlı, *age.*, s. 232-234

²⁵ Bolat, *age.*, s. 21; Gölpınarlı, *age.*, s. 237

²⁶ Bolat, *age.*, s. 24; Gölpınarlı, *age.*, s. 236-237

bildirmiştir. Buna göre ilk olarak 1245 yılında hac için gittiği *Mekke-i Mükەرreme*'den, hocası **Ömer Abdürresul**'ün emriyle Cami'ü'l-Ezher'e ilk hocası **Hasan el-Kuveysnî**'nin yanına gelmiş, hocası da ona **İmam Hüseyin**'in makamını ziyaret etmesini emredince bu esnada **Peygamber Efendimizi** gördüğünü ifade etmiştir. Bu olayı hocasına aktaran **Muhammed Nûr'a**, **Hasan el-Kuveysnî** kendisinde vehbî ilimlerin inkişaf ettiğini söyleyerek onun *Rumeli*'ye gitmesini söylediği nakledilmektedir.²⁷

1254 tarihinde *Koçana Medresesi*'nde dershanedeyken **Hz. Peygamber**, **Hz. Ebû Bekir** ve **Hz. Ali**'nin dershaneye gelip **Hz. Peygamber**'in elindeki divit ile kağıda yazdığı yazıyı **Hz. Ebu Bekir**'e *telkin* buyurduğunu, **Hz. Ebu Bekir**'in de kendisine *Tevhîd-i Ef'âl*, *Tevhîd-i Sıfat* ve *Tevhîd-i Zât*'ı *telkin* ettiğini 1259 senesine kadar da bu *makamat-ı selâseye* müdâvemet eylediğini bildirmektedir. Bu tarihte ikinci defa hacca niyet eden **Muhammed Nûr**, Zilhicce'nin 13. günü *Harem-i Şerif*'te **Muhammed el-Mekkî** ile birlikteyken mânâda **Hz. Peygamber** ile görüştüğünü, kendisine *cem'* ve *hazretü'l-cem'* makamını, aynı şekilde *Medine*'de ise *cem'ü'l-cem'* makamını *telkin* ettiğini; *Mısır* üzerinden dönüşünde de yine **Hz. Peygamber** tarafından kendisine *makâmü'l-hitâm*, yani *ahadiyyetü'l-cem'* makamının *telkin* edildiğini haber vermektedir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin yaşamış olduğunu ifade ettiği bu manevî tecrübelerden sonra *irşâda* başlamış olması kuvvetle muhtemeldir.²⁸

1.1.5. Seyahatleri

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin çokça seyahat ettiği, bulunduğu yerde sürekli olarak kalmadığı, bu durumun *Rumeli*'de olduğu zamanlarda genelde kendisine karşı ilgi ve bağlılık gösterenlerin ricasıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında **Muhammed Nûr**, seyahatlerini ya ilim tahsili ya da *mürşid-i kâmil* aramak için gerçekleştirmiştir. Şöyle ki, ilk seyahati hocası **Hasan el-Kuveysnî**'nin emriyle 1244/1828'de *Yanya*'ya gerçekleşmiş, burada *Nakşibendî* şeyhi **Yusuf Efendi**'ye intisab ederek yanında sekiz ay kadar kalmıştır. Buradan şeyhi **Yusuf Efendi**'nin emriyle hac görevini ifa amacıyla 17 yaşındayken *Mekke-i Mükەرreme*'ye gitmiş, bu esnada **Şeyh Ömer Abdürresul**'den hadis dinlemiş, **İbrahim eş-Şemârîkî**'den de *Halvetiyye-i Şa'bâniyye*, *Ekberîyye* ve *Üveysiyye* tarikatlarından icazet almıştır. *Mekke-i Mükەرreme*'den **Şeyh Ömer Abdürresul**'ün emriyle hocası **Hasan el-Kuveysnî** ile görüşmek üzere *Mısır*'a giden **Muhammed Nûru'l-Arabî**, yaşadığı bazı manevî hallerin ardından yine hocasının telkiniyle *Rumeli*'ye hareket etmek üzere ayrılmış, *İskenderiye* üzerinden *Antalya*'ya, oradan da *Gelibolu*'ya ve *Selanik*'e geçmiştir.²⁹

²⁷ Bolat, *age.*, s. 24-25; Gölpınarlı, *age.*, s. 234

²⁸ Bolat, *age.*, s. 25-26; Gölpınarlı, *age.*, s. 235-237

²⁹ Bolat, *age.*, s. 27-28; Gölpınarlı, *age.*, s. 232-234

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin 1249/1833 yılına tesadûf eden *Rumeli*'ye intikaliyle hayatında yeni bir dönem başlamaktadır. *Selanik*'te fazla kalmadan *Serez*'e geçen **Muhammed Nûr**, burada üç ay kadar bir medresede ders vermiş, ardından *Demirhisar*, *Doyran*, *Usturumca* ve *Maleş* üzerinden *Koçana*'ya gelmiş ve *Üsküp* Valisi **Hıfzı Paşa**'nın burada yaptırmış olduğu medresede müderrisliğe başlayarak *Emâlî Kasîdesi*'ni şerh etmiş ve usûl-ü fıkıh dersleri vermiştir. Burada bir süre müderrisliğe devam eden **Muhammed Nûr**, **Vali Hıfzı Paşa**'nın daveti üzerine *Üsküp*'e gitmiş ve bu görüşmenin ardından Vali, kendisinin *Üsküp*'e yerleşmesini teklif etmişse de **Muhammed Nûr** bunu kabul etmemiş, ancak altı ay *Koçana*'da altı ay *Üsküp*'te ikamet etmeye karar vermiştir. Bu esnada Vali ve çevresi üzerinde büyük tesir icra etmiştir.³⁰

Muhammed Nûru'l-Arabî, 1259/1843 yılında ikinci defa hacca niyet etmiş, *Mekke-i Mükerreme*'de **Muhammed el-Mekkî** adında *Melâmî* meşreb bir derviş ile görüşmüş ve *Nakşibendiyye-i Müceddiyye* şeyhi **Abdülhâlık Kazânî**'nin halîfesi **Mustafa b. Mahmud et-Trabzonî**'den icazet almıştır. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, hac dönüşünde *Üsküp*'e geldiğinde aynı zamanda ilk müntesiblerden olan **Vali Hıfzı Paşa**'nın yerine **Selim Mehmed Paşa** (ö. 1289/1872)'nin atandığını görmüş (1261/1845), yeni vali de kendisine intisab etmiştir. *İstanbul*'a tayin edilen **Hıfzı Paşa**'nın davetiyle **Muhammed Nûr** 1266/1850 yılında *İstanbul*'a gelmiş, burada altı ay kadar Paşa'nın misafiri olarak kalmış, bu arada ulemâ ve meşâyih ile görüşme imkanı bulmuş, daha sonra *Üsküp*'e döndükten sonra merkezî vilâyetin *Prizren*'e taşınması nedeniyle oraya intikal etmiştir. Genelde bulunduğu bölgenin ileri gelenleriyle temasta bulunmayı tercih ettiği anlaşılan **Muhammed Nûr**, 1269/1852'de, müntesiblerinden **Çerkez İsmail Paşa**'nın (ö. 1277/1860) davetiyle *Mânâstır*'a giderek burada üç ay ikamet etmiştir. Bu süre zarfında da çoğunluğu memurlardan oluşan bir gruba da **Şeyh Bedreddin**'in *Varidât*'ını şerh etmiştir.³¹

1284/1868 yılına kadar *Üsküp* ve civarında *vahdet-i vücûd* esasına göre *tarz-ı teslîki*ni sürdüren **Muhammed Nûr**, bu tarihte zındıklık iddiasıyla *İstanbul*'a şikâyet edilmiş (1285/1869), bunun üzerine hakkında tahkikat yapılmasına karar verilmiştir. **Bursalı Mehmed Tahir**'in, "**Seyyid**'in meclislerinde kendisini çekemeyen rûsûm ulemâsı ve meşâyih-ı kirâm'ın zaman zaman bulunduğu" şeklinde tavzih ettiği bu hadise ile ilgili olarak *Mânâstır* Valiliği esnasında **Muhammed Nûru'l-Arabî**'yi tanıyan **Hüsnü Paşa** (ö. 1294/1877), bu iddianın asılsız olduğunu bildirmiş ve kendisini *İstanbul*'a davet etmiştir. Bunun üzerine **Muhammed Nûru'l-Arabî**, bu defa oğlu **Şerif Efendi** (ö. 1323/1905) ile birlikte *İstanbul*'a gelerek Paşanın konağında altı ay misafir olmuş, bu esnada devlet ricali ve Şeyhülislamla

³⁰ Bolat, *age.*, s. 28-29; Gölpınarlı, *age.*, s. 234-235

³¹ Bolat, *age.*, s. 29; Gölpınarlı, *age.*, s. 235-238

görüşmüş ve çeşitli camilerde vaazlar vermiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, bir sene sonra tekrar *İstanbul*'da beş ay kadar bulunmuş, 1287/1870'te de *Mânâstır*'a davet edilmiş, yolda uğradığı *Tikveş*'te kendisine **kutbiyet** makamının verildiğini ifade etmiştir. 1288/1871'de bu defa **Şeyhülislam Ahmed Muhtar Efendi** (ö. 1300/1882)'nin davetiyle *İstanbul*'a gelen **Muhammed Nûr'u Harîrîzâde Boyacıköyü'ndeki yalısında misafir etmiş, burada **Harîrîzâde** başta olmak üzere **Mirefteli Hoca Abdullah Hulusi Efendi**, **Evkaf Müfettişi Hacı Tevfik Efendi**, Mısır Mollası **Kamil Efendi**, *Şehremini Pazar Meydanı Rifâî Tekkesi* şeyhi **Ahmed Sâfî Efendi**, *Tarsus Rifâî Tekkesi* şeyhi **Abdülkerim Efendi** kendisine intisab ederek **Muhammed Nûr'dan Seyyid Şerif'in Vahdet-i Vücûd Risâlesini**, **İbn Fârız'ın Kasîde-i Tâiyye'sini** ve bazı tasavvufî kitapları okumuşlardır.³²**

Ertesi yıl yine **Şeyhülislam**'ın davetiyle *İstanbul*'a gelerek burada beş ay kalan ve bu esnada çeşitli **telkin** ve **sohbet**lerde bulunan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, yine almış olduğu davet üzerine bugün *Makedonya* sınırları içinde yer alan *Usturumca*'ya yerleşmiştir. **Bursalı Mehmed Tahir'e** göre *Usturumca*'ya yerleşme tarihi yaklaşık olarak 1297/1879 olup **Muhammed Nûru'l-Arabî**, bu tarihten önce ve sonra gerekli gördükleri zamanlar, aldığı davetler üzerine *Mânâstır*, *Prizren*, *Bosna*, *İstanbul* ve *Priştine*'de **irşad** faaliyetlerinde bulunmuş, 1297/1879 ve 1302/1884 tarihlerinde iki defa daha hacca gitmiştir. Hac dönüşü tekrar *Usturumca*'ya gelen **Muhammed Nûru'l-Arabî**, vefatına kadar burada **irşad** faaliyetlerini sürdürmüştür.³³

1.1.6. Vefatı

Muhammed Nûru'l-Arabî, ihya ettiği **Melâmîliğin** tamamıyla intişarını, birçok nüfuz sahibi büyük ulemâ ve meşâyih tarafından sadakatla kabul edildiğini gördükten ve birçok talebeye hocalık ettiği gibi birçok da halîfe yetiştirdikten sonra; ömrünün son yıllarını geçirdiği *Usturumca*'daki evinde 29 Cemâziyelâhîr 1305/12 Mart 1887 Pazartesi günü gece saat 2'de vefat etmiş ve vefat ettiği odaya defnedilmiştir. Daha sonra türbe haline gelen mezarı, Osmanlı Devleti'nin o bölgeyi terk etmesinin ardından harap olmuş, yerine bir postahane binası dikilmiştir. Postahanenin de yıkılması üzerine kabrinin yeri tamamen kaybolmuşsa da, mensupları bir işaret olmak üzere bu mekana bir ağaç dikmişlerdir.³⁴

Ayrıca *Üsküp*'te **Muhammed Nûru'l-Arabî**'yi ziyaret eden ve bu sırada şeyhten icâzetnâme alan Fâtih türbedarı **Ahmed Amiş Efendi** (ö. 1807/1920)'nin şeyhin vefatından altı ay önce onu bir defa daha ziyaret ettiği, bu esnada şeyhin, “Altı ay sonra da ben seni

³² Bolat, *age.*, s. 30-31; Gölpınarlı, *age.*, s. 238-239

³³ Bolat, *age.*, s. 31-32; Azamat, "Muhammed Nûru'l-Arabî", *DİA*, c. XXX, s. 561

³⁴ Gölpınarlı, *age.*, s. 240-241; Bolat, *age.*, s. 32

ziyaret edeceğim” dediği rivâyet edilmektedir. Bu olay, **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin mânevî vârisinin **Ahmed Amiş Efendi** olduğu şeklinde yorumlanmıştır.³⁵

1.2. Eserleri

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserleri genel itibarıyla küçük risâleler şeklinde olup tevhiid hakikatlerinin daha iyi anlaşılması için uzatmaya gerek duyulmadan kısa ve öz bir şekilde neşredilmiştir. Eserlerinin bir çoğu ihvanı tarafından sohbetleri esnasında alınan notlardan oluşmuştur. **Harîrîzâde**, *Tibyân*'ında **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin çok sayıda eseri olduğunu ifade ettikten sonra bunlardan bazılarını sıralamış ve 22 eserin ismini zikretmiştir. **Bursalı Mehmed Tahir** de *Menâkıb*'ında 46 eseri listeledikten sonra ayrıca **Muhammed Nûr**'a ait ve bu listede bulunmayan iki eserinden örnek metinler vermiş, böylece toplam 48 eseri olduğunu beyan etmiştir. **Vassaf**'a göre ise **Muhammed Nûr**'un 41 adet eseri bulunmaktadır. **Sadık Vicdanî**, isimlerini vermeksizin **Muhammed Nûr**'un "Türkçe olan bir kaçı dışında Arapça olmak üzere otuzdan fazla eseri var" demektedir. Bunlara ek olarak **Muhammed Nûr** ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, **Gölpınarlı**'nın *Melâmilik ve Melâmîler*'inde 17 Arapça, 38 Türkçe olmak üzere toplam 55³⁶; **Yusuf Ziya İnan**'ın *İslam'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*'nde 68 eserin ismi verilmektedir. Bahsedilen bu eserleri dışında **Muhammed Nûr**'a ait bazı takrirler de mevcuttur. Bunlardan bazı örnekleri **Bursalı Mehmed Tahir** bize aktarmıştır. Eserlerinin bir kısmı kendi yazdığı telif eserleri olup diğerleri de başka eserlerin şerhlerinden oluşmaktadır.³⁷

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserlerinde önemli bir yer tutan şerhlerin bir özelliği dikkat çekmektedir. Bu da, şerh ettiği eserlerin müelliflerinin ileri derecede *vahdet-i vücûd* taraftarı olmalarıdır. Bu meyanda **Muhammed Nûr**, **Muhyiddin İbnü'l-Arabî** başta olmak üzere **Seyyid Şerîf Cürcânî**, **Şeyh Bedreddin**, **Niyâzî-i Mısırî**, **Şeyh Rislân ed-Dımeşkî**, **Şeyh Ahmed b. İdris** gibi *Sûfiler*in konuyla ilgili eserlerini şerh etmiştir. Bu durum **Muhammed Nûr**'un düşünce dünyasındaki temel esasa da işaret etmektedir. Nitekim **Harîrîzâde** de, **Muhammed Nûr**'un "*vahdet-i vücûd* taraftarlarının imamı" olduğunu söyler.³⁸

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin bu zamana kadar tespit edilen eserlerini ve içeriklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Türkçe Eserleri:

³⁵ Azamat, "Muhammed Nûru'l-Arabî", *DİA*, c. XXX, s. 561

³⁶ Gölpınarlı, *age.*, s. 287-290

³⁷ Bolat, *age.*, s. 34-35

³⁸ Bolat, *age.*, s. 35

1. Şerh-i Evrâd-ı Üsbu'iyye

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin olup her gün için özel olarak hazırlanmış olan salavâtların şerhidir.³⁹

2. ed-Dürretü's-Seniyye fî Şerh-i Risâleti'l-Gavsiyye

Bu eser **Abdulkadir Geylanî**'ye de nispet edilen *Gavsiyye* isimli eserin şerhidir. Fakat **Seyyid** bu eserin müellifini **Muhyiddin İbnü'l-Arabî** olarak kabul etmiştir. Eser, Cenâb-ı Hak ile Gavsü'l-A'zam'ın karşılıklı konuşmalarının şerhini içerir.⁴⁰

3. Şerh-i Kelâm-ı İmâm Ali

İmâm-ı Ali (k.v.)'nin "*Me'l-halku fi't-timsâl*" diye başlayan şiirinin şerhidir.⁴¹

4. Risâle-i Noktatü'l-Beyân

İmâm-ı Ali (k.v.)'nin "*el-İlmü noktatiin kesserahe'l-câhilûn*" (İlim bir noktadır. Cahiller onu çoğalttı.) sözünün üzerine yazılmış olan Nokta risâlesinin birçok konular üzerine yapılan şerhidir. **Seyyid**, bu şerhten sonra "Noktacı Hoca" olarak anılmaya başlamıştır.⁴²

5. İhsânü'r-Rahmân Şerh-i Risâle-i Şeyh Rislân-ı Dımışkî

Şeyh Rislân Dımışkî'nin eserindeki; besmele, ibâdet türleri, iman, *yakîn* mertebeleri, *fenâ* ve *bekâ* kavramlarının şerhi üzerine yazılmış bir risâledir.⁴³

6. Şerh-i Kasîde-i Şeyhü'l-Ekber

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin "*Zanentü Zünûnen*" (zann-ı kesîr ile vücûd senin olduğun zannedersin) nutkunun şerhidir.⁴⁴

7. Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin "*Çalabım bir şâr yaratmış iki cihân âresinde*" isimli nutkunun şerhidir.⁴⁵

8. Risâletün fî Tefsîri'l-Fâtiha

Fâtiha sûresine ledünnî olarak yapmış olduğu tefsîrdir.⁴⁶

³⁹ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 808; Bolat, *age.*, s. 38; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/4.Cilt*, trc. Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, h yay., İstanbul 2017, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 39

⁴⁰ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 151; Bolat, *age.*, s. 42; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 39

⁴¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başlıklar, nr. 4343/5; Bolat, *age.*, s. 42; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 39

⁴² Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başlıklar, nr. 2996/4; Bolat, *age.*, s. 38; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 39

⁴³ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 455; Bolat, *age.*, s. 38; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 39

⁴⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1958/1; Bolat, *age.*, s. 44; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 39

⁴⁵ Milli Kütüphane, nr. 9275/2; Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁴⁶ Milli Kütüphane, nr. 4386/11; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1548/4; Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

9. Delîlü'l-Uşşâk

Yakîn mertebeleri ve *merâtib-i tevhîd* üzere yazılmış risâledir.⁴⁷

10. Kitâbü'd-Devâiri ve'l-Eflâk fî Beyânî Tasarrufâtî Sâhibi'l-Mülki ve'l-Emlâk

Hak ve halkın vücûdunu açıklayıp her bir felek üzerine yorumlar yaptığı risâlesidir.⁴⁸

11. Dairetü'l-Vücûd fî Beyân-ı Makâmü'l-Mahmûd

Bir daire şeması üzerinde *merâtib-i tevhîd* hakkında yazdığı risâledir.⁴⁹

12. Risâle-i Sülûk-i Hakîkat

Makâmât-ı tevhîd'in seyri hakkında yazılmış bir risâledir.⁵⁰

13. ed-Dürretü'n-Nefis alâ salâti ibn-i İdrîs

Şeyh Ahmed b. İdrîs'in salavâtının şerhidir.⁵¹

14. Risâle-i Tevhîd-i Behiyye: Risâle-i Tevhîd-i İlâhî

Fenâfillah makâmları hakkında yazılmış küçük bir risâledir.⁵²

15. Risâle-i fî Beyân-ı Sülûk-i Şerîat ve Tarîkat ve Hakîkat

Şerîat, Tarîkat ve Hakîkat makâmlarının *merâtib-i tevhîd*de olan yerleri hakkındadır.⁵³

16. Risâle-i Saâdet ve Şekâvet

Kaynaklarda bu eserden bahsedilmekte olup yapılan araştırmalarımızda bu esere ulaşamadık.⁵⁴

17. Delâilü'l-Hayrât Şerhî

Muhammed b. Süleyman el-Cezuli'nin içeriğinde Efendimiz (s.a.v.)'e getirilmiş salavâtları içeren *Delâilü'l-Hayrat* isimli eserine *Selânik*'te misafir olduğu zaman yapmış olduğu şerh olup uzun bir eserdir.⁵⁵

18. Risâle-i Şerh-i Ezân-ı Muhammedî

Ezân-ı Muhammedî'de buyurulan sözler için yapılan şerhtir.⁵⁶

19. Risâle-i Sırr-ı Ezân-ı Muhammedî

⁴⁷ Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁴⁸ Milli Kütüphane, nr. 4386/5; Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁴⁹ Milli Kütüphane, nr. 4386/9 ve 4386/12; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 702; Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁵⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 4295/2; Bolat, *age.*, s. 40; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁵¹ Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 1785/6; Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁵² Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Kütüphanesi, nr. 82588/30; Bolat, *age.*, s. 42; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁵³ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 4295/2; Bolat, *age.*, s. 40; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁵⁴ Bolat, *age.*, s. 44; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 40

⁵⁵ Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Kütüphanesi, nr. 82588/55; Bolat, *age.*, s. 45; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

⁵⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2989/23; Bolat, *age.*, s. 40; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

Ezân-ı Muhammedî için Fatiha-i şerifeden yola çıkarak hazırlamış olduğu risâledir.⁵⁷

20. Ecvibetü'l-Lâzime fî Es'ileti's-Şeytâniyyeti'l-Mezkûre fî'l-Muhammediyye

Muhammed Bicân'ın *Muhammediye* isimli eserinde yer alan şeytanın sormuş olduğu suallere verdiği ârifâne cevapların yazıldığı risâledir.⁵⁸

21. Hâdiü'l-Uşşâk

Yakîn mertebeleri ve **merâtib-i tevhîd** üzere yazılmış risâledir.⁵⁹

22. Tuhfetü'l-Mahmûdiyye

“Men kâle Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah hâlisân min kalbihî de Hale'l cennete” hadîs-i şerîfinin **ilm-i tevhîd** üzere yapılan açıklamalarını içeren bir risâledir.⁶⁰

23. Şerh-i A'yân-ı Mümkinât

Kaynaklarda bu eserden bahsedilmekte olup yapılan araştırmalarımızda bu esere ulaşamadık.⁶¹

24. Sırrü'n-Nebei'l-Hak

Kaynaklarda bu eserden bahsedilmekte olup yapılan araştırmalarımızda bu esere ulaşamadık.⁶²

25. Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf

Yusûf sûresinin tefsîridir. Kaynaklarda bu eserden bahsedilmekte olup yapılan araştırmalarımızda bu esere ulaşamadık.⁶³

26. Tefsîr-i Sûre-i Feth

Fetih sûresinin tefsîridir. Kaynaklarda bu eserden bahsedilmekte olup yapılan araştırmalarımızda bu esere ulaşamadık.⁶⁴

27. Menba'ü'n-Nûr fî Rü'yeti'r-Resûl

Kendi hayatını ve **Efendimiz** (s.a.v.)'i görerek yaşamış manevî tecrübe ve mânâların anlatıldığı risâlesidir.⁶⁵

28. Risâle-i İlm-i Hâl

Sıfât-ı Subûtiyye'yi ledünnî yönüyle anlatan bir risâledir.⁶⁶

29. Beyân-ü Tecelli'l-Hakk ale'l-Merâtib

Devir merâtibinden bahseden küçük bir risâledir.⁶⁷

⁵⁷ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

⁵⁸ Milli Kütüphane, nr. 4386/6 ve 4386/10; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 580/9; Bolat, *age.*, s. 40; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

⁵⁹ Milli Kütüphane, nr. 3410/4; Bolat, *age.*, s. 40; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

⁶⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2996/2; Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Kütüphanesi, nr. 82588/26; Bolat, *age.*, s. 41; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

⁶¹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

⁶² Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; Bolat, *age.*, s. 44; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁶³ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; Bolat, *age.*, s. 43; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁶⁴ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; Bolat, *age.*, s. 43; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁶⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2256 ve 4343/3; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1548/2; Bolat, *age.*, s. 41; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁶⁶ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

30. el-Cevâhirü's-Seniyye Şerh-i Akâidü'n-Nesefiyye

Nesefî'nin yazdığı *Akâid* kitabına ledünnî yönüyle *Ustrumca Camii*'nde yaptığı şerhdir.⁶⁸

31. Risâletü'l-İsmâiliyye ve'l-Atiyyetü'd-Dürriyye fî Tarîki'n-Nakşîyye ve'l-Melâmiyye

Nakşibendî ve **Melâmî sülûk**undaki bazı tasavvufî kavramlar hakkında bilgi verir.⁶⁹

32. Risâle-i Sâlihiyye

Vasiyetnâme olarak da bilinen bu risâle önemli bir eser olup **Seyyid**'in halîfelerinden **İştîpli Hacı Sâlih Rif'at Efendi**'ye bizzât kendisi tarafından yazılıp hediye edilmiştir. Risâle, **Seyyid**'in vazetmiş olduğu **melâmî** neş'esinin **sâliklere** uygulanacak **talîm** ve **telkîn** tarzını içerir.⁷⁰

33. Risâle fî't-Tasavvuf

Âdem (a.s.)'ın yaratılışı, meleklerin secde etmesi ve cennetten çıkarılması konularını açıklayan bir risâledir.⁷¹

34. Risâle-i Sâ'idîyye

Evrenin yaratılışı ve **Nûr-i Muhammedî** hakkında bilgi vermektedir.⁷²

35. İhtiyâr ve Kıdem Risâlesi

Şeyh Bedreddin'in ihtiyâr ve âlemin yaratılışı hakkındaki sözlerini teyit eder.⁷³

36. İhlâs-ı Şerîf Tefsîri

İhlâs sûresine ledünnî olarak yapmış olduğu tefsîrdir.⁷⁴

37. Miftâhu Kenzi's-Salât

Beş vakit namaz ve diğer sünnet ve vacip namazların ledünnî mânâlarının anlatıldığı risâledir.⁷⁵

38. Mürşidü'l-Uşşâk

Yakîn mertebeleri ve **merâtib-i tevhîd** üzere yazılmış risâledir.⁷⁶

⁶⁷ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; Bolat, *age.*, s. 43; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁶⁸ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 269/7, 1772/3 ve 1788/2; Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Kütüphanesi, nr. 82588/14; Bolat, *age.*, s. 41; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁶⁹ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2997/3; Milli Kütüphane, nr. 4386/4; Bolat, *age.*, s. 41; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁷⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2997/9; Bolat, *age.*, s. 42; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 42

⁷¹ Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Kütüphanesi, nr. 82588/11; Bolat, *age.*, s. 44; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷² Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2996/1; Bolat, *age.*, s. 42; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷³ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷⁴ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷⁵ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2998/4; Milli Kütüphane, nr. 4516 ve 4386/3; Bolat, *age.*, s. 38; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

39. Risâle-i Necât-ı Sâlik

Eûzü besmelenin sırrı hakkında ledünnî mânâlar içerir.⁷⁷

40. Niyâzî-i Mısrî Divânı Şerhi

Niyâzî-i Mısrî'nin ilahilerinin şerhini içeren ve **Melâmîliğ**in temel kâidelerinin anlatılmış olduğu bir şerhtir.⁷⁸

41. Nutk-ı Âlileri

Kırk beş mısralık bir manzumedir.⁷⁹

42. Risâle-i Sıfâtü'l-Me'ânî

Cenâb-ı Hakk'ın selbî ve sübûtî sıfatlarını anlatan bir risâledir.⁸⁰

43. Risâle-i Sıfât-ı Subûtiyye

Sıfât-ı Sübûtiyye'nin hakikatları hakkında yazılmış olan bir risâledir.⁸¹

44. Risâle-i Ahadiyyet Tercümesi

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Ahadiyyet Risâlesinin* Türkçe'ye tercümesi olup içeriğine **Nûru'l-Arabî** tarafından açıklamalar da getirilmiştir.⁸²

45. Rehber-i Salât

Namazın içerdiği sırlar hakkında yazılmış olan risâle olup sonunda Kevser sûresinin tefsîrine yer verilmiştir.⁸³

46. Ta'rîf-i Melâmîyye

Melâmîlere mahsus hallerin anlatıldığı küçük bir risâledir.⁸⁴

47. Risâle li-Hazreti Şeyh Hâce Muhammed Nûru'l-Arabî El-Melâmî Kuddise Sirruhu'l-âlî

Hakikat-ı Muhammediye ve **Tafsîlât-ı Muhammediye** üzerine yapmış olduğu takrirâtı içeren bir risâledir.⁸⁵

48. Rûz-i Hızır ve Rûz-i Kâsım Eyyâmının Beyânı

Hıdırellez ve Kasım günleri hakkında malumat veren kısa bir risâledir.⁸⁶

49. Mektup

Miraç gecesi **Efendimiz** (s.a.v.)'in Cenâb-ı Hakk'ı Şâbb-ı Emred sûreti üzere görmesini konu alan bir mektuptur.⁸⁷

⁷⁷ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷⁸ Milli Kütüphane, nr. 8296; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 240, 711; Bolat, *age.*, s. 39; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁷⁹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 43

⁸⁰ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸¹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸² Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸³ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸⁴ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸⁵ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸⁶ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

⁸⁷ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 44

50. Kendi Salavâtının Şerhi⁸⁸

51. Kasr-ı Ârifân Nazar-ı Âşıkân⁸⁹

52. Sürûş-ı Gayb⁹⁰

53. Türkçe Takrirâtı⁹¹

Arapça Eserleri:

54. Mecâli'z-Zehrâ alâ's-Salavâtî'l-Kübrâ li's-Şeyhi'l-Ekber

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Salât-ı Feyziyye* isimli eserinin şerhidir.⁹²

55. el-Yâkûtu'l-Hamrâ alâ's-Salavâtî's-Suğrâ li's-Şeyhi'l-Ekber

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Salât-ı Mutalsım*'nın şerhidir.⁹³

56. Feracü'n-Nükûş Şerhu Nakşi'l-Füsûs li's-Şeyhi'l-Ekber

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* isimli eserinin şerhi ve özetidir.⁹⁴

57. el-Letâifü't-Tahkîkât fi Şerhi'l-Vâridât li's-Şeyh Bedrüddîn

Şeyh Bedreddin'in *Vâridât* isimli eserinin şerhidir.⁹⁵

58. el-Envârü'l-Muhammediyye fi Şerhi Risâleti'l-Vücûd

Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesinin* şerhidir.⁹⁶

59. et-Temşîş alâ-Salavâtî ibn Meşîş

Abdüsselam İbn-i Meşîş'in salavâtının şerhidir.⁹⁷

60. Kenzü'l-Mahfî an-Ehli'l-Hicâb

***Merâtib-i Tevhîd* hakkında yazılmış bir risâledir.**⁹⁸

61. Burhânü's-Sâlikîn

***Yakîn* ve *seyir* mertebelerini açıklayan bir risâledir.**⁹⁹

62. Meşâhidü't-Tevhîd

⁸⁸ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁸⁹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁰ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹¹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIII; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹² Milli Kütüphane, nr. 3108/2; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1095 ve 1800; Bolat, *age.*, s. 35; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹³ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2989/9; Bolat, *age.*, s. 35; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 268; Bolat, *age.*, s. 36; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁵ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 167; Bolat, *age.*, s. 36; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁶ Milli Kütüphane, nr. 3108; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 268; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2994; Bolat, *age.*, s. 36; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁷ Milli Kütüphane, nr. 3108/3; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 268/2 ve 983; Bolat, *age.*, s. 42; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁸ Külliyyat-ı Melâmiyye, İSAM Kütüphanesi, nr. 82588/12; Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

⁹⁹ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2989/14; Milli Kütüphane, nr. 3108/4; Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

Tevhîd makamlarında Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yeri hakkında yazılmış kısa ve öz bir risâledir.¹⁰⁰

63. Risâletü'l-Mukaddime li-Metâli'i Fusûsi'l-Hikem

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Fusûsü'l-Hikem isimli eseri için yazılmış bir takdim yazısıdır.¹⁰¹

64. Kitâbü'r-Reşâd fi'l-Mebdei ve'l-Meâd

Mebde ve Meâd hallerinden bahseden bir risâledir.¹⁰²

65. Seyrû't-Tevhîd

Makâm ve merâtibten bahseden bir risâledir.¹⁰³

66. Şerhu Hakâyıkı'l-Eşyâ

İsminden de anlaşılacağı üzere eşyanın hakîkati hakkında yazılmıştır.¹⁰⁴

67. Risâle fi Beyân-ı Kerâmâtî'l-Evliyâ

Kerâmet-i kevnîye ve **kerâmet-i ilmiye** hakkında yazılmış bir eserdir.¹⁰⁵

68. Risâle-i fi-Keyfiyyet-i Îmân-ı Fir'avn

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Firavun'un imanı hakkındaki sözlerini içeren bir risâledir.¹⁰⁶

69. Fezâil-i Îmâm Alî Radiyallahu Teâlâ anhu

Hız. Ali (k.v.) efendimizin faziletleri hakkında küçük bir risâledir.¹⁰⁷

70. Risâle-i Ahadiyyetü'l-Vücûdiyye

Sülûk mertebelerinden bahseden bir risâledir.¹⁰⁸

71. Şerhü'l-Ebced

Ebced harflerinin taşıdığı mânâların **Hız. Âdem** (a.s.) üzerinden anlatıldığı bir şerhtir.¹⁰⁹

72. Tefsîrû Sûreti'l-Kevser

¹⁰⁰ Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 45

¹⁰¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2998/10, 4295; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 268/7; Bolat, *age.*, s. 36; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰² Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2998/2; Milli Kütüphane, nr. 7753/4; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 269/2; Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰³ Mevlana Müzesi Kütüphanesi, nr. 1623/1; Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰⁴ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 269/7; Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2526; Milli Kütüphane, nr. 4386/10; Bolat, *age.*, s. 37; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰⁶ Bolat, *age.*, s. 36; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰⁷ Bolat, *age.*, s. 43; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰⁸ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

¹⁰⁹ Bolat, *age.*, s. 44; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 46

Kevser sûresine ledünnî olarak yapmış olduğu tefsîrdir.¹¹⁰

73. Nekabetün Câmî'atün li't-Tahkikati ve'l-Mecâzi ve'l-Kinâyeti

Mecaz ve kinâye hakkında medrese öğrencileri için yazılmış bir risâledir.¹¹¹

74. Şerh-i Kelimâti's-Şeyh Necmeddin-i Kübrâ (Risâletü'n-Necmiye)

Necmeddin-i Kübrâ'nın "Şeriat gemi gibidir, tarîkat ise deniz. Hakikat de inciye benzer. Kim isterse gemiye biner, sonra denize açılır, daha sonra da inciye kavuşur. Bu sıralamayı bırakan inciye kavuşamaz" sözü üzerine yapılan açıklamadır.¹¹²

75. Risâletü'l-Hüseyniye

Marifetullah hakkında yazılmış bir risâledir.¹¹³

76. Esmâ-i Seb'a-i Rifâ'iyye

Rifâî tarikatında sâliklere talim ettirilen "Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hak, Hayy, Kayyûm, Kahrîr" esmâlarının ilâveten **letâifleri merâtib-i tevhîde** göre değerlendiren kısa bir risâledir.¹¹⁴

77. Fâtır sûresi 15. âyet-i kerimesinin tefsîri¹¹⁵

78. Zâriyât sûresi 56. âyet-i kerimesinin tefsîri¹¹⁶

79. Manzarü'l-Küfr

İmân-ı mecâzî ve imân-ı hakîkî, **Hallâc-ı Mansûr'un** bir **keşfi**, dil ve kalbin âfetleri hakkında bir risâledir.¹¹⁷

80. Risâletün fî Rü'yetillah¹¹⁸

81. Arapça Takrirâtı¹¹⁹

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserleri arasındaki *Şerh-i Kelâm-ı İmâm Ali, Risâle-i Noktatü'l-Beyân, Şerh-i Kasîde-i Şeyhü'l-Ekber, Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî, Risâletün fî Tefsîri'l-Fâtîha, Kitâbü'd-Devâiri ve'l-Eflâk fî Beyânî Tasarrufâtî Sâhibi'l-Mülki ve'l-Emlâk, Risâle-i Sülûk-i Hakikat, ed-Dürretü'n-Nefs alâ salâti ibn-i İdrîs, Risâle-i Tevhîd-i Behiyye: Risâle-i Tevhîd-i İlâhî, Risâle-i fî Beyân-ı Sülûk-i Şerîat ve Tarîkat ve Hakikat, Delâilü'l-Hayrât Şerhî, Risâle-i Şerh-i Ezân-ı Muhammedî, Risâle-i Sırr-ı Ezân-ı Muhammedî, Menba'ü'n-Nûr fî Rü'yeti'r-Resûl, Risâle-i İlm-i Hâl, el-Cevâhirü's-Seniyye Şerh-i Akâidü'n-Nesefiyye, Risâle-i Sâlihiyye, Miftâhu Kenzi's-Salât, Mürşidü'l-Uşşâk,*

¹¹⁰ Bolat, *age.*, s. 43; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 47

¹¹¹ İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 580/25; Bolat, *age.*, s. 43; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 47

¹¹² Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 47

¹¹³ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 47

¹¹⁴ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 47

¹¹⁵ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV

¹¹⁶ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV

¹¹⁷ Bolat, *age.*, s. 44; Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV; a.mlf., *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, s. 41

¹¹⁸ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV

¹¹⁹ Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî, *age.*, s. XIV

Niyâzî-i Mısırî Divânı Şerhi, Nutk-ı Âlileri, Risâle-i Ahadiyyet Tercümesi, Rehber-i Salât, Mektup, Kendi Salavâtının Şerhi, Mecâli'z-Zehrâ alâ's-Salavâtî'l-Kübrâ li's-Şeyhi'l-Ekber, el-Yâkûtu'l-Hamrâ alâ's-Salavâtî's-Suğrâ li's-Şeyhi'l-Ekber, Feracü'n-Nükûş Şerhu Nakşi'l-Füsûs li's-Şeyhi'l-Ekber, el-Letâifü't-Tahkîkât fî Şerhi'l-Vâridât li's-Şeyh Bedrüddîn, et-Temşîş alâ-Salavâtî ibn Meşîş, Kenzü'l-Mahfî an-Ehli'l-Hicâb, Burhânü's-Sâlikîn, Meşâhidü't-Tevhîd, Risâletü'l-Mukaddime li-Metâli'i Füsûsi'l-Hikem, Kitâbü'r-Reşâd fî'l-Mebdei ve'l-Meâd, Seyrû't-Tevhîd, Şerhu Hakâyıkî'l-Eşyâ, Risâle fî Beyân-ı Kerâmâtî'l-Evliyâ, Risâle-i fî-Keyfiyyet-i Îmân-ı Fir'avn, Fezâil-i Îmâm Alî Radiyallahu Teâlâ anhu, Risâle-i Ahadiyyetü'l-Vücûdiyye, Şerhü'l-Ebced, Tefsîrû Sûreti'l-Kevser, Nekabetün Câmî'atün li't-Tahkikati ve'l-Mecâzi ve'l-Kinâyeti, Şerh-i Kelimâtî's-Şeyh Necmeddin-i Kübrâ (Risâletü'n-Necmiye), Risâletü'l-Hüseyniye, Esmâ-i Seb'a-i Rifâ'iyye, Fâtır sûresi 15. âyet-i kerimesinin tefsîri, Zâriyât sûresi 56. âyet-i kerimesinin tefsîri, Manzarü'l-Küfr ve Risâletün fî Rü'yetillah neşir veya tercüme edilmiştir.

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserlerinin günümüze ulaşmasında halîfelerinin etkisi büyük olmuştur. Çünkü bazı eserlerini bizzat halîfeleri yazıya geçirmiş ve bazılarını da Türkçe'ye tercüme etmişlerdir.¹²⁰

1.3. Halîfeleri

Harîrîzâde ve Bursalı Mehmed Tahir, Muhammed Nûru'l-Arabî'nin bâtin ilmi yanında zâhir ilimlerinde de ileri derecede söz sahibi olduğunu, muhatabını etkileyici yaklaşımı ve hitabetiyle kendisine bağladığını beyan etmektedirler. Bu özellikleri münasebetiyle olsa gerek, **Muhammed Nûr'un** çok sayıda halîfesi vardır. **Bursalı Mehmed Tahir'in** otuzun üzerinde olduğunu söylediği halîfelerinin arasında, özellikle aydın tabakadan veya bürokrat kesimden olan isimler de göze çarpmaktadır. Bu nedenle özellikle *İstanbul'da* aydın tabakada tutunan **Muhammed Nûr'un** görüşleri çoğunlukla *Rumeli ve Ege Bölgesinde* taraftar bulmuştur.¹²¹

1. Abdürrahim b. Ali Prizrenî

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin hem damadı ve hem de önde gelen halîfesi olan **Abdürrahim b. Ali Prizrenli'dir.** *Üsküp'te* tedris ve *irşadla* meşgul olmuş, buradaki *Melâmî Tekkesinde* şeyhlik yapmış, ayrıca zâhir ilimlerinde de icazet vermiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî ile İstanbul'a** da gelen **Abdürrahim b. Ali,** şeyhi ile çıkmış olduğu hac seyahatinden

¹²⁰ Bolat, age., s. 46

¹²¹ Bolat, age., s. 46

dönüşünde *Süveyş Kanalı*ndan geçerken gemide vefat etmiş (1303/1885), burada *Ayn-ı Mûsâ* denilen yerde defnedilmiştir.¹²²

2. Ali Urî Efendi

Gürice'nin *Polyan köyü*nde doğan **Ali Urî Efendi** ticaret için *Mısır*'a gitmiş, burada uzun süre ikamet etmiş, bu bölgeyi bir süre dolaştıktan sonra *Selanik*'e dönerek buraya yerleşmiştir. *Selanik*'e yerleşmesinden sonra **Muhammed Nûru'l-Arabî** ile tanışan **Ali Urî Efendi**, kendisinden hilafet almış ve yalısını *Melâmî Tekkesi* haline getirmiştir. **Ali Urî Efendi** burada *irşad* faaliyetlerini yürütmüş ve 1305/1887 yılında vefat ederek *Selanik Mevlevîhanesi* civarındaki kabristana defnedilmiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin Arapça kaleme aldığı eserlerin Türkçe'ye çevrilmesinde **Ali Urî Efendi**'nin büyük katkıları olmuştur. Nitekim kendisine atfedilen eserlerin büyük kısmı da bu çevirilerden oluşur. Oldukça güzel ve akıcı bir üslup kullanan **Ali Urî Efendi**'nin eserleri bu maharetini ortaya koymaktadır.¹²³

3. Salih Rifat Efendi

İştîp doğumlu olan **Salih Rifat Efendi Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye intisabından sonra, yaptırdığı dergahta *irşad* ile meşgul olmuş ve 1326/1908 yılında vefat ederek dergahının hazîresine defnedilmiştir.¹²⁴

4. Filintazâde Hâce Mahmud Efendi

Üsküp ulemasından olan **Mahmud Efendi**, *Bursalı*'nın verdiği malumata göre tasavvuf ve fıkıhtaki bilgisi ehline müsellem bir zat olup 1310/1892 yılında vefat etmiştir.¹²⁵

5. Muhammed Faik Bey

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin halifelerinden **Faik Bey**'in *Usturumca* doğumlu olduğu **Muhammed Nûr**'un vefatından sonra dergahında şeyhlik yaptığı, misafir olarak bulunduğu *Selanik*'te iken 1319/1901 senesinde vefat ettiği ve *Selanik Mevlevîhanesi* civarında defnedildiği bilinmektedir.¹²⁶

6. Hacı Süleyman Bey

Usturumcalı olan **Hacı Süleyman Bey**'in hayatı hakkında pek malumata rastlayamadık. Sadece **Muhammed Nûr** ile yakın temasının olduğu, hatta **Muhammed Nûr**'un bazı eserlerini onun konağında yazdığı ve 1307/1889 civarında vefat ettiği bilinmektedir.¹²⁷

7. Hacı Abdülkadir Bey

¹²² Bolat, *age.*, s. 47-48; Gölpınarlı, *age.*, s. 304-309

¹²³ Bolat, *age.*, s. 49-51; Gölpınarlı, *age.*, s. 310-311

¹²⁴ Bolat, *age.*, s. 51; Gölpınarlı, *age.*, s. 311-312

¹²⁵ Bolat, *age.*, s. 51; Gölpınarlı, *age.*, s. 312-313

¹²⁶ Bolat, *age.*, s. 52; Gölpınarlı, *age.*, s. 313

¹²⁷ Bolat, *age.*, s. 52-53; Gölpınarlı, *age.*, s. 313

Hacı Süleyman Bey'in biraderi olan **Hacı Abdülkadir Bey**, kardeşi vasıtasıyla **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye intisab etmiş, **Muhammed Nûr** tarafından kendisine "Zamanın Şiblîsi" adı verilmiştir. **Hacı Abdülkadir Bey** *Tikveş*'teki *Melâmî Tekkesinde irşad* ile meşgul olmuş, 95 yaşında iken vefat etmiş ve tekkenin hazîresine defnedilmiştir.¹²⁸

8. Hacı Kânî Bey

Hacı Süleyman Bey ve **Hacı Abdülkadir Bey**'in yeğenidir. *Usturumca*'da doğmuş, amcalarından hilafet alarak *irşad* faaliyetlerine başlamış ve 1341/1922'de *İstanbul*'da vefat etmiştir.¹²⁹

9. Ali Rıza Vasfi Efendi

Mânâstır Rıfâî Tekkesi şeyhi olup müridanının çokluğuyla şöhrat bulan **Ali Rıza Vasfi Efendi** *melâmî* neşveyi **Muhammed Nûr**'dan ahzetmiş, daha sonra da **Muhammed Nûr**'un halîfelerinden **Ahmed Sâfî Efendi**'ye (ö. 1310/1892) intisab ederek ondan hilafet almıştır. **Ali Rıza Vasfi Efendi** 1331/1912'de vefat ederek *Mânâstır Rıfâî Tekkesi*'ne defnedilmiştir.¹³⁰

10. Hacı Hasan Dede Efendi

1246/1830 yılında *Eskişehir*'de doğan **Hacı Hasan Dede**, doğduğu yerdeki *Mevlevîhane*'nin yeniden faaliyete geçmesi için çaba göstermiş ve bunda da muvaffak olmuştur. **Hacı Hasan Dede** *İstanbul*'da da ikamet etmiş, **Muhammed Nûru'l-Arabî** ile bu münasebetle tanışarak ondan *melâmî* neşveyi almıştır. **Hacı Hasan Dede** 1325/1909'da *Eskişehir*'de vefat ederek *Mevlevîhane*'deki türbeye defnedilmiştir.¹³¹

11. Hoca Abdullah Hulusi Efendi

Mirefte doğumlu olan **Abdullah Hulusi Efendi** hakkında **Bursalı**, "ehl-i temkîn, fâzıl ve ârif bir zat idi" demektedir. **Abdullah Hulusi Efendi** tahsilini *İstanbul*'da tamamlamış ve yaklaşık yarım asırdan fazla bir süre *Fatih* civarında *Kadı Çeşmesi Medresesinde* müderrislik yapmış, 1288/1871 yılında **Muhammed Nûr** ile *İstanbul*'da görüşerek kendisine intisab etmiş, daha sonra da hilafet almıştır. Hatt-ı ta'likte çok iyi olduğu ifade edilen **Abdullah Hulusi Efendi** 1302/1884'de vefat ederek vasiyeti gereği *Topkapı* haricinde **Sarı Abdullah Efendi**'nin ayak ucuna defnedilmiştir.¹³²

12. Ahmed Sâfî Efendi

Şehremini'deki *Pazar Tekkesi* şeyhi **Ahmed Sâfî Efendi**'nin **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *İstanbul*'da önde gelen halîfeleri arasında ayrı bir yeri vardır. Esas itibarıyla *Rıfâî Tekkesi* olmakla birlikte burası *melâmî* neşvenin terennüm edildiği önde gelen bir mekan

¹²⁸ Bolat, *age.*, s. 53; Gölpınarlı, *age.*, s. 313-314

¹²⁹ Bolat, *age.*, s. 53; Gölpınarlı, *age.*, s. 314

¹³⁰ Bolat, *age.*, s. 53; Gölpınarlı, *age.*, s. 314

¹³¹ Bolat, *age.*, s. 54; Gölpınarlı, *age.*, s. 314-315

¹³² Bolat, *age.*, s. 54-55; Gölpınarlı, *age.*, s. 315-316

olmuştur. Bunun yanı sıra *Mevlanakapı*'daki *Tarsus Tekkesi*'de şeyhin uhdesinde bulunuyordu. 1288/1871'de **Harîrîzâde**'nin *Boyacı Köyü*ndeki yalısında **Muhammed Nûr** ile görüşen **Ahmed Sâfi Efendi** kendisine intisab etmiş, bilahare de hilafet almıştır. **Ahmed Sâfi Efendi** 1310/1892'de vefat etmiş ve tekkesine defnedilmiştir.¹³³

13. Şeyh Kemal Efendi

"Balat Şeyhi" namıyla bilinen **Şeyh Kemal Efendi**, *Sünbülî Tekkesi* şeyhidir. Babası *Sünbül Efendi Tekkesi* şeyhi **Rızaeddin Efendi**'den müstahlef **Mehmed Şakir Efendi**'dir. 1257/1841 doğumlu olan **Şeyh Kemal Efendi Kocamustafa Paşa Hankâhı** şeyhi **Rızaeddin Efendi**'den hilafet almış, bunun yanında *Edirne*'de **Şerefeddin Efendi**'den **Gülşeniyye**, 1288/1871'de *İstanbul*'da tanıştığı **Muhammed Nûru'l-Arabî**'den **Melâmiyye**, yine *İstanbul*'da **Harîrîzâde**'den **Şabâniyye** ve **Melâmiyye**, 1292/1875 yılında hacca giderek *Medine*'de **Muhammed Can**'dan **Nakşibendiyye** icazetleri almış ve burada 7 yıl boyunca mukaddes emanetler başkatipliği yapmıştır. 1300/1882'de *İstanbul*'a dönen **Kemal Efendi** 36 sene *irşad* makamında görev yaptıktan sonra 1332/1914 yılında vefat etmiştir.¹³⁴

14. Vehbî Efendi

Mânâstırlı olan **Vehbî Efendi** hakkında pek malumatımız yoktur. **Gölpınarlı**'nın verdiği bilgiye göre müridanının çokluğu nedeniyle bir ara hakkında takibat yapılmış ve *Trablusgarb*'a sürülmüştür. Aradan geçen 5 yılın ardından affedilerek *İstanbul*'a dönmüş ve 1323/1905'te *Kamer Hatun Camii* imamlığını sürdürürken vefat etmiş, *Kasımpaşa*'da **İdris Muhtefî**'nin sağ tarafına defnedilmiştir.¹³⁵

15. Şeyh Abdülkerim Ruhi Efendi

Üçüncü Devre Melâmîliğinin İstanbul'da yaygınlaşmasında önemli katkıları bulunan isimlerden biri de *Mevlanakapı*'daki *Tarsus Tekkesi* şeyhi **Abdülkerim Ruhi Efendi** olmuştur. *Pazar Tekkesi* gibi, esasen bir *Rıfâî Tekkesi* olan *Tarsus Tekkesi*'nde de *melâmî* neşvenin benimsendiği bilinmektedir. *İstanbul* doğumlu olan **Abdülkerim Ruhi Efendi** bir müddet *Enderun*'a devam etmiş, daha sonra oradan ayrılp tütüncülük ve arzu halcilik ile uğraşmış, bilahare tasavvuf ile ilgilenmiştir. **Ahmed Sâfi Efendi**'nin onun tasavvufi hayatında oldukça önemli bir yeri vardır. Kendisine intisabından sonra *Rıfâiyye* tarîkından hilafet almış, 1288/1871 yılında da şeyhi **Ahmed Sâfi Efendi** ile birlikte aralarında **Şeyhülislam Ahmed Muhtar Efendi**, **Mirefteli Abdullah Hulusi Efendi**, **Evkaf Müfettişi Hacı Tevfik Efendi**, **Mısır Mollası Kamil Efendi** gibi zevatın da bulunduğu bir grup ile birlikte **Harîrîzâde Kemaleddin Efendi**'nin yalısında **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye intisab etmiş, bilahare

¹³³ Bolat, *age.*, s. 56; Gölpınarlı, *age.*, s. 317

¹³⁴ Bolat, *age.*, s. 56-57; Gölpınarlı, *age.*, s. 317

¹³⁵ Bolat, *age.*, s. 57; Gölpınarlı, *age.*, s. 317

Rumeli'ye intikal ettikten sonra da yanına gidip görüşerek *melâmî* hilafeti almıştır. Bursa'da 1326/1908 yılında 65 yaşlarında vefat etmiştir.¹³⁶

16. Mânâstırlı Hacı Ahmed Baba

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin halîfelerinden **Hacı Ahmed Baba** *Irak* ve *Yemen Bölgelerini* yaya olarak dolaştığı için "Seyyah-ı Şehir" olarak şöhret bulmuştur. *Tarsus Tekkesi'nde* bir sohbet esnasında *يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ* "O gün ne mal ve ne de oğullar fayda vermez. Ancak, Allah'a sağlam ve temiz bir kalp getiren (yarar görür)" (Şu'arâ, 26/88-89) âyeti tefsir edilirken aniden vefat etmiştir (1308/1890). Vefatında 100 yaşlarında olan **Hacı Ahmed Baba** *Tarsus Tekkesi* hazîresine defnedilmiştir.¹³⁷

17. Harîrîzâde Seyyid Mehmed Kemâleddin Efendi

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin önde gelen halîfelerinden ve "Mirefteli Hoca Ahmed Hulusi Efendi'den sonra en temkinli ve en fâzıl bendesi" olan **Kemâleddin Mahmud Harîrîzâde b. Seyyid Şeyh Abdurrahman b. Seyyid İbrahim el-Halebî** 1267/1850 yılında *İstanbul'da* doğmuştur. **Şeyh Ahmed er-Rifâî** (ö. 578/1182)'nin neslinden olan **Harîrîzâde'nin** babası, *Rifâî* şeyhlerinden **Abdurrahman el-Harîrî** olup ilk öğreniminden sonra babasından *Rifâiyye* ve *Halvetiyye* icazesi almıştır. Bilahare de **Şeyh Muhammed Enîs el-Hüseynî'den** *sülûk*ünü tamamlamaya muvaffak olmuştur. **Harîrîzâde Kemâleddin Efendi** 17 yaşında iken babası vefat etmiş, bunun üzerine bir süre ticaretle meşgul olmuş, sonra tekrar ilmî hayata yönelmiştir. Aslen *Halepli* oldukları için 1286/1869'da *Halep'e*, oradan da *Mısır'a* giderek yaklaşık dört ay bu civardaki ulemâ ve meşâyih ile görüşmüş, ardından **Abdüllatif Buhârî** ile birlikte *İstanbul'a* dönerek onu evinde misafir etmiş ve kendisinden *Hanefî* fıkı ve hadis dersleri almıştır. Ayrıca **Şeyh Kasım el-Mağribî'den** (ö.1298/1880) hadis tahsil etmiştir. **Harîrîzâde Kemâleddin Efendi'nin** **Muhammed Nûru'l-Arabî** ile tanışması 1288/1872 tarihine rastlar. Bu tarihte *İstanbul'a* gelen **Muhammed Nûru'l-Arabî**, *İstanbul'da* **Harîrîzâde'nin** *Boyacı Köyü*ndeki evinde misafir olmuş ve **Harîrîzâde** bu esnada kendisine intisab etmiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî'den** **İbn'ül-Arabî'nin** *Füsûsu'l-Hikem* ve *Risâletü'l-Ahadiyye* adlı eserlerini, **İbn Fârız'ın** *Kaside-i Tâiyye'sini* okumuş ve kendisinden hilafet almıştır. 1290/1873 yılında *Üsküp'e* giderek şeyhini ziyaret eden **Harîrîzâde** dönüşünde *Selanik'te* **Şeyh Ali Rıza Efendi'den** (ö. 1295/1878) *Ramazaniyye*, **Şeyh Salih Lütfi Efendi'den** *Sinâniyye* hilafetnamesi almıştır. Ardından *Mısır* ve *Edirne'ye* gidip döndükten sonra 1292/1875 tarihinden itibaren *İstanbul'dan* ayrılmamış ve *Hırka-i Şerif'teki* evinde telif ve *irşadla* meşgul olmuştur. *Fatih Kütüphanesinde* kısa bir süre *Hâfız-ı Kütüblük*

¹³⁶ Bolat, *age.*, s. 57-58; Gölpınarlı, *age.*, s. 318-319

¹³⁷ Bolat, *age.*, s. 58; Gölpınarlı, *age.*, s. 322

de yapan **Harîrîzâde Kemâleddin Efendi** 1299/1882 yılında 32 yaşındayken vefat etmiş ve *Eyyüp'teki Şeyh Hasib Efendi Rifâî Dergahı* hazîresine defnedilmiştir.¹³⁸

18. Bursalı Mehmed Tahir

Mehmed Tahir Bey 1278/1861 *Bursa* doğumludur. Babası *Bursa* Belediye Katibi **Rifat Bey**'dir. 1875'de girdiği *Bursa Askerî İdâdisinde* okurken *Haraççioğlu Medresesi*'ne devam ederek burada *Niğdeli Hoca Ali Efendi*'den özel dersler de almış, bu esnada **İbnü'l-Arabî**'ye ilgi duymaya başlamıştır. 1880 yılında *Harbiye*'ye giden **Mehmed Tahir**, tasavvufa olan meyli nedeniyle *İstanbul* tekkelerini dolaşır. Bu esnada **Harîrîzâde** ile tanışan **Mehmed Tahir Bey** bu vesileyle **Melâmîliğe** intisab etmiş; **Harîrîzâde**'nin vefatından sonra da, **Ahmed Âmiş Efendi**'den (1338/1920) **feyz** almıştır. *Harbiye*'den mezun olduktan sonra *Mânâstır Askerî Rüştîyesi*'nde coğrafya dersleri vermeye başlamış; bu esnada **Muhammed Nûru'l-Arabî**'yi *Usturumca*'da ziyaret ederek kendisine intisab etmiş, 2 yıl sonra tekrar ziyaretinde ise şeyhten hilafet almıştır. Memuriyeti genelde *Mânâstır*, *Üsküp* ve *Selanik*'te geçen **Mehmed Tahir Bey** *Üsküp*'te bulunduğu sıralarda **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin sözlerini ve menkıbelerini derlemeye çalışmış; bu arada *Selanik Askerî Rüştîyesi*'nde müdürlük yaparken siyasetle de yakından ilgilenmiştir. *Selanik*'te İttihat ve Terakki'nin faaliyetlerinde aktif olarak bulunan **Mehmed Tahir Bey**'in siyasi tutumu ve **melâmî** çevredeki faaliyetleri dikkatleri çekmiş, hakkında yapılan jurnaller dolayısıyla buradaki memuriyetine son verilerek (1907) *Manisa Alaşehir*'e tabur konutanı olarak atanmıştır. Daha sonra *İzmir*'e görevlendirilen **Mehmed Tahir Bey**, II. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki Partisince *Bursa*'dan aday gösterilerek 1908'de Meclis-i Mebusan'a girmiştir. Ancak politikaya pek yatkın olmadığı için 1911'de milletvekilliğinden ayrılmış ve 1914'te yarbaylıktan emekli olmuştur. **Bursalı Mehmed Tahir Bey** daha sonra *İstanbul*'a yerleşerek ilmî faaliyetlerde bulunmuş, 1344/1925'te vefat ederek *Üsküdar*'da *Aziz Mahmud Hüdâyî Dergahı* hazîresine defnedilmiştir.¹³⁹

19. Hacı Maksud Efendi

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin *İstanbul*'da önde gelen temsilcileri arasında sayılan **Hulusi Maksud Efendi** 1265/1849 yılında *Prishtine*'de doğmuştur. İlköğrenimini burada tamamlayan **Hacı Maksud Efendi** daha sonra *İstanbul*'a gelerek *Fatih Medresesi*'nde okumuş ve icazet almıştır. **Hacı Maksud Efendi** *İstanbul*'a yerleşerek bir süre sahaflıkla iştigal etmiş, daha sonra *Fatih Camii*'nde müderrislik yaparken **Şeyh Ahmed Sâfi Efendi** ile tanışarak kendisine intisab etmiştir. Ardından *Prishtine*'ye gitmiş ancak burada fazla kalamamış,

¹³⁸ Bolat, *age.*, s. 59-62; Gölpınarlı, *age.*, s. 326-327; Hulusi Kılıç, "Harîrîzâde", *DİA.*, c. XVI, s. 192-193

¹³⁹ Bolat, *age.*, s. 62-65; Gölpınarlı, *age.*, s. 328-330; Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", *DİA.*, c. VI, s. 452-461

Usturumca'da **Muhammed Nûr** ile görüştüktan sonra *İstanbul*'a dönmüştür. Dönüşünde *Edirne*'ye uğramış ve burada sabunculuk zanaatını öğrenmiştir. **Hacı Maksud Efendi** 1301/1884 yılında hac dönüşü *İstanbul*'da verdiği vaazlar nedeniyle hakkında bazı şikâyetler söz konusu olmuş ve bundan dolayı *Bekir Ağa Zindanı*na atılmış ancak suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bırakılmıştır. **Hacı Maksud Efendi**'ye Şeyhülislamlik makamı teklif edildiği de kaydedilmektedir. Ancak bu teklifi reddeden **Hacı Maksud Efendi Altımermer Camii**'nde imamlık yapmaya başlamış, irtihalinden altı ay kadar önce inzivaya çekilmiş, bu görevini sürdürmekteyken 1347/1929 yılında vefat ederek **Sarı Abdullah Efendi**'nin yanına defnedilmiştir.¹⁴⁰

20. Ahmed Âmiş Efendi

1223/1807 yılında *Tuna Vilâyetine* bağlı *Tırnova*'da doğdu. Burada medrese eğitimi aldı ve ardından **Kuşadalı İbrahim Halvetî**'nin (ö. 1260/1845) *Tırnova*'ya göndermiş olduğu **Ömer el-Halvetî**'ye (ö. 1270/1853) intisab ederek 1268/1851'de *irşad*a mezun oldu. 1853 yılında vuku bulan Kırım Harbi'ne tabur imamı olarak katılan **Ahmed Âmiş Efendi** şeyhinin izniyle *İstanbul*'a geldi ve vefat eden **Kuşadalı İbrahim Halvetî**'nin yerine *irşad* makamına geçen ve *Zeyrek* civarında bulunan *Çinili Hamamı* işletmekte olan **Muhammed Tevfik Bosnevî**'ye (ö.1283/1866) intisab etti. **Ahmed Âmiş Efendi** de **Bosnevî** gibi memleketine dönerek *mürşid*inin mesleğini icra etmeye başladı. **Muhammed Tevfik Bosnevî**'nin vefatından sonra tekrar *İstanbul*'a gelen **Ahmed Âmiş Efendi** burada tasavvufi sohbetler düzenledi ve tekrar memleketine döndü. 1877 yılında *Tuna Vilâyetinin* elden çıkması üzerine *İstanbul*'a geldi ve daha önce sohbet meclislerinde birlikte olduğu *Fatih Türbedarı* **Bekir Efendi** kendisine bu görevi devretti. 1303/1886 yılında *Üsküp*'te **Muhammed Nûru'l-Arabî** kendisine icazet vermiştir. **Ahmed Âmiş Efendi**, yaklaşık 113 yaşında iken damadı **Ahmed Naim Bey**'in *Şehzadebaşı*'ndaki evinde 1338/1920 yılında vefat etti. Cenaze namazını **Abdülaziz Mecdi Efendi** kıldırdı ve türbedarı olduğu *Fatih Camii* hazîresine defnedildi.¹⁴¹

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin hilafet verdiği diğer isimler de şunlardır: **Şerif Efendi** (**Muhammed Nûr**'un oğlu, ö. 1323/1905), **Elmas Efendi** (ö. *Doyran*, 1324/1906), **Cengârî Mustafa Efendi** (ö. *Doyran* 1325/1907), **Hafız Süleyman Baba** (ö. *Yakova*, 1320/1902), **Topal Recep Efendi** (ö. *Prizren*, 1318/1900), **Şeyh Hüseyin Sıdkı Efendi** (ö. 1337/1918), **Osman Zevkî Efendi** (ö. *Selanik*, 1317/1899), **Kaymakam Ahmed Bey** (ö. *Kıbrıs*, 1341/1922), **Kemaleddin Efendi** (**Abdürrahim Fedâî**'nin oğlu, **Muhammed Nûr**'un torunu), *Usturumca Tekkesi* şeyhi **Hacı Abiş Efendi**, *Doyran Tekkesi* şeyhi **Hoca Hamdî**

¹⁴⁰ Bolat, *age.*, s. 66-67; Gölpınarlı, *age.*, s. 336-337

¹⁴¹ Bolat, *age.*, s. 68-71; Azamat, "Ahmed Âmiş Efendi", *DİA.*, c. II, s. 43-44

Efendi, İsnefçe Tekkesi şeyhi Hacı İbrahim, Doyranlı Mustafa Efendi, Aşık Vasfî (ö. 1325/1908).¹⁴²

¹⁴² Bolat, *age.*, s. 71-72; Gölpınarlı, *age.*, s. 323-339

İKİNCİ BÖLÜM

EL-ENVÂRU'L-MUHAMMEDİYYE FÎ ŞERHİ RİSÂLETİ'L-VÜCÛD

2.1. Eserin Tanıtımı

2.1.1. Adı ve Nüshaları

Eserin adı; eserin giriş ve sonuç kısımlarında "*El-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti's-Şerîfeti's-Şerîfiyye*" olarak tanımlanmaktadır. Bu eser; **Seyyid Şerîf Cürcânî**'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesine*¹⁴³ **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin yapmış olduğu şerhtir. Eser h.1279'da *Üsküp*'te yazılmıştır.

Eserin el yazması nüshaları mevcuttur. Bu nüshalar: *Süleymaniye Kütüphanesi*, *Hacı Mahmud Efendi*, nr. 2994'de; *İBB Atatürk Kitaplığı*, *Osman Ergin Yazmaları*, nr. 268'de; *Milli Kütüphane*, nr. 3108'de ve de **Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç**'ın şahsi kütüphanesinde bulunan *Mecâli'z-Zehrâ ala's-Salavâti'l-Kübrâ li's-Şeyhi'l-Ekber* adlı eserin içinde yer almaktadır. Ve ayrıca *İBB Atatürk Kitaplığı* nr. 789'da 50^a-75^b arasında bir nüsha daha bulunmaktadır. Ancak yazıları okunamayacak derecede tahribât gördüğünden eserimizin incelemesine dâhil etmedik.

Eser; *Süleymaniye Kütüphanesi* nüshasında 35 vr. (1^b-18^b); *İBB Atatürk Kitaplığı* nüshasında 45 vr. (46^b-68^a); *Milli Kütüphane* nüshasında 31 vr. (64^b-80^a); *Mecâli'z-Zehrâ* adlı eserin içinde yer alan nüshada ise 38 vr. (93^a-111^b)'dan oluşmaktadır. Nüshalar arasında anlam açısından ciddi farklar bulunmamaktadır, yaprak sayılarındaki farklar ise müstensihlerin yazım tarzlarından kaynaklanmaktadır.

2.1.2. Özellikleri ve Üslûbu

Eserin metni tüm nüshalarda Arapça ve nesih hattıyla kaleme alınmıştır. Eserin içinde yer alan **Seyyid Şerîf Cürcânî**'nin risâle metni, *Atatürk Kitaplığı*nda bulunan nüsha hariç kırmızı mürekkeple yazılmıştır. *Atatürk Kitaplığı*ndaki nüshada ise risâlenin metni üzerine kırmızı çizgi çekilerek belirtilmiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin yapmış olduğu şerh ise siyah mürekkeple yazılmıştır.

Ayrıca eserin kenarlarında şerh metnini açıklayan hâşiyeler de mevcuttur. Bu hâşiyeleri dipnotta belirttik. *Süleymaniye Kütüphanesi* nüshasında ve *Mecâli'z-Zehrâ* adlı eserin içerisinde yer alan nüshada eseri tanıtan bir giriş bölümü (takriz) bulunmaktadır. Eserde üç adet Arapça şiir; son varaklarında da vücûd mertebeleriyle ilgili bir daire resmi bulunmaktadır; daire resminin Türkçe çevirisini metnimize ekledikten sonra ekler bölümünde

¹⁴³ Araştırmalarımızda **Seyyid Şerîf Cürcânî**'ye ait birçok *Vahdet-i Vücûd Risâlesine* ulaştık. Fakat eserdeki metinle karşılaştırmamızın neticesinde aynı metne rastlayamadık.

de daire resmine olduğu gibi yer verdik. Eserde ayrıca bölümler ve başlıklar bulunmamaktadır.

Eserin *Süleymaniye Kütüphanesi* nüshasında müstensihî ve istinsah tarihi yer almaktadır, diğer nüshalarda ise müstensih ve istinsah tarihi kaydı bulunmamaktadır. *Süleymaniye Kütüphanesi* nüshasının müstensihî: **Hoca Seyyid Muhammed Hulûsî**'nin öğrencilerinden **Fakir Seyyid Ahmed Hâmî**, istinsah tarihi ise h. 1289'dur.

Muhammed Nûru'l-Arabî genelde risâlenin cümlelerini bir bütün olarak ele almayıp ögelere ayırarak bir şerh metodu izlemiştir. Bu durum şerh edilen risâlenin anlaşılmasında güçlük ortaya çıkaracağından dolayı eserin tercümesinden önce **Cürcânî**'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesinin* tercümesini vermeyi uygun bulduk.

Muhammed Nûru'l-Arabî, **Cürcânî**'nin risâlesini şerh ederken genel açıdan onun görüşlerini benimsemekle birlikte ona katılmadığı noktalarda da açıklamalar yaparak kendi görüşünü dile getirmiştir. Şerh metninde kendi görüşlerini açıklamak maksadıyla belağat, mantık, kelâm ve felsefe gibi birçok ilim dalından faydalanmıştır. Mevzûları değerlendirirken delil olması maksadıyla âyet ve hadîslere de sıkça başvurmuştur.

2.1.3. Muhtevâsı

Eser tasavvufî sahada ele alınmıştır ve içerik açısından oldukça zengindir. "*el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*"da Ele Alınan Tasavvufî Konular" bölümünde detaylı bir şekilde açıkladığımız gibi müellif, tasavvufun birçok mevzuunda fikir beyan etmektedir. Eserde temel vurgu olarak **kâmil** bir insan olabilmek ve **Muhammedî** bir şuur ve idrâke ulaşabilmek için nasıl bir yol takip edileceğinden bahsedilmektedir. **Felsefecilerin**, **Panteistlerin** ve diğer grupların düştükleri hatalara işaret edilerek sapıklık vartalarından kurtuluşun metotları karşılaştırmalı bir üslupla açıklanmaktadır.

Muhtevâ ve üslûb bakımından **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin görüşleri, hiç kuşkusuz **Muhyiddin İbnü'l-Arabî** çizgisinde yer almaktadır. **Vahdet-i vücûd** anlayışını aktarmak adına bu minvalde yer alan birçok eser şerh etmiştir. **Cürcânî**'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesi* de bunlardan biridir. Risâleyi kelime kelime inceleyerek ihtivâ ettiği mânâyı açığa çıkarmaya çalışmıştır. Giriş bölümüne ihtiyaç duymadan şerhe başlayan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, besmelenin açıklamasını yaptıktan sonra Hakk'ın bilinebilme problemine dair farklı görüşleri dile getirmiş, Hakk'ın zâtı açısından bilenemeyeceğini ancak **tecellî** ve **zuhûr** açısından bilinebileceğini de sözlerine eklemiştir. Eserde sık sık Hakk'ın vücûduna dair birliği vurgulamıştır. O'nun dışındaki varlıkların ise bu birliğin ancak **tecellî** ve **zuhûru** olduğunu ifade etmiştir. Hakk'ın **tecellî** ve **zuhûrunun** nasıl sereyân edeceğiyle ilgili bilgiler verirken

teselsül, devir, hulûl, ittihâd ve *tenâsuh* gibi görüşleri de reddederek bunların imkansızlığına dair deliller sunmuştur.

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin kendisinin sistemleştirmiş olduğu bir *teslîk* metodu bulunmaktadır. *Sülûk* makamlarını *tevhîd* üzere inşâ eden **Muhammed Nûru'l-Arabî**, eserde de bu mânâlara ancak *kâmil* bir *mürşid* eliyle ulaşılabileceğini dile getirerek kendi *teslîk* metoduyla ilgili bilgiler vermektedir.

Eserin dikkat çeken bir diğer özelliği ise *vücûd* mertebelerini **Hakkî** ve **halkî mertebeler** olarak tertipleyerek bunların birbirleriyle olan irtibatlarını dile getirmesidir. Ayrıca bunu bir daire şeklinde resmetmektedir.

2.1.4. Tercüme Çalışmasında Takip Ettiğimiz Usûl

Eserin sadece *Süleymaniye Kütüphanesi* nüshasında müstensihî ve istinsah tarihi yer aldığından bu nüshayı incelememize esas aldık. Diğer nüshalarla da mukayese yoluna gittik ve mukayese sonucundaki farklılıkları dipnotta belirttik.

Eserin tercüme metninde **Cürcânî**'nin risâle metninin kelimelerini paragraf başında kalın punto ile belirgin hale getirdik. Eserin varak numaralarını ise paragraf başında kalın punto ile köşeli parantez içinde gösterdik.

Eserde tasavvufa ait metaforik bir dil kullanıldığından dolayı metnin mânâsından uzaklaşmasını önlemek amacıyla tasavvufî kavramları olduğu gibi tercüme etmeye gayret gösterdik. Bazı ıstılah ve kavramların anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla metinde parantez içerisinde kısa açıklamalar yaptık. Uzun açıklamalar gerektiren mevzuları dipnotta belirttik.

Metinde yer almamakla birlikte gerekli yerlere noktalama işaretleri ekledik ve metni paragraflara ayırdık. Aynı şekilde metinde yer almamakla birlikte sûre adları ve âyet numaralarını âyetin yanında parantez içinde; hadislerin kaynaklarını ise dipnotta verdik. Âyet ve hadisleri tırnak içerisinde ve italik yazıyla belirgin hale getirdik.

2.2. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin Vahdet-i Vücûd Risâlesinin Türkçe Tercüme Metni

Bil ki; Hak Teâlâ'nın tahkîki (bu) mukaddime üzerine mebnîdir. Her şey Vücûdun mugâyiridir. O, onun gayrı olan Vücûda mevcûdiyet oluşumunda muhtaç olur. Her ne ki başkasına muhtaç olur, o mümkündür. Vücûda mugâyir olan her şey mümkündür. Ve her mümkün; vücûdunu ademine tercih edecek bir fâile muhtaç olur. Sonra bu Hak Vücûd'un vâcib olması gerekir. Mümkînâtın dayandığı Vücûd, vâcib olmazsa devir ve teselsül olur. Lâkin lâzım ve melzûm (yani bunlar) bâtıldır. O vâcibü'l-vücûd ise bir tek hakikat olması gerekir.

Bil ki; şâyet taaddüd etseydi; onlardan (müteaddid hakikatlerden) bazısı zâtı için vâcib olurdu, diğer bazısı ise mümkünât için ârız olurdu veya hepsi zâtı için vâcib olurdu. Nefsü'l-emirde sâbit olan işlerde teselsülün lüzûmu birincide bâtıl olur. İkincisi tevhîdin butlânıdır.

Bir işin eşyâya zıt olması câiz değildir. Ancak eşyânın oluşumu nefsinde ma'dum olmasını gerektirir. Onların üzerine emr-i münbasit olmasıyla taayyün eder. Zâtıyla eşyâdan mümtâzdır.

Dersen ki; Vücûd ya eşyâlar için zıt olur.(1) Ya da eşyânın kendisidir.(2) Ya da O, onların hepsine yahut bazılarına vasıftır veyahut O onlarla vasıflanmıştır. (3)

Birincisi eşyânın ma'dum olmasının sâbitliği hadîsiyle bâtıl olur. Ve hamlin nefyi ile bâtıl olur. Ve nisbetin kifâyeti davasıyla ki, aklın tavrından çıkıştır. Ona iltifat edilmez. Şâyet bu Hakk'ın vücûdunda câiz olsa gayrısında da câiz olur. O açık bir safsatadır.

İkincisi tevhîdin burhânı ve tenzîhin sükûtu ile bâtıl olur.

Üçüncüsü nefsü'l-emirde sâbit işlerdeki teselsülün lüzûmuyla bâtıl olur.

Dördüncü ise taayyün eder. O bir tek hakikattir ki tenezzül eder ve denizin dalgalarda zuhûru gibi bu eşyâlarda zâhir olur.

Dersen ki; bu anlattıklarından orataya çıkan: "Vücûd, eşyâların hamlettiği mânâdır."

(el-cevap): Yani taayyünleri kastediyorum. Taayyünler, sıfatlar ve kayıtlar menzilesindedir.

Onların "Hakk'ın hakikati hüviyetlerin aynısıdır" sözlerinin vechi nedir?

Onun vechi için derim ki; hüviyet bazen kayıt ve taayyünün kendisi için kullanılır. Bazen de bizzat kendisine taayyün etmiş zât için kullanılır.

Birinciye göre zâtla aralarında zıtlık olur. Onların şu sözleri buna işaret eder: "Âlem hayal ve serab menzilesindedir."

İkinciye göre zâtla birlikte olurlar. Fakat itibârîlik açısından da ayrıdırlar.

Dersen ki; Emr-i Kadîm nasıl tenezzül eder ve yenilenen işlerle vasıflanır?

كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ "O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29)." Derim ki; Allah hudûs ile vasıflanamaz bilakis teceddüd ile vasıflanır.

Bildin ki; Kadîm, onun muhalliğine dair delil olmayan bir teceddüd ile vasıflanır. Bunun olmamasına dair Kelâm'daki mezkûr delillere gelince, bu ilimde görüldüğü gibi henüz sonuçlanmamıştır.

Dersen ki; onlara tenezzül ederse hazretü'l-gayb'da bâkî hakikat üzerine ilâhî isimlerin mutlaklığında sınırlama olur mu? Yoksa sârî hüviyet üzerine de ıtlak edilir mi?

Derim ki; Evvel olan Zâhir O'dur. Lâkin mükâşefe ehlinde olan muhakiklerin yolunda karar kılınan, onun müşterek bir noktaya ıtlak edilmesidir. İkisi arasındaki câmi hakikati kastediyorum.

Şimdi sen dersin ki; ilâhi tenzihâtın düşmesini, nebevî şeriatların kalkmasını, sevap ve cezanın kaidesinin yok olmasını gerektirmez mi?

Derim ki; ne düşme ne ortadan kalkma ne de yok olma gerekmez. Öyleyse birinciye te'vili mümkün olur. "Vücûd hakikati nerede olursa olsun mukaddestir" demeleri gerekir. Taayyün ve kesâfet ile kayıtlı cismânî vasıflardan olan; karışım, parçalanma, tahayyüz ve diğerleri kabul edilemez. Sûrete kıyasla heyûlânın hâlinde zikredilenler ve kesif cisimlerde vâki olan nurlar seni buna irşâd eder. Mükellif ve Muâkib bâkî hakikattir. Veya ikisi arasında câmidir. Mükellef ve muâkab taayyünde zâhir olan hüviyettir.

Dersen ki; hüviyetin ta'zîbi bu hakikatin ta'zîbini gerektirir. Ona yakınlaşması zarurîdir.

Derim ki; hüviyet şartıyla onun benzerinin kabulü geçti. Onun benzeri cüz'î maddelerde vardır. Kâbil olan ancak hakikatin dışındaki hüviyet-i aynıyedir. Câmi-i Mukaddes'te kesâfet ve kesret yoktur. Ancak kesret, taayyünatta ve izafette serap ve hayal menzilesindedir.

Bil ki; O'nun, tenezzülâtında mertebeleri vardır. Ona, işaretten hakikî bir işaret gereklidir:

Birinci ahadiyyet mertebesidir. Esmâ ve sıfatların hepsini yok eder. Kastediyorum ki onunla hiçbir şeyin olmaması şartıyla vücûdun hakikatidir. Ahadiyyet ve cem'ül-cem-i ilâhî diye isimlendirilir. Hakikatlerin hakikatidir. Eserlerde vâki olduğu gibi.

İkinci vâhidiyyet mertebesidir. Ulûhiyet mertebesi olarak isimlendirilir. O ilâhî sıfat ve esmâ dairesindeki vücûddan ibarettir.

Üçüncü ism-i Bâtın ve Alîm mertebesidir. A'yân-ı sâbitenin Rabbidir. Bu ilim mertebelerinde suver-i ilmiyye'nin subûtu şartıyla vücûddan ibarettir. Öyleyse; kılınan (meydana çıkarılan) mevcûddur. Câmi sûret ise küllî Âdem'in sûretidir. Rûh-u Muhammedî'dir. Zâtî muhabbet bununla taalluk etti. Böylece habîbullah ilimde ilk, aynda da son idi.

Dördüncü ism-i Rahmân mertebesidir. Akl-ı evvelin Rabbidir, levh-i kaza, ümmü'l-kitap ve en yüce kalemdir. O kendisinde eşyânın tecelliyatı şartıyla vücûddan ibarettir.

Beşinci ism-i Rahîm mertebesidir. Nefs-i Küll'ün Rabbidir. Levh-i kader, levh-i mahfuz ve kitab-ı mübîn olarak isimlendirilmiştir. Onlar küllîsinden hicapsız bir şekilde fasıllanmış cüz'î şeylerden olması şartıyla vücûddan ibarettir. İşte bu son mertebe ism-i zâhir

ve âhir mertebesidir. Melik âleminin Rabbidir ki o küll'de sârî olan hüviyettir. İnsan, iki hazretin aynası olan cem'ül-cem mertebesidir. Senin için bu açık olduysa ef'alın hepsinin ondan sâdır olduğu sana açıklandı. Ezelin sabahından ma'dum heykeller üzerine tecellî ediyor. Onlardan onunla hareket ve sükûnda zâhir oldu.

Dersen ki; onların tamamı Hak Teâlâ'ya dayanırsa ve berzahtaki sûretler, âletler menzilesindeyse, kâfirler ve isyancılar onun kudreti altında musahhar olur. Onlar O'nun dilediğini yapar ve O dilediği gibi hükmeder. Onların azabının sebebi nedir?

Derim ki; onun sebebi istidad lisânıyla onları çağırmaktır.

Dersen ki; istidad, akdes feyze istinad etmez mi?

Derim ki; evet, istidad akdes feyze dayanmaktadır. Lâkin o, zâtî suçlarının iktizâsıyladır. Onun tafsili bu makamda ona ihtimal bırakmaz. Hal lisânıyla konuşan için lafız ve söz bakımından bu işte ihtilaflara dönüş vardır.

2.3. Eserin Türkçe Tercüme Metni

el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd

Bu Seyyid Şerîf'e k.s. ait *Vahdet-i Vücûd Risâlesinin* şerhidir. Hz. şeyhimiz kâmil, örnek, vâsıl; Mısırlı ve sonra Üsküplü olan Muhammed Nûru'l-Arabî tarafından "*El-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti's-Şerîfeti's-Şerîfiyye*" diye isimlendirilmiştir. Allah onu muhafaza buyursun.¹⁴⁴

[1b] Kâmillerin hamdi ile Allah'a hamdolsun. Salât ve selâm peygamberlerin efendisine, âline ve ashâbının cümlesine olsun. **Bundan sonra:** Âlim, Âmil, Fâzıl, Kâmil, asrın ferdi, zamanın yegânesi, varlığında insanlar için nimet ve bıraktığı eserlerde insanlar için rahmet olan Seyyid Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî, ebedî olan Allah Teâlâ ona rahmet etsin demiştir ki:

Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm

Besmelenin sırrı üzerine kelâm bitmez. Çünkü O, *وَكِتَابٍ مُّسْطَوِّرٍ فِي رَقٍّ مُّنْشُورٍ* "Açık sahifeler üzerine yazılı kitaptır (Tûr, 52/2-3)." Allah Teâlâ'nın kavlinde ona işaret vardır: *الْمِ* *قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ* "Elif Lâm Mîm. Bu kitap ki kendisinde hiç şüphe yoktur. (Bakara, 2/1-2)" O nâtık kitaptır ve bizim kitabımız hakkı söyler,¹⁴⁵ anla!

Bil ki: "Bil ki" sözüyle tabir etti, çünkü bu işte ilmin dışında bir şey talep edilmez. Çünkü bu iş nihâyetsizdir: *قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ* "De ki; Rabbimin sözleri için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar mürekkep ilâve

¹⁴⁴ Bu bölüm sadece Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2994 de yer almaktadır.

¹⁴⁵ Bu söz Câsiye sûresi 29. âyete benzemektedir: *هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ* "Bu, size hakkı söylemekte olan kitabımızdır."

etseydik dahi Rabbimin sözleri bitmeden önce mutlaka deniz tükenirdi (Kehf, 18/109).” Böylece s.a.v.'e ilmin ziyâdesi emredilmiştir: *قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا* “*Rabbim! İlmimi arttır de* (Tâhâ, 20/114).” Malûm'un nihâyeti olmadığı için ilim de nihâyetsizdir.

Hak Teâlâ'nın tahkîki Hak vücûdun kendisidir ve hakikat de O'ndandır. Yani O zâttır. Hakk'ın tahkîkinin mânâsı: tecellî ve zuhûr açısından zâtını bilmektir. Vücûd-u baht açısından değildir. Çünkü O bu açıdan bilinmez: *وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ* “*Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir.* (Ali İmran, 3/30).” *تفكروا في آلاء الله ، ولا تفكروا في ذات الله* “*Allah'ı zâtı ile değil, nimetleri ile tefekkür ediniz.*”¹⁴⁶ Bu, tahkikte ve Allah Teâlâ'nın hakîkatinin ıtlakında

[2^a] câizdir. Lâkin Allah Teâlâ'nın hakîkati bütün hakikatlere muhaliftir. Bir grup dedi ki; Hakk'ın hakîkati şu an bu dünyada insanlar için malum değildir. Bir grup da dedi ki; Hakk'ın hakîkati dünyada şu an onlar için malumdur. Çünkü onlar Allah Teâlâ'nın vahdaniyetini bilmekle mükelleftirler. Ve O'nun hakîkati ilme dayanır. Ben buna; "O'nun hakîkati ilme dayanır"ı reddederek cevap veririm. Muhakkak ilme dayanması bir yere kadardır. O, Teâlâ sıfatlarıyla bilinir. Musa aleyhisselâm'ın Firavunun Allah Teâlâ'dan sorusuna cevap vermesi gibidir ki; bu Allah Teâlâ'nın kavlinde bize şöyle kıssa edilmiştir: *قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ* “*Firavun, Âlemlerin Rabbi de kimdir? diye sordu* (Şu'arâ, 26/23).” ve âyetin devamı...¹⁴⁷ Allah Teâlâ'nın hakîkati ahirette bilinebilir mi? Bir grup dedi ki: "Evet, rü'yetinin hâsıl olması içindir." Bir grup da dedi ki: "Hâyır, rü'yet hakîkati ifade etmez." Hak tahkîkde dediğim gibidir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Hadis-i Şerîf: Süyûtî, *Câmîü's-Sağîr*, Mısır ts., 1/136; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlül-İlbâs Amme'stehera mine'l-Ehâdî alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut 1351, c. I, s. 371

¹⁴⁷ “*Göklerin, yerin ve bunlar arasında olan her şeyin Rabb'i, eğer ehl-i ikân iseniz dedi.*” (Şu'arâ/24) **Şeyh Füsûs**'ta dedi ki; “*Ve Fir'avn'ın "mâhiyet-i ilâhiyye"den suâlinin hikmetine gelince; cehâletten değil, belki Rabb'inden risâletle gönderildiğini da'vâ eden Mûsâ (a.s.)ın cevabını görmek için, imtihandan idi. Ve Fir'avn mürselinin ilimde mertebesini bilir idi. Binâenaleyh onun da'vâsının sıdkına onun cevabıyla istidlâl eylemek içindi. Ve Fir'avn kendi nefsinde muttali' olduğu şeyi, onların şuûru olmadığı cihetten onlara ta'rif etmek için hâzîrûn (Fir'avn'un yanında bulunanlar) eclinden yanıltıcı suâl ile suâl etti. İmdi (Mûsâ a.s) işin hakîkatini bilen ulemâ'nın cevabıyla cevap verdiği vakit, Fir'avn kendi mansıbının bekâsı için Mûsâ'nın, suâline cevap vermediğini i'lân etti. Binâenaleyh kusûr-i fehimlerinden dolayı hâzîrûn indinde Fir'avn'ın Mûsâ'dan daha âlim olduğu zâhir oldu. Ve devamı...*” Şüphesiz ki her şeyin bir hakîkati olması gerekir, O onlarla olur. O (Fir'avn) *وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ* “*Âlemlerin Rabbi de kimdir*” sözüyle hâzîrûnu yanılgıya düşürdü. Çünkü onun cevabı cins ve faslı kapsayan bir cevap değildi. Hâzîrûn, mukayese eden akıl ve nazar erbâbı idi. Eşyâyı sınırlarıyla biliyorlardı. O (Fir'avn) ise arif idi. Hakk'ın hakîkatinin cins ve fasıldan mürekkebe olmasının mümkün olmadığını biliyordu. Lâkin şeytan ona musallat oldu. Böylece onu enâniyetle aldattı.” (Bu bölüm sadece *Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2994* de yer almaktadır.)

¹⁴⁸ Eserdeki derkenar : “Yani Hakk'ın hakîkati tasavvur edilemez. Aslen bilinme Hakk'ın dışındakiler içindir.”

Mebnîdir yani ilm-i Hak mukarrer ve sâbittir. Burada "zıkr-i melzûm ile irâde-i lâzım" ¹⁴⁹ yönünden mecâz-ı mürsel ¹⁵⁰ yapılmıştır. Murad: mebnî olan onun varlığı, müstedil'in katındadır. Nefsü'l-Emirde değil. Çünkü o nefsü'l-emirde sâbittir. Müstedil için aklî, naklî ve keşfî delille açığa çıkar. Bu mukaddime aklî ve naklîdir. Müstedil onunla şer'an ve aklen muvahhid olarak isimlendirilir. Müstedil'in delili sadece aklî olursa yalnızca âlim olarak isimlendirilir. Sadece şeriatî taklit ise yalnızca mü'min olarak isimlendirilir. İlm-i Hakk'ı ayne'l-yakîn ile keşfederse o ârifdir. Hakka'l-yakîn ile keşfederse o muhakkîktir. Ondan yücresi de yoktur.

mukaddime üzerine. Mukaddimededen kasıt risâlenin başı ise o"zıkr-i bâ'z ile irâde-i kü" ¹⁵¹ anlamında delildir. Şâyet kasıt bu risâle ise, Hakk'ın tahkîki sadece ona bina edilemez. Onun ve onun benzeri risalelerin ve kitapların üzerine bina edilir. Lâkin o burada onun dışındaki bir şeye dönmeyip tahkîkin ziyadesi üzerine yetinmiştir. Harfte ve maddede istiâre-i tebeyye ¹⁵² olan iki vecih üzere bahsetmektedir, sûrette değil.

O yani mukaddime

her şey "şey" burada mevcûd mânâsındadır. Delil olarak ehl-i sünnetin dediği gibi.

Vücûdun mugâyiridir. "Vücûdun mugâyiridir" sözü sıfat-ı kâşife ¹⁵³ olarak "şey" için sıfattır. Çünkü sûretlere dair her ne varsa Hakk'ın vücûdu ona mugâyirdir. O sûrette gayrıdır, hakîkatte değil. Burada vücûddan maksat vâcibü'l-vücûd olan zâttır. Masdar mânâsı değil. Çünkü o emr-i itibârî'dir. ¹⁵⁴ Nefsü'l-emirde ademle, hariçte de vücûdla vâsfedilemez.

[2^b] Bunu bildir ise bil ki mahsûsattan ve diğerlerinden oluşan bu kevn ¹⁵⁵ Hakk'ın vücûdunun yani Zât-ı Mukaddes'in tezâhürleridir. Mazhar her yönden zâhirin aynısı değildir ve bütün yönlerden gayrı da değildir. Bilakis vücûdda aynı sûrette gayrıdır. Sûrette gayrı olursa;

O sûrette onun gayrı olan vücûda mevcûdiyet oluşumunda muhtaç olur. Sûrette onun gayrı olan vücûd, önce geçtiği gibi Hak Teâlâ'nın zâtıdır. **Şiir;**

Halk temsilde ancak kar gibidir ¹⁵⁶

¹⁴⁹ Birinin bulunması halinde diğerinin de zaruri olarak bulunması.

¹⁵⁰ Herhangi bir nesne ya da varlık anlatılmak istendiğinde doğrudan o nesne ya da varlığı söylemek yerine, o nesnenin bir parçasını ya da o nesne ile ilgili bir özelliğini söyleyerek nesneyi aktarma sanatıdır.

¹⁵¹ Bir kısmını zikredip tamamını murat etmektir.

¹⁵² Bir şeyi benzediği başka varlığın adıyla anmaktır.

¹⁵³ Öznenin bir yönünü açıklayan sıfatlara denir.

¹⁵⁴ Müstakil bir varlığı olmayıp itibar eden kimsenin aklında teşekkül eden emir, iş, hadisedir.

¹⁵⁵ "Kevn: Kef ve Nûn "kün" kavramı içinde yaratıcının yarattığı şeylerin hepsinin mücmel bir ismidir." (Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, s. 418)

¹⁵⁶ Bu şiirin şerhini **Muhammed Nûru'l-Arabî** "*şerh-i kelâm-ı İmam Ali*" olarak yapmaktadır. Bu şerh; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 580/14, vr. 66^a-67^b de bulunmaktadır. Biz de bu şiirden maksadının anlaşılması adına her beytin şerhine dipnotta paylaşıyoruz: "Yani, cemi-i mahlûkatın vücûdlarının zuhûru bir şeye benzemekte olmadı. Ancak, kara müşâbih oldu. Yani, mahlûkatın vücûd-u müstakilleri

Sen onlar için nâbi' (kaynağı) olan susun¹⁵⁷

Hakikatimizde kar sudan başka nedir¹⁵⁸

Şeriatlerin da'vet eylediği hükümde ikiside farklıdır¹⁵⁹

Lâkin kar eriyip onun hükmü kalkar

Ve suyun hükmü konur ve emr-i (vücûd) böyle vâki'dir¹⁶⁰

O'ndaki birlikte zıtlar toplanır

Ve O'nda yok olur ve O onlardan parıldar.¹⁶¹

Her ne ki başkasına muhtaç olur, o mümkündür. Vücûda mugâyir olan her şey mümkündür. Ve her mümkün; vücûdunu ademine tercih edecek bir fâile muhtaç olur. Bu kıyâs-ı iktirânîdir.¹⁶² Onu câiz görenlerin indinde iki mukaddimenin daha çoğuyla

yoktur, karın vücûdu olmadığı gibi. Zîrâ karın vücûdu suyun vücûdudur. Başka vücûd yoktur. Halk dahi böyledir. Vücûdları, vücûd-u Hak'dır."

¹⁵⁷ "Halbuki Sen; "Sen" Allahu Teâlâ'ya hitaptır ki, "onlar için" yani halkın vücûdları ve zuhûrları için nâbi' su mesâbesindesin."

¹⁵⁸ "Yani, hakikatte ve nefsü'l-emrde, kar suyun gayrı değildir. Ancak su, burûdet-i heva ile kar sûretinde görülür. Su namı, gizli olur. Ve kar namı zâhir olur. Nefsü'l-emrde şey-i vâhiddir. Halk, Hakk'ın zuhûrudur. Her sûretle cilvegar olur. Bu cilveleri, halka nam oldu. Nefsü'l-emrde zât-ı Âliyelerinden gayrı zat yoktur. Cümle halk namıyla olan, cilvesidir ve zuhûrudur."

¹⁵⁹ "Yani, kar ve su şer' ve ahkâm-ı zâhirde birbirlerine mugâyirlerdir. Zira su ile taharet olur. Fakat kar ile taharet olmaz. Hatta kardan gayrı su bulunmaz ise ve karı eritecek bir şey dahi bulunmaz ise teyemmüm câiz olur. Zira karın vücûdu teyemmüme mani olmaz. Ama suyun vücûdu teyemmüme manidir. Bundan malum oldu ki, zâhir-i şer'de kara su ıtlak etmezler. Zira karın vücûd-ı müstakilli yoktur ki, ona su ıtlak oluna. Kezalik, namda ve bakışta Hakk'ın cilvesi olan halk, Hakk'ın gayrıdır. Zira zât-ı Hak'dan gayrı bir zât yoktur ki ona Hak ıtlak oluna. Ve'l-hâsıl, kar suyun mazharı ve sûreti olduğu gibi, halk; Hakk'ın mazharıdır ve cilvesidir diye ıtlak olunur. Velâkin ona Hak ıtlak olunmaz."

¹⁶⁰ "Yani, kar eriyip namı ve hükmü olan adem-i taharet ve teyemmüm ref' olur. Ve su namı ve hükmü olan taharet vazolunur. Kezalik, **sülûk-i tevhîd** ile Hak Teâlâ tembih buyurur: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ "ve mâ halaktül cinne vel'inse illâ liya'bûdûn (Zariyat, 51/56)". Cümle halk fani. Gerek **Tevhîd-i Ef'al** ve gerek **Tevhîd-i Sıfat** ve gerek **Tevhîd-i Zat** ile halk zâib ve fani olur. Badehu, zât-ı Hakk'ı nazar-ı Hak ile ve bu **sülûk** ile **müşâhede** eder. Yani, halkın fani ve Hakk'ın baki olduğunu **müşâhede** edip, cümle; Hak zâhir olur. Velâkin, **sülûk-i tevhîd** olmaksızın halka Hak demek küfürdür. Neûzübillahi Teâlâ. Nitekim **taife-i Bektaşî**'ye kendilerini nisbet eden melahide, **bila sülûk-i tevhîd**, halka Hak demek ve nazarlarında halkın vücûdu vardır, bununla beraber ona Hak ıtlakları küfürdür. **Firavun**'un فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى "fekâle ene rabbükümü'l-a'lâ (Naziat, 79/24)" iddiası gibi. Bu makama; **Makamül-Cem**, **Hazretü'r-Rûh** ve **Kurb-u Feraiz** tesmiye olunur. Bu makamda **Ene'l-Hak** demek câiz olur. Fakat bu sırrı faş câiz değildir. **Mansûr b. Hallâc**'ın bu sırrı ketme sabrı kalmayıp **Ene'l-Hak** sırrını faş eyledi. Ve kendi katline dua okudu. **Ehlullah** niyaz ederler. Zira bu sırrı faş edene mücazat, adem-i suverîdir. Ve illâ hazretten dür olur."

¹⁶¹ "Yani, makam-ı **Hazretü'l-Cem**; cemi'i sıfatın zât-ı Hak ile kâim olduğu **müşâhede** olunur. Beynlerinde zıddiyet sabit olur. Meselâ; evvel-âhir, bâtın-zâhir, mu'ti-mani, afüvv-müntakim ve gayrıları gibi, Hak Teâlâ'nın esmâ ve sıfatı, yani; Hüsn-ü cemâl, zât-ı vâhid olan hakikat-i âlinin cilveleri ve sıfatlarıdır. Ve bu makam **Cemü'l-Cem** yani, cem'i ef'al-i mezâhir, zât-ı Hak ile zâhir oldular. Bununla beraber, aralarında zıddiyet vardır. Su ve kar, hacir ve şecer, hayvan ve nebat ve gayrıları gibi. Lâkin cümlelerin gerek sıfat ve gerek ef'al, zat-ı Hak ile zâhirlerdir, vücûd-ı müstakilleri yoktur. Ve zuhûrlarının, ayn-ı zuhûr-u Hak olduğunu "Ve O'nda yok olur ve O onlardan parıldar" bu mısra ile de işaret eyledi. Yani, cümle sıfat ve ef'al, gerek manî ve gerek suverî Hakk'ın mezâhirleridir. Cümle, zât-ı Hakk'a telaşi olup, yani fani ve bâtın olup, "O onlardan parıldar"; Ol mezâhirden zâhir ve bâtın zât-ı Hak'dan gayrı yoktur. Görmez misin ki, ayineye nazar eylediğin vakit, ayine gayb olup sûret-i nâzır zâhir olur. Bundan ötürü ayineye nazar sünnet oldu."

¹⁶² Kıyas-ı İktirânî: "Bir kıyas işleminde işlemin sonucu öncüllerde güç halinde (bilkuvve) ihtiva edilmişse buna kıyas-ı iktirânî denir. Bir iktiranlı kıyas iki öncül (mukaddime) ve üç deyimden (had) oluşur. İki öncülle yapılan bir işlemde zorunlu bir sonucun çıkabilmesi için görevi iki öncülü birbirine yaklaştırmak olan

mürekkeptir. Veya iki kıyastır. Anla! Biz bununla meşgul olmayız. "Vücûdunu ademine tercih eder" sözüne gelince bu mümkün nispet iledir. Çünkü zâtına nispetle ademi ve vücûdu eşittir. Fâile nispetine gelince tercih olmaz. Çünkü O tecellî-i akdes ile¹⁶³ mümkünün üzerine olan yönüyle âlemdir. Aynı şekilde tecellî-i mukaddesde¹⁶⁴ de onun için tercih olmaz.

Sonra bu Hak Vücûd'un vacip olması gerekir.¹⁶⁵ Yani ademi akılda tasavvur edilemez. İstisnâi delille buna delil getirdi.

Şâyet vücûd yani zât vâcib olmasaydı Onun ademi akılda tasavvur edilemez.

mümkinât ona dayanır. Onun (mümkinâtın) üzerine olan adem-i aslıden zuhûra çıkmasında. O vücûd kokusu almamıştır. Zâhir, Hak Teâlâ'nın vücûduyla mümkinâtın halleridir. Çünkü onların adem-i aslîsi vâcibtir. (Adem-i aslî) zâil olup ve (mümkinât) vücûd bulunca onlar için vâcib değişir. O, sâbit olan adem-i aslıdır ki mümkinâtın sâbitliği ilmîdir. Hakikatlerin değişmesi zorunlu oldu. Mümkinât zuhûrda Hak Teâlâ'nın vücûduna muhtaç oldu. Şâyet mümkinât O'na dayanmazsa hiçbir şey O'na muhtaç olmazdı ve

[3^a] ulûhiyet nefiy olurdu. Çünkü ulûhiyetin mânâsı; Ondan başka her şeyden müstağnî olan ve Ondan başka her şeyinde O'na muhtaç olmasıdır. İlâh; Ondan başka herşeyden müstağnî olan ve Ondan başka her şeyin de O'na muhtaç olmasıdır. Ulûhiyet nefiy olursa vâcibü'l-vücûd olmazdı ve mümkün varlıklardan olurdu. Şâyet onun zuhûru bir mertebe veya mertebelerde kendisine dayanırsa;

Devir ve şâyet onun zuhûru gayrıya vs. dayanırsa; teselsül olur.

Lâkin lâzım bâtıldır. Çünkü devrin lüzûmunda bizzat fâilin kendisini yapmasının imkansız oluşundan dolayı devir ve teselsül muhâldir. Çünkü Onun varlığı fâildir, önde olması zorunludur. Munfailin varlığının ise sonra olması zorunludur. (Yoksa) İki zıttın bir araya gelmesi gerekir. Hem varlığının havâdis olup hem de mazide sonu olmayan bir varlığı

(iktiran) ve her iki öncülde geçen orta / ortak bir deyim (el-haddü'l-evsat, el-haddü'l-müşterek) bulunması gerekir. Önergeler (kazıyye) kıyas işlemine girince öncül özne (mevzû') ve yüklem (mahmûl) deyim adını almaktadır. Sonucun yüklemine içeren öncüle büyük öncül (kübrâ), sonucun yüklemine büyük deyim (ekber), sonucun öznesini içeren önergeme küçük öncül (suğrâ), sonucun öznesine küçük deyim (asgar) adı verilir. Bu sebeple orta deyim öncüllerde bulunduğu konuma iktiranlı kıyasların şekli denir. Orta deyim öncüller de zorunlu olarak dört konumda bulunduğu için iktiranlı kıyasın dört şekli vardır. Orta deyim büyük öncülde özne, küçük öncülde yüklem ise buna birinci şekil, her ikisinde yüklem ise ikinci şekil, her ikisinde özne ise üçüncü şekil, büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne ise dördüncü şekil adını almaktadır. Bu dört şekilden herhangi birinde iki öncülle yapılan iktirana işlem (darb), işlemlerden zorunlu olarak bir sonuç verene ise kıyas denir. Bu işlemle ulaşılabilecek olana sorun (matlûb), ulaşılan sonuç (netice) adı verilir." (Ali Durusoy, "Kıyas", *DİA.*, c. XXV, s. 525-526)

¹⁶³ Eserdeki derkenar: **"Tecell-i akdes:** O kazadır ki; Allah'ın ezeldaki hükmüdür."

¹⁶⁴ Eserdeki derkenar: **"Tecell-i mukaddes:** O kaderdir ki; eşyânın varlık, yokluk, zaman, mekan, cihet, sıfat, miktar ve haricinde vâkî olmasıdır."

¹⁶⁵ Bu bölüm sadece *İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de bulunan nüshada şerh edilen eserden gözükmekte, diğer eserlerde şerh kapsamına alınmaktadır. Uygun olanı **Seyyid Şerif**in risalesinden bir cümle olmasıdır.

olması iki zıttın bir araya gelmesi olacağından mazide sonsuz olan havâdisin zuhûru imkansızdır.

Melzûmda bunun gibidir. Bâtıldır. O onun "vücûd vâcib olmasaydı" ve devamındaki sözüdür. Onun zıttı sâbit oldu.

O vâcibü'l-vücûd ise şâyet sen vâcibü'l-vücûd'a "Allah isminin anlaşılmasıdır" dersen bu mefhum-u küllîdir. Çünkü vâcibu'l-vücûd ya zât ya da gayrladır. Vâcib bi'l-gayr şu an bizim vücûdumuz gibidir. Çünkü o Allah Teâlâ'nın ilmine nispetle vaciptir. Vacib bi'z-zât iki kısımdır: mutlak ve mukayyed. Mukayyed, cismin kapladığı alanın vücûdu gibidir. Çünkü o; kapladığı alanda cismin zuhûruyla mukayyedir. Mutlak iki kısımdır: Allah'ın zâtı ve Allah'ın sıfatları. Bizim "La ilâhe illallah" sözümüz tevhîdi ifade etmez. Çünkü senin bildiğin gibi onun mefhumu emr-i küllîdir. Çünkü onun mânâsı "La ilâhe ille'l-emru'l-küllî"dir ki O vâcibü'l-vücûddur. Dedim ki; vücûd-u mefhum zâtın ismindendir. O zât-ı vâcibdir ve tevhîdi ifade eder.

sonra aklen ve şer'an; önce geçtiği gibi Hak Teâlâ'nın vücûdunun hakikat **olması gerekir.** Bu vücûdun üzerine hakîkatin ıtlâkinin cevâzı diğer hakikatler gibi değildir. Çünkü hakikatlerin diğerleri mürekkeptir. Bunun dışında yol yoktur. Allah Teâlâ'nın vahdeti;

bir tek hakikattir. Onun vahdeti ancak hakikat olur. O hakîkî vâhiddir. Şahısla, cinsle, türle, fasılla, arazla vahdet değil. Çünkü bu vahdetlerin

[3^b] hepsi hakikatlerinde mürekkeptir. Hristiyanların dediği gibi İttihad, hulûl ve intiba'yla vâhid değildir. Hükemâ'dan Vücûdiyye'nin¹⁶⁶ dediği gibi Mutlak Vahdetle de vâhid değildir. Bilmeyenlerden bazıları bunu ehl-i tevhîd'e nisbet ettiler. Anlayışı olmayanın anladığı gibi değildir. Bilakis ehl-i Hak bundan uzaktır. Onların yolunda olanlara da bu konularda dillerini tutmaları ve onlara teslim olmaları gerekir. Velî, Kutb-i Câmî, Ebû Medyen'in dediği gibi. **Şiir;**

Ehlini vecd'den nehyedene de ki
Bizimle hevâ şerabını tatmamışsan bizi bırak
Kavuşmaya şevkli ruhların titrediği zaman
Hayaller raks eder ey mânânın cahili
Delikanlı kafesteki kuşa baktığın zaman
Yurtları zikrettiğinde şarkı ne güzel olur
Kalbindekini şakıdığı zaman rahatlar
Azaları güzellikten ve mânâdan ızdırıp duyar

¹⁶⁶ "Türkçe'de **Vahdet-i Mevcûd** (yaratılanların birliği), **Vücûdiyye** ve **Vücûdîlik** terimleriyle bilinen **Panteizm**, Batı felsefesinde 1705 yılında **Toland** tarafından ortaya atılan ve "Her şey Tanrı'dır; Tanrı ve âlem bir tek şeydir" görüşünü savunan bir felsefedir." (Ögke, age., s. 488)

Kavuşmaya şevkle kafeslerde rakseder
 Söylediği zaman akıl erbabı sarsılır
 Sevgililerin ruhları böyledir ey delikanlı
 Ulu âlem için şevkleri depreşir
 Onlara sabır mı gerekir onlar iştiyaklıdır
 (Sabır) Mânâya şahit olana güç yetirebilir mi
 Âşıkların başı vecd¹⁶⁷ ile ayağa kalk
 Habîbin adıyla bize zezem sun ve bizi rahatlat
 Hasetçilerden sekr anımızda sırrımızı koru
 Gözlerin bir şeyi inkâr ederse bizi affet
 Biz hoş olduğumuzda nefislerimizde hoş olur
 Biz tutku şarabıyla sarhoş olursak perdeleri yırtarız
 Sarhoşluk halinde sarhoşu kınama
 Sekr halinde bizden teklif kaldırılmıştır.

Bil ki Vâhid-i hakikî odur ki mürekkeb olmamasından dolayı zâtında kemm-i muttasıl¹⁶⁸ nefiy olmuştur. Ve onun zâtı gibi bir zât olmadığından dolayı zâtında kemm-i munfasıl da nefiy olmuştur. Onun üzerine zâid olmadığından sıfatlarında da kemm nefiy olmuştur. Bilakis Onun aynı ve gayrı değildir. Çünkü o sıfatlar ma'kul işlerdir. Hariçte onların vücûdu yoktur. Onun vücûdu üzerine zâid değildir. Onun esmâsına gelince onlar vücûdîdir. Sıfatlarında ve esmâsında kem-i muttasıl muktezî bir terkiib olmaması için onlar zâtının aynıdır. Sıfatları bâtındır, açığa çıktığında onlar esmâ olur. Sıfatlarında kem-i munfasıl,

[4^a] hiçbir kimsenin Onun sıfatları ile muttasıl olmadığından dolayı nefyedilir. Fiillerinde kem-i muttasıl nefyedilir; çünkü iki anda bir fiille tecellî etmediğinden bu abes olur: *كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* “O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29).” Veya bir fiili iki defa yapmadığından ki; (şâyet yapsa) bu hâsıl-ı tahsil olur. (Bu abes ve hâsıl-ı tahsilden Cenâb-ı Hak münezzehdir.) *وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ* “Ve bizim buyruğumuz tektir, göz açıp kapayıncaya kadar olup biter (Kamer, 54/50).” Fiillerde kem-i munfasıl nefiy olunur. Ondan başka yaratan yoktur: *وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ* “Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı (Saffat, 37/96).” Ehl-i Hakk'ın savunduğu vahdet-i hakikî mânâsıyla bu kemmiyatlar nefy olundu.

Şâyet zikredilen kemmiyâtlardan birisiyle **taaddüd etseydi;**

¹⁶⁷ Bu kelime **Mahmut Erol Kılıç** şahsi nüshasında "vâciden" geçmekte; *Süleymaniye Kütüphanesi ve Milli Kütüphane* nüshalarında "vâhiden" geçmekte; *İBB Atatürk Kitaplığı* nüshasında "vâhil" geçmektedir.

¹⁶⁸ "Kem-i muttasıl; müşterek sınırdaki varsayılan cüzlerin arasında olur. O iki kısımdır: Birincisi kârrü'z-zâtdır ki o mukarrerdir. Çizgi, yüzey ve yoğunluk yani cisim ta'limi gibi. İkincisi ise gayr-ı kârrü'z-zâtdır ki o zamandır. Kem-i munfasıl; müşterek sınırdaki varsayılan cüzlerin arasında olmayandır. Sayısız olması gibi." (Bu derkenar sadece *İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de bulunan nüshada yer almaktadır.)

onlardan yani taaddüd eden hakikatlerden **bazısı zâtı için vacip olurdu**; mutlak ya da mukayyed olarak.

Müteaddid hakikatten **diğer bazısı** zuhûrunda Hakk'ın vücûduna muhtaç olan **mümkinât için ârız olurdu**.

Veya hepsi yani hakikatten taaddüd eden her şey **zâtı için vacib olurdu**. Bu munfasıladan mürekkep üç parçaya ait kıyastır. Hepsi bâtıldır. Melzûm da bâtil oldu.

Nefsü'l-emirde sâbit olan işlerde teselsülün lüzumu birincide bâtil olur. Çünkü mümkinât nevinden ârız'ın bazısı harici bir vücûda ulaşmaz. Bilakis nefsü'l-emirde onun teselsülüyle teselsül eden bir ifade söyleyemeyiz.

İkincisi tevhîdin butlânıdır. Çünkü zâtı için vâcip olan taaddüt ederse daha önce geçtiği gibi la ilâhe illallah sözü tevhîdi ifade etmez ve hepsi bâtıldır. Sâbit oldu ki O'nun bir tek hakikat olması gerekir, istenilen odur.

Bir işin her açıdan **eşyâya zıt olması câiz değildir**. O'nun tecellisi olan eşyâya zıt olması nasıl olur? Kevn O'nunla kâim iken kevnin dışında nasıl olur? O'nun kevn ile kıyâmı seni; mutlakta mukayyedin, küllde cüz'ün, cevherde arâzın, ağaçta suyun, sütte yağın, soğukta sıcak suyun kıyâmı gibi hulûl, ittihâd ve intiba' üzerine olması fikrine götürmesin. Hâşâ! Hâşâ! Allah Teâlâ bundan yücedir, büyüktür. Bilakis O'nunla kevnin kıyâmının keyfiyetini melek-i mukarreb, nebîyi mürsel bilemez. O; gökleri ve onun üzerindeki; yeri ve yerin altındakileri zâil olmaması için tutar.¹⁶⁹ Allah kendi nefsiyle kâim ve kayyûmdur. Bir mahalle ve bir tahsîse ihtiyacı yoktur.

[4^b] Mümkinâtın ise; ya a'raz gibi bir mahalle ve tahsîse ihtiyacı vardır ya da ecrâm gibi bir yere ve tahsîse ihtiyacı vardır.¹⁷⁰ Hak Teâlâ'ya gelince O âlemlerden müstağnîdir. Âlemler O'nunla kâim olmalarında O'na muhtaçtırlar. Şâyet eşyâlar O'na zıt olsaydı O'nunla kâim olmazdı. Sonraki bâtil olduğu gibi önceki de bâtıldır. Sonrakinin geçersizliği onun sözüyle sâbit olur:

Ancak eşyânın oluşumu nefsinde ma'dum olmasını gerektirir. Çünkü eşyânın nefisleri ancak mürekkebtir.¹⁷¹ Onların zuhûru O'nun tecellisi iledir. Bekâları da O'nun

¹⁶⁹ Bu cümle Fâtır sûresi 41. âyete benzemektedir: إِنَّ اللَّهَ يُغْشِيكَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتْما إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ "Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır. Şâyet sapacak olsalar artık O'ndan başka hiç kimse onları tutamaz."

¹⁷⁰ Eserdeki derkenar: "Mümkinât olmayan iki kısımdır. Birinci kısım mahal ve tahsîsi olmayandır. O Allah Teâlâ'nın zâtıdır. İkinci kısım ise; O'nun zâtıyla kâimdir. Tahsîse ihtiyacı yoktur. Onlar O Teâlâ'nın sıfatlarıdır. **Fahru'r-Râzî** "Sıfatlar kıyamalarında bir mahale ihtiyaç duyar" sözüyle hata etmiştir. Bu tabir sûi edebittir. Hak Teâlâ'ya yaraşmaz."

¹⁷¹ Burada "De ki; Rabbimin sözleri için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi Rabbimin sözleri bitmeden önce mutlaka deniz tükenirdi (Kehf, 18/109)." âyetine atıf vardır. Yani onlar bu mürekkep gibi Allah'ın yazması ile vardır.

tecellîsi iledir. Seni eşyâ kendi kendine iki zamanda kalıyor fikrine götürmesin. Bilakis her an yeni bir tecellî ile, Hak Teâlânın onları tutmasıyla kalıyorlar: *“Buna rağmen onlar yeni bir yaratma konusunda şüphe içindeler (Kâf, 50/15), وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ Ve bizim buyruğumuz tektir (Kamer, 54/50)”* Fakat yenilenmenin sür'atinden onun bekâsından başka bir şey gözükmez.

Onların üzerine yani eşyâların üzerine vücûd-u Hakk'ın **emr-i münbasit olmasıyla taayyün eder**. Çünkü onlar daha önce geçtiği gibi ittihâdsız ve hulûlsüz O'nun zuhûrlarıdır. Bu inbisâtın keyfiyeti bilinmez.

Zâtıyla eşyâdan mümtâzdır. O eşyâdan nasıl mümtâz olmaz? Onlar O'nun aynı değildir. Eşyânın aynı nasıl olur? O var idi eşyâlar yoktu.

Dersen ki; vücûd ya eşyâlar için zıt olur. Yani ehl-i hicâbın dediği gibi: "Vücûd onların vücûdu değildir, bilakis eşyâlar kendi vücûdlarıyla müstakildir. "Bu vücûdu eşyâlara veriyorlar. Onunla, bu vücûda zıt olan Hakk'ın vücûduna delil getiriyorlar. Ve şöyle diyorlar: "Deve dışkısının deveye delil olduğu gibi ve yürüyüşün yolculuğa delil olduğu gibi." Burçlar bulunduran semâ ve yollar bulunduran arz, Kadîr Mevlânın vücûduna delil değildir. Onlara denir ki; Rabbimiz O'na delil getirecek kadar kayıp olmaktan yücedir ve O'na ulaşmaya irtihal edinceye kadar gâib olmaktan da yücedir.

Ya da eşyânın kendisidir. Hükemâ'nın dediği gibi; illetinin vücûdu illetin vücûdundandır. Hak onların yanında bu kainat için illettir. Onun vücûdu kainatın vücûdudur. Bu tâife Vücûdiyye'dir. Âlemin kîdemini ve Mutlak Vahdeti savunurlar.

[5^a] Yani vahdet; illet ve malûlün vücûdudur ki malûl zâtî îcâb iledir. İletinin vücûdunun yanında bulunur. Onunla **vahdet-i vücûdu** tabir ederler. Geleceği üzere bu bâtıldır.¹⁷²

Ya da O, onların hepsine yani eşyâ'ya **vasıftır**, Bunu Hulûliyyenin dediği gibi.

yahut bazılarına (vasıftır), Hristiyanların İsâ hakkında dediği gibi; nâsûtu yani İsâ'nın bedenini Lâhût yani Hak ile birleştirdiler. Nusayrîlerin Ali hakkında dediği gibi. Râfizîlerin on iki imam hakkında dediği gibi. Mütevâlîlerin Halîfe Hâkim bi-emrillâh hakkında dediği gibi.

veyahut O onlarla yani eşyâyı **vasıflanmıştır**. Câhil mutasavvıfın "bu âlem Hakk'ın sıfatıdır" dediği gibi. Bunların hepsi bâtıldır. Bunun için dedi ki;

Birincisi bâtıl olur. O "vücûdun eşyâyı zıt olması"dır.

¹⁷² "Vâhid-i hakîkî odur ki; nokta gibi aslen bölünmez. Maddeden farklılık arz eder. Bârî ve akıllar gibi. Vâhid-i izâfî ise cihet olarak kısımlara ayrılır. Denir ki; o cins gibi vâhiddir. Örneğin hayvan misali. İnsan ondan bir nev'îdir. Faslı (yani onu hayvandan ayıran özellik) ise nâlık olmasıdır. Lâzım olan araz'ın misali ise; pamuk ve karın beyaz olmasıdır." (Bu derkenar sadece *İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de bulunan nüshada yer almaktadır.)

Eşyânın ma'dum olmasının sâbitliği hadîsiyle (bâtıl olur). Buhârî'nin ve diğerlerinin Ali b. Ebî Talib k.v ve r.a.'dan müdrec hadîs olarak tahric ettiği hadîstir ki o: Resûlullâh (s.a.v.) buyurdu ki; كان الله ولم يكن معه شيء ثان "Allah var idi, O'nunla beraber ikinci bir şey yok idi." Hadîs buraya kadardır. Bu hadîse İmam Ali r.a. şu kelâmı dâhil etti. هو الآن على ما كان عليه. "Şimdi de O öyledir." Ali r.a. hadîsi açıklamak için bu kelâmı ekledi. Hadîsin mânâsı Hakk'ın vücûdudur ki; vücûdda hiçbir şey O'na mukârin (birlikte) olmadı. Şimdi de vücûdda hiçbir şey O'na mukârin değildir. Hadîs'deki "kâne" lafzı zamandan soyulmuştur. Çünkü Allah Teâlâ üzerine ne mazi ne müstakbel ne de hal zamanı cereyan etmez. Eşyâ, Allah Teâlâ'nın vücûdunun tecellileridir. Onlar için ezelen ve ebeden müstakil bir vücûd yoktur. Bilakis ezelen ve ebeden onlar için adem vardır. Allah Teâlâ için ise ezelen ve ebeden vücûd vardır. Bu hadîs Hükemâ'nın âlemin kıdemi sözünü de iptal eder. Zira hadîsin "Allah var idi, Onunla beraber ikinci bir şey yok idi" lafzı vâcibü'l-vücûd'un; malûlun vücûdu için onun vücûduna mukârin bir illet olmasını geçersiz kılar. Çünkü hadîs, evveliyetinde O'nunla beraber hiçbir şey olmamasını ifade eder. Dolayısıyla âlem hâdis olur ve Hak ile kâim olur. مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ "Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri Hak ile yarattık (Ahkaf, 46/3)."

[5b] Şimdi de O evveliyetinde olduğu gibidir. Eşyâ O'nun eseridir. Yine şu sözü birinciye bâtıl kılar:

Ve hamlin nefyi ile (bâtıl olur). Zira Hakk'ın vücûduyla eşyâ arasında bir cihetten zıtlık olsa hamlin nefyi neden olsun? Hakk'ın vücûdu eşyâdır denilemez. Eşyâ Hakk'ın vücûdu değildir.

Ve nisbetin kifâyeti davasıyla ki; onun üzerine sükûtun kifâyetinde lafız ve sıhhatidir.

aklın tavrından çıkıştır. Çünkü bunda her haberî nisbet haricî nisbettir. Akıl hariçte bu nisbeti yalanlar. Hatta nakilde yalanlar.

Ona iltifat edilmez. Çünkü aklen ve naklen muhaliftir. Aslî olarak ona iltifat edilmez.

Şâyet bu Hak Teâlâ'nın vücûdunda câiz olsa gayrısında da câiz olur. O zaman Zeyd Amr'dır denilmesinin doğru olması gerekir.

O açık bir safсата¹⁷³dır. Gerçeğe benzeyen bir mukaddemâttan ibarettir. Fakat gerçek değildir. O, at resmindeki sözümüz gibi aldatmacadır. O attır. Her at kişneyendir. O halde o da kişneyendir. Veya meşhur mukaddemâta benzeyendir. O bir şahıs hakkındaki sözümüz gibi tartışmadır ki bu konuda âlimlerle ilmî lafızlarla onlar susana kadar vura vura konuşuyor. Âlimleri susturana kadar ilmî lafızlarla her konuşan âlimdir. Bu da âlimdir. Yani yalan

¹⁷³ Safсата: Vehmiyyâttan oluşturulmuş kıyastır. Bundan maksad, hasmı yanıltıp susturmaktır. (Cürçânî, Kitâbü't-Ta'rîfât, s. 124)

vehimlerin ve benzerlerinin mukaddemâtındandır. Bu ilm-i mizânda mukarrerdir. Böyle bir vehimle insanların çoğu türlü dalâletlere ve bid'atlere düştüler. Hatta onlar âdet haline geldi. Onun uğraşından dolayı dünyayla oyalandılar. Faydalı olmayanı faydalı; zararlı olmayanı zararlı olarak kabul ettiler. Allah'a O'nun gayrısıyla beraber şirk koştular. Allah'la O'nun halkı arasına vasıtalara sâbitlediler. Tesiri olmayana tesir isnad ettiler. Takdiri, tedbiri, gücü ve kuvveti olmayana tevekkül ettiler. Bilmediler ki bütün mümkünâtın hepsi hayaldir. Konuşma lisânının en fasihi olan lisân-ı hal ile nidâ eder. Onların yanında kim durursa önündeki maksada baksın.¹⁷⁴

[6^a] *إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ* “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma! (Bakara, 2/102).” Güç ve kuvvet ancak Azîm ve Âlî olan Allah'ındır.

İkincisi bâtıl olur. Yani Hak Teâlâ'nın vücûdunun eşyâ'nın kendisi olmasıdır. Vücûdiyye'nin dediği gibi. Onlar Mutlak Vücûd'u ve Mutlak Vahdet'i savunurlar. Onlar vücûdu ma'lûl adına isbat ederler. Ve daha önce geçtiği gibi illetin vücûdu ma'lûlün vücûdunun aynısıdır (derler). Bu itikat kendilerini İslâm'a nisbet eden bir taife tarafından aynıyla itikat edilmiştir ve kâmillerden tahkik ehline iftira ederek onu nisbet ederler. Bazı ehl-i nazar kâmillere karşı gayrete gelerek doğru olmayan aklî ve naklî delillerle bu mezhebi teyit etmekten geri durmazlar. Böylece sapıtırlar ve Allah'ın halkının çoğunu saptırırlar. Bazıları bu itikat yüzünden Allah ehline tan eder. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا* “Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur (İsrâ, 17/36).” Bu Allah ehline tan eden selamet bulmaz. Bundan temizlenemezler. Allah korusun bu sû-i hâtimeye sebeptir. Onların makamlarını kâmil bir mürşidden sülûk edenden başkası bilmez. Sûfiyye yolunun dışında bir sülûk ki ancak enbiyâ'dan, sahâbeden ve kâmillerden melâmilere has tevhid sülûkudur. Hamdolsun ben de onlardanım. Bunu nimetin tahdîsi için söylüyorum. Hak etmesekte.

Tevhîdin burhânı ile (bâtıl olur). Temânu'¹⁷⁵, Tevârüd¹⁷⁶ ve Tetârüd¹⁷⁷ aklî delilleriyledir. Buna delil Allah Azze ve Celle'nin şu sözüdür: *لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا* “Eğer

¹⁷⁴ Eserdeki derkenar: "Muvahhidlere gelince onlar, efâl aynasından herşeye Kadîr, Hayy, Âlim, Mürîd, Hâlik olan Fâil Sübhanehü ve Teâlâ'ya bakarlar."

¹⁷⁵ "Burhân-ı Temânu': Adını "karşılıklı şekilde birbirine engel olmak" anlamındaki temânu' kelimesinden alan bu delil, kâinatta Allah'tan başka ilâhların mevcûdiyeti halinde evrenin vücut bulmasının imkânsızlığı fikrine dayanır. Buna göre Allah'tan başka ilâhlar olsaydı bunlar mutlaka evreni yaratma ve yönetme iradesi gösterirdi. Bu durumda ya her ilâhın iradesi geçerli olur veya hiçbirinin iradesi geçerli olmaz ya da birinin iradesi geçerli, diğerlerinininki geçersiz olur. İlk iki ihtimal dikkate alındığında aklen evren aynı anda hem var hem yoktur veya ne var ne yoktur gibi bir sonuçla karşı karşıya kalınır ki bunların her ikisi de tutarsızdır. Üçüncü ihtimale göre iradesi geçersiz olanlar gerçek ilâh sayılmaz, geçerli olan ise evrenin gerçek yaratıcısıdır ki o da Allah'tır." (Yusuf Şevki Yavuz, "Vahdâniyyet", DİA., c. XXXXII, s. 428-429).

¹⁷⁶ "Burhân-ı Tevârüd: Evrende Allah'tan başka ilâhların varlığı durumunda bunların ittifak etme ihtimalini dikkate alan bir delildir. Adını "ittifak etmek, birleşmek" anlamındaki tevârüd kelimesinden alan bu delile

yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu (Enbiya, 21/22). ” Ehl-i nazar'ın indinde tafsil olunduğu gibi.

Ve tenzîhin düşmesiyle (bâtıl olur). Daha önce geçtiği gibi zâtta, sıfatlarda ve fiillerde kem-i munfasıla ve muttasıla'dan ve şirkten tenzîhin düşmesidir.

Üçüncüsü bâtil olur. O; Hakk'ın vücûdunun eşyâ'nın hepsi veya bazısı için vasıf olmasıdır. Ya da eşyâ'nın Hak Teâlâ'nın vücûdu için vasıf olmasıdır.

Nefsü'l-emirde sâbit olan işlerde teselsülün lüzûmuyla (bâtıl olur). Vücûdun vasıf olması veya eşyanın vasıf olması sebebiyledir. Çünkü o eşyanın kıdemini gerektirir. Çünkü Kadîm'in vasfı ancak kadîm olur. Kadîm bir şeyle vasıflanırsa

[6^b] o şey zaruretle kadîm olur ve âlemin kıdemi gerekir. Bu üçüncü kısım için bâtil eden bâtil bir teselsül gerekli olur. Çünkü lâzımın bâtilliği melzûmun bâtilliğini gerekli kılar. Teselsülün bâtilliği; yedi bahse dayanır ki cisimlere ziyade olanın isbatıdır. Onlar da arazlardır. Onların varlığı kendisiyle kâim olamaz, intikal edemez, (kendiliğinden) gizlenemez ve ortaya çıkamaz. Kadîm ma'dum olamaz. Bu cisme ziyade olanın ve hâdislerin istihâlesinin (değişiminin) gerekliliğinin isbatıdır. Onlar için evvel yoktur. (Yedi bahisten) Birinciye delil, müşâhededir. İkinci ve üçüncüye delil, arâzın kendisiyle kâim olmadığının ortaya çıkmasıylaadır. Dördüncüye delil, iki zıddın bir araya gelmesi (bir şeyin hem hâdis hem kadîm olması) gerekir. Beşinciye delil, şâyet kadîm ma'dum olsa câiz olur, câizse ancak hâdis olur. Altıncıya delil, müşâhede edilir ki cisim arazlardan hâlî değildir. Yedinciye delil, ise tatbîk delilinde¹⁷⁸ ve diğerlerinde mukarrerdir. Şeyhimiz dedi ki¹⁷⁹; bu yedi bahsin marifetiyle mükellef yedi cehennemden kapısından kurtulur. Hakîkaten onu ancak ilimde râsih olanlar yani onda mütemekkin olanlar bilir.

Dördüncü ise taayyün eder. O bir tek hakîkattir ki tenezzül eder¹⁸⁰ ve denizin dalgalarda zuhûru gibi hulûlsüz ve ittihâdsız bu eşyâlarda zâhir olur. Bil ki; bir kişi bu yola ancak vücûdî zikrin ardından mürşidin urûç ve nüzûl makamlarını telkîniyle ulaşır.

göre evrende Allah'tan başka ilâhlar bulunsaydı ittifak etmek mecburiyetinde kalırlardı, mecburiyet ise âcizliktir. İttifak etmek mecburiyetinde kalma vuku bulabilecek müdahalenin önüne geçme zorunluluğunun bir sonucudur ve ittifak ihtimali bir nesnenin iki ayrı kâdir tarafından meydana getirilmesini gerektirir. Bu ise hem bir nesnenin iki ayrı varlığa sahip olmasını hem de ilâhların ortak ve birleşik (mürekkep) bulunmasını akla getirir. Bu da ilâhın yetkin, mutlak hâkim ve istiğnâ nitelikleriyle bağdaşmaz." (Yusuf Şevki Yavuz, "Vahdâniyyet", *DİA.*, c. XXXXII, s. 429)

¹⁷⁷ "Burhân-ı Tetârüd: Eğer ilâh birden fazla olsa ve anlaşarak bir yerde toplansalar, bağımsızlık konusunda tartışma ve çelişki olur. Karşı güçler arasında birbirlerini geriye püskürtme vuku' bulur." (Yazır, *age.*, c. V, s. 496)

¹⁷⁸ "Tatbîk delili: Teselsül, her birinin varlığı daha öncekinin varlığına bağlı olarak birbirine dayanan ve ezele doğru uzandığı varsayılan sonsuz bir silsiledir. Sonsuz olduğu ileri sürülen olaylar silsilesinin sonlu olduğu, dolayısıyla teselsülün bâtil ve muhâl olduğunu isbat eden aklî ve mantikî delildir." (Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları Tevhîd ve İlm-i Kelâm*, Ankara 1984, s. 99-100)

¹⁷⁹ Eserdeki derkenar: "Yani Şeyh Muhammed Hanefî'nin *Senûsiyye* üzerine hâşiyesindedir."

¹⁸⁰ "Yani Vâhid-i Hakîkî, *nûr-u Muhammedî* ile tenezzül eder." (Bu derkenar sadece *İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları*, nr. 268 de bulunan nüshada yer almaktadır.)

Bismillah: وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ “Allah'ın zikri en büyüktür (Ankebut, 29/45).” Her nefeste zikir ile teşbîh hâsıl olur. Bu nefeste makam ile tenzîh hâsıl olur. Her nefeste teşbîh ve tenzîh arasında câmî olur. Bu Muhammedîlerin tevhîdidir. Sadece teşbîh Hristiyanların ve onların mânâsında olanlar içindir. Sadece tenzîh de Yahudiler ve onların mânâsında olanlar içindir. Onun sözü bir tek hakîkattir ki, bize nisbetle tenezzül eder ve açığa çıkar. Ezelen ve ebeden O, olduğu gibidir.

[7^a] Bu eşyâlarda tenezzülünün ve zuhûrunun keyfiyetini ancak O bilir. Sana bir misal veriyorum. O, zâtıyla Teâlâ kâim ve kadîm olan Allah Teâlâ'nın kelâmıdır. Zâtından ayrılmayan mânâlardan bir mânâdır. O, nefs-i emirde sâbittir. Bir kârî onu lafızlarla ve mahreç üzerine tertip edilmiş harflerle okursa, mushafa yazarsa veya zihinde ezberlerse, bu üç mazhârda iner ve zâhir olur. Okunan, yazılan ve hıfzedilen bizzat zâtıyla kâim ve kadîm olan Allah'ın kelâmıdır. İşte O'na tazim gerekir. Onu hakir gören kâfir olur. Oluşumundan beri o olduğu gibidir. Allah Teâlâ onunla mânâ olarak kâim ve kadîmdir. O; kıraat edilerek, hıfzedilerek veya mushaflarda olarak taaddüt etmez. Bizim için O'nun kelâmının açığa çıkması bu üç şey ile olur. Bu üç eşyâ zuhûr olarak kendi zuhûru değildir. O bir zuhûrla zuhûrdur ki; Allah'ın kelâmı bu mazharların aynıdır. Zuhûrda mazharların aynı olması budur. Bu mazharlar hâdistir. Çünkü bunlar cisim ve arazlardır. Allah Teâlâ'nın kelâmı ise zâtıyla kâim olan mânâlardan bir mânâdır. Bu cihetten kadîmden ayrılmaz ve soyulmaz. Bu mazharlar zâhirin gayrıdır. Kadîm olan kîdemi üzere bâkîdir. Hâdis ise hudûsü üzere bâkîdir. Biz biliriz ki; kesinlikle bu mazharların kâimliği O'nunladır. Çünkü O'nun kelâmı açığa çıkmasa bu mazharların hiçbirisi olmaz ki bunlar O'nun kelâmının okunması, yazılması ve hıfzedilmesidir. Sonradan olmuş bu mazharların Kadîm için bir sıfat olması gerekmez. Bilakis O'nun eserleridir. O eserlerinde açığa çıkar. Böylece eşyâlar Hakk'ın tenezzülü ve açığa çıkmasıdır. Allah nasıl kadîmse öyledir, hâdisse nasıl hâdisse öyledir. Bunlar Allah Teâlâ ile kâimdir ve Allah isimleriyle onlardan zâhirdir. Onların çoğalmasıyla O'nun çoğalması gerekmez. Onların kıyâmı ile O'nun hâdis olması gerekmez. Çünkü onlar O'nun eserleridir, sıfatları değildir. Aynı şekilde onların kîdemi de gerekmez. Malumdur ki

[7^b] eserler; sıfatları ve esmâsı hilafına kadîm olamazlar. Sana ilmî olarak açıktır ki bundan önce böyle bir anlatma geçmedi. Öyleyse onu kuvvetle al ve şükredenlerden ol. Allahım! Marifetin için hidâyet ve tevfikle bizi rızıklandır. Bizleri senin yolunda cehaletten ve dalaletten uzaklaştır. Nebî ve ehl-i beytinin hürmetine amin ya rabbe'l-âlemin.

Dersen ki; bu anlattıklarından ortaya çıkan: "Vücûd, vücûddan kasıt Hakk'ın zâtıdır. Çünkü burada münasip olduğu gibi vücûd ıtlak edilir ve onunla zât murad edilir.

Ondan mânâ-yı masdarî murad ve ıtlak edilir. O emr-i itibârîdir. O'nun hariçte bir vücûdu yoktur. Nefsü'l-emirde ma'dum değildir. Bilakis geçtiği üzere onun kendinde vücûdu vardır.

eşyâların hamlettiği mânâdır. "Musannifin sözü doğru değildir. Bilakis (Allah) kayyûmiyet yoluyla eşyâları taşıyor. O zât mânâsıyla vücûddur, mânâ-yı masdarî değildir. Bildiğin gibi o emr-i itibârîdir. Ancak musannifin sözü şöyle hamledilir. Vücûd yani yüce zât, mânâ cihetiyle eşyâları ayakta tutmaktadır. "Haml" eşyânın Allah'la kayyûm olmasıdır. Şüphesiz kayyûmiyet mânâlardan bir mânâdır. "Mânâ" kelimesi haber olmaz. Çünkü onun haberi "hâmil" kelimesidir. "Mânâ" kelimesi ise ya mecazî mutlak mef'ûl'dür. Yada nisbet açısından temyîz'dir. Burada nahiv kaidelerinden bir kaide vardır. Biz onunla uğraşmıyoruz.

Yani taayyünleri kastediyorum. Yani haricî taayyünlerdir ki onlar da eserlerdir. İlmi taayyünlere eşyâ denilmez. Çünkü onlar sâbit mânâlardır. Şey ise var olandır, sâbit değildir. Onlar (taayyünler) eser oluncaya kadar ortaya çıkmaz.

Taayyünler; sıfatlar ve kayıtlar menzilesindedir. Yani hazret-i ilâhiyede¹⁸¹ sıfatlar menzilesidir. Çünkü hazretin evveli hazretü's-sıfat'tır. O kayıt ve taayyündür. İkinci hazret hazretü'l-esmâ'dır. Üçüncü hazret hazretü'l-ef'âl'dir. Dördüncü hazret hazretü'l-eser'dir. Beşinci hazret hazretü'l-ahkâm'dır. Hazreti, taayyünü

[8^a] ve kaydı olmayan Zât-ı Baht¹⁸² 'tır. O ilâhî hakîkattir. Hazretü's-sıfat ilk taayyündür, o hakikat-i Muhammediyye'dir. Hazretü'l-esmâ ikinci taayyündür, o hakikat-i insâniyyedir. Hazretü'l-ef'âl üçüncü taayyündür, o hakikat-i Âdemiyyedir. Hazretü'l-eser dördüncü taayyündür, o hakikat-i milkiyyedir. Hazretü'l-ahkâm'a gelince o hakikat-i melikiyyedir.

Onların yani bazı Ehlüllah'ın sözlerinin vechi nedir:

"Hakk'ın hakîkatî daha önce geçenlerden bildiğin gibi o Zât-ı Baht'tır.

hüviyetlerin aynısıdır." Yani hazret-i sıfat'tan, esmâ'dan, ef'âl'den, eser'den ve ahkâm'dan yukarıda geçen hakikatlerdir.

Onun vechi için derim ki; hüviyet bazen kayıt ve taayyünün kendisi için kullanılır. Yani daha önce geçtiği gibi hüviyet için hakikat-i Muhammediyye, insaniyye; Âdemiyye, milkiyye ve melikiyye denilir.

Bazen de bizzat kendisine taayyün etmiş mütaayyin zât için kullanılır. O zaman zâttır. O zâtıyla zâtı için taayyün etmiş ilâhî hakîkattir. Sıfat, isim, fiil, eser ve hüküm değildir.

¹⁸¹ Muhammed Nûru'l-Arabî'ye göre: "**Hazret**, mazhar anlamındadır." (Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, *Vahdet Konuşmaları*, h yay., İstanbul 2017, s.68)

¹⁸² "**Zât-ı baht** ve **zât-ı sırf** mertebesi **ahadiyyettir**. Ona hiçbir sıfat verilemez, hiçbir şey izâfe ve nisbet edilemez, ona mutlak sıfatı dahi verilemez; çünkü ona mutlak demek, onu mutlaklık kaydı altına almaktır. Halbuki o, mutlaklık da dâhil olmak üzere her türlü kayıttan münezzeh ve mukaddestir." (Süleyman Uludağ, "**Ahadiyyet**", *DİA.*, c. I, s. 484).

Bunlar hazret-i zât'ta zâtın şe'nleridir. Meratibler, tecellîler, taayyünler ve kayıtlar hazret-i ilim'dedir.

Birinciye göre o, hazret-i ilim'e nisbetle kayıt ve taayyünün kendisidir.

zât'la aralarında zıtlık olur. Zât, o sıfatlardır denilemez. Çünkü onlar için hiçbir şeyle kayıt olunmayan bir vücûd vardır. Sıfatlar nefsinde sâbit olan emr-i itibârîdir. Sıfatlar bu itibâr ile Hakk'ın aynısı değildir. İsimler, fiiller, eserler ve hükümler de böyledir. Onlar Hakk'ın hazretleridir. O'nun mazharlarıdır. Mazhar olanlar her yönden zâhir olanın kendisi değildir. Bilakis sûrette ve anlayışta O'nun gayrıdır. Vücutta aynıdır. Çünkü O'nun vücûdundan başka vücûd yoktur. Allah'ın kelamıyla ilgili verdiğimiz örnekte bunu bildiğin gibi.

Onların şu sözleri buna işaret eder:

[8b] **"Âlem hayal ve serap menzilesindedir."** Yani onların müstakil bir vücûdu yoktur. Bilakis daha önce geçtiği gibi onlar Allah'ın kayyûmiyetiyle ayaktadır.

İkinciye göre O kendisi açısından taayyün etmiş zâttır. Yani hakikat-i ilâhiyye'yi kastediyorum.

zâtla birlikte olurlar. O Hakk'ın vücûdudur. O'nun vücûdundan başka vücûd yoktur.

Fakat itibârîlik açısından da ayırırlar. Genişçe bildiğin gibi zâhir-mazhar ve eser-müessir oluşlarındandır.

Dersen ki; "Emr-i Kadîm nasıl tenezzül eder bilki onun tenezzülü ve zuhûru bize tecellî etmesiyledir. O, olduğu gibidir.

ve yenilenen işlerle vasıflanır?" Önce geçtiği gibi O'nun için eserlerdir. Eğer eşyâ Onun vasfı olsaydı veya O, eşyâlara veya eşyâların bazısına vasıf olsaydı bâtil bir teselsül gerekirdi. O musannifin ibaresinde açıkça olduğu gibidir. Bil ki hudûs ve teceddüd âlemin vasıflarındandır.

كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ "O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29)." Yani devamlı yenilenen bir tecellî iledir. Tecellî; her an yenilenen eserlerin ta kendisidir. **كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ "Yeryüzünde bulunanların hepsi fânidir. Azamet ve kerem sahibi rabbinin zâtı ise baki kalır. (Rahmân, 55/26-27)."** Bildiğin gibi; kıraat, ezberleme ve mushafta yazılma aynı O'nun kelamının tecellî etmesi gibidir.

Derim ki; Allah hudûs ile vasıflanamaz. Bildiğin gibi; O'nun zâtı havâdisin mahalli olması gerekir ki, büyük bir yücelikle Allah bundan yücedir.

Bilakis teceddüd (iledir). Geleceği gibi teceddüd merâtib hasebiyle sahih olur. Çünkü teceddüd, hudûsün ta kendisidir. Hâdis, ademden vücûda müteceddiddir. Bunun üzerine

hudûs ve teceddüd, hâdisin ve müteceddidin vasıflarındandır. Kadîm olanı tenzîh ederim ki; o değiştirir ama değişmez.

Bildin ki; yazılmış ve söylenmiş tüm bilinenleri (bildin ki) Kadîm; değişkenlikle vasıflandırılmaz. Bilakis sûretleri bir tavırdan başka bir tavra, bir yerden başka bir yere değiştirir ve O nasılsa öyle kalır.

Kadîm; onun muhalliğine dair delil olmayan bir teceddüd ile vasıflanır.

[9^a] Halbuki biz onun muhalliğine dair aklî ve naklî delil verdik.

Bunun olmamasına dair Kelâm'daki mezkur delillere gelince, bu ilimde görüldüğü gibi henüz sonuçlanmamıştır. Önce geçtiği gibi kat'i delillerle yok edildikten sonra bu söz uzatılmaz. Onlar, onun üzerine ekvân'ın teceddüdüyle âlemin hudûsüne delil getirdiler. Ekvân dördtür: Hareket, sukûn, ictima' ve iftirak. Kadîm teceddüd ile vasıflandırıldığında senin görüşün nedir? سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ “*Senin Rabbin, mutlak izzet sahibi, onların yakıştırdığı nitelemelerden münezzehtir* (Saffat, 37/180).”

Dersen ki; onlara yani eşyâlara tenezzül ederse; yine O nasılsa öyledir.

ilâhî isimlerin mutlaklığında sınırlama olur mu? Allah, Rahmân, Rahîm ve diğerlerinde...

Bâkî hakikat üzerine yani ilâhî hakikat ki O; taayyünatı nazara almadan zâtı için zâtıyla zâhir olan Zât-ı Baht'tır. Bâkî ise;

hazretü'l-gayb'da mutlaklıktır ve la taayyündür.

Yoksa sârî hüviyet¹⁸³ üzerine de ıtlak edilir mi? Bil ki Hakk'ın hakikatı birdir. Söylediğimiz gibi onda taaddüt yoktur. Bu ibarenin mânâsı; eşyâlara tecellî ve zuhûrunu nazara almadan esmâü'l-hüsna Hakk'ın hakikatine ıtlak edilir mi? Yoksa eserlerde tecellî etmesi açısından onlara ıtlak edilir mi? Bildin ki; Hakk'ın hakikatı birdir, taaddüdü yoktur ve parçalanmaz. Onu yani açığa çıkanı biz esmâ diye isimlendiririz. Lâkin onların zuhûru hazretü'l-gaybda zâtı içindir. Onlar için bir isim ve resim yoktur. Onlar, hazret-i sıfat'ta, esmâ'da, ef'âl'de ve ahkâm'da esmâ ve sıfat olarak isimlendirilir. Eserlere gelince; onların üzerlerine ağaç, taş ve diğerleri gibi kevnî isimler ıtlak edilir. İlâhî isimler ancak O'nun hakikatine ıtlak edilir. Kevnî isimler ise sûretlerine ve diğerlerine ıtlak edilir. Ene'l-Hak diyerek kendisini öldürenin öldürülmesi sebebiyle bu câiz olmaz. Böylece derler ki; Hüve'l-Hak tabiri Ene'l-Hak tabirinden daha ekmeldir.

Derim ki; Evvel olan Zâhir O'dur. Esmâ ve sıfatlarla akletmekle beraberdir. O ilâhî mertebedir. Esmaları düşünmeden nasıl ıtlak edilir? O, akletmeksizin zât-ı sırf'tan başka bir şey değildir.

¹⁸³ Eserlerde tecellî eden hüviyet.

[9^b] **Lâkin mükâşefe ehlinde olan muhakiklerin yolunda karar kılınan, onun ortak bir noktaya ıtlak edilmesidir.** Bu ortaklık vehmîdir. Hakîkatte bir ortaklık yoktur. Çünkü O, daha önce geçtiği üzere birdir. Bununla beraber O her zerrede zâhirdir. Ama parçalanmaz. O bundan münezzehtir. Zâhir ilâhî hakîkatte her zerre kemaliyle diğerinin aynıdır. Sûrette ise diğerinin gayrıdır. Örneğin, insaniyet açısından Zeyd Amr'ın aynıdır. Şahsiyette farklıdır. Hakîkatte insanlık açısından aralarında bir ortaklık yoktur. Çünkü insaniyet; insan bireylerinin herbirinden kemaliyle ortaya çıkmıştır, parçalanmaz ve ortaklık olmaz. Zeyd'den sorulursa denilir ki; zâtında insan denilen birşey vardır, Amr için de Bekir için de (böyledir). İnsaniyet her şahısta kemaliyle açıktadır. Küllîyi tarifte onların sözlerine gelince; ortaklığın meydana gelmesinden anlaşılan şekli hiçbir nefis men etmez. Bu ortaklık ancak vehmî olur.

İkisi arasındaki câmî hakîkati kastediyorum. Yani Bâkî ile sârî arasındaki. Sen bildin ki; taaddüt vehmîdir, hakîkî değildir. Gaflete düşme! Bil ki; Hakk'ın vücûdu, mü'minlerin hakîkatinde muhtelifdir. Âlimler dediler ki; âlem diye isimlendirilen bu vücûd her yönden O'nun gayrısıdır. Bu vücûdu Hakk'ın vücûduna ve sıfatlarına delil kılarlar. Âlemin delaletini Hakk'ın vücûduna ve sıfatlarına iki kısım olarak taksim ederler. Birinci kısım ve onların takrirleri üzerine derler ki; âlem, Sânî Teâlâ için yapılmıştır. Yapılmış olandaki her kemâlin Sânî için sâbit bir tabakası vardır. Buna delil, Nebî s.a.v. 'in kavlidir: ان الله خلق آدم على صورته "Allah, Âdem'i kendi sûreti üzere yarattı."¹⁸⁴ Yani kemaldeki tabaka üzerine yarattı. Allah Teâlâ buyurdu: وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا "Adem'e bütün isimlerin hepsini öğretti (Bakara, 2/31)." Âdem'e kemalden ilim ve yaratılış olarak ne varsa (hepsini öğretti). Sânî için onun tabakası; Âdem'in kemalatından olan kudret,

[10^a] irâde, ilim, hayat, semi, basar, kelam vb. gibi sıfatlar ve isimlerdir. Bunların zıddı olan ikinci kısım ve onların takrirleri üzere derler ki; yapılanda noksan olan her şeyin Sânî'de zıddı vardır. Bunun üzerine delil Allah Teâlâ'nın şu kavlidir: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ "Onun gibi hiçbir şey olamaz (Şûrâ, 42/11)." Derler ki; Allah kadîmdir, biz hâdisiz. Allah bâkîdir, biz fânîyiz. Allah kâdirdir, biz âciziz. Allah ganîdir, biz muhtâcız ve diğerleri. Arifler dediler ki; âlem, Hakk'ın esmasının ve sıfatlarının cilvesi ve aynasıdır ki; onlar için zuhûr olmuştur. Âlemi, Allah Teâlâ'nın mertebesi için gölgeler kılarlar. Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Bu görünüşlerde ve mazharlarda müstakil bir vücûd yoktur. Bilakis vücûd Hak'tır. Bu mazharlar zâhirdirler fakat vücûdları yoktur, heyûlâ'daki sûretlerin zuhûru gibi. Lâkin ittihâd, hulûl ve intiba' olmadan. Çünkü bu zikredilenler mevcûdat arasındaki gerekliliklerdir. (Arifler) Dediler ki; âlem, gölge gibidir. Onun müstakil bir vücûdu yoktur. Ariflerin

¹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yay, İstanbul 1992, c.II, s. 323

söyledikleriyle sofistlerden bir taife olan Hüsbanîlerin söyledikleri; "Eşyânın hakikatleri sâbit değildir, onların bilgisi kesin değildir" sözü arasındaki farka gelince: Arifler derler ki; Hakk'ın hakikatiyle bilinirler ve Ona¹⁸⁵ mazhar olan esmâ ve sıfatların gölgelerinin arkasından kalbî şuhûd ile müşahade ederler. Hüsbanîlere gelince; onlar bunu inkâr ederler ve derler ki; bunlar hayallerin ve zanların kokularıdır. Kelam ilminde onlar (Hüsbanîler) üzerine red vardır. Bu taife yani arifleri kastediyorum, ashab-ı telvîn'dirler. Çünkü onlar mazharları sâbit kılarlar. Esma ve sıfat aynalarından onların hakikatlerine kalbleriyle şâhit olurlar. Çünkü onlar dediler ki; âlem Hakk'ın vücûdu için gölgelerdir. Kesret, onlar için küllî olarak yok olmaz.

Muhakkıklar dediler ki; âlem, Hakk'ın halkî mertebeleridir. Çünkü ulûhiyet, Hakkî mertebelerin tamamını içine alır. Rahmâniyet, rubûbiyet ve diğerleri gibi. Halkî mertebelerin de tamamını içine alır. Merhûm, merbûb ve diğerleri gibi.

[10^b] İşte bu mertebelerin bazısı bazısına bağlıdır. Birisi zâhir olunca diğeri de zâhir olur. Misalen rubûbiyetin zuhûru, merbûbun zuhûrunu gerektirir. Merbûb için rubûbiyet gerekir. Hepsi bir irtibatla birbirine bağlıdır. Bu mertebeler izafet olarak ve emr-i itibârî olarak birbirine muhalefet etmez. Onların çoğalmasıyla vücûd için çoğalma olmaz. Bu taifenin indinde onlar için hariçte bir zuhûr yoktur. Derler ki; onların çoğalmasıyla (açığa çıkar). Hakk'ın vahdeti bu mertebelerle tecellî eder, O'nun üzerine çoğalma yoktur. Muhakkıklar, Hakkî ve halkî mertebelerde ancak Vâhidi görürler. Bir görüştür ki; mertebelerde hisle, uzuvla, kuvvetle ve de diğerleriyle kayıtlı değildir. Onların indinde görüş, gören ve görülen birdir. Ademiyyet mertebelerinde tecellî eder. Onların vücûdu yoktur. Onlar ehl-i temkîn'dir. *فَأَيْنَمَا تُولُوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ* "Nereye dönerseniz, Allah'ın vechi oradadır (Bakara, 2/115)." Onunla mertebelerden mertebelere dönerler. Allah'ın vechi oradadır. Ey gafil! Ademiyyet mertebeleri Vâhid Teâlâ için sana örtü olmasın. Sen hararetliyken karda yürüyorsun, aklına su gelmiyor. Sen suyun içinde yürüyorsun. İşte bu senin hicabındır. Yok olan suyun mertebesidir ki; o kar şeklinde görünür. Bu ademiyyet mertebeleri ancak sultan için saltanat mertebesi gibidir. Onlar onun zâtı için fazlalık değildir. Onun (sultanın) zuhûru tebaa'yı gerektirir. Tebaa'nın mertebesi de saltanatı gerektirir. Biri diğerini koruyabilmesi içindir. Bu mertebeyle bütün tebaa sultandan perdelidirler. Sultanın kendisi için seçtiği ayırdır. Bunu anla! Allahım! Bizi Rabbü'l-âleminin sevgili dostlarından eyle! Bil ki; bu makama ancak Muhammedî vârisler ulaşır. O makam-ı Muhammedî'dir. Böylece O (s.a.v.)'e bir gölge vaki olmayıp açığa çıkmıyordu. Çünkü O (s.a.v.) bu makamda (ahadiyyetü'l-cem) kesrette değildi. Bundan dolayı dediler ki: "Biz bir deryâyâ daldık, nebîler

¹⁸⁵ "Yani Hak Teâlâ'nın hakikatine." (Bu derkenar sadece *İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de yer almaktadır.)

[11^a] onun sahilinde kaldı." Bu denize girmek, bâtın ve zâhirde mürşidin telkîniyle sahik ve mahk'tan¹⁸⁶ sonra olur. Hakîkat kitaplarını mutalaa etmekle hâsıl olmaz. Onları mutalaa edenlerin çoğu, **vahdet-i vücûd** sözüyle muhakîklere nispet edilir. Durum böyle değildir. **Vahdet-i vücûd** sözüyle bu makam-ı Muhammedî arasındaki fark nedir? Hükemâ fâil zâtî icâbla yapar demişlerdir. Ve dediler ki illet, illetlinin icadıdır ve illet ancak illetli ile olur. İlet, varlıkta ondan öne geçemez. İletli de böyledir. Dediler ki öne geçişi yalnızca zâtî olacaktır. Bu illet ile malûlun varlığını birleştirmek üzere onların zorlamalarıdır. Onların indinde vücûd birdir, mevcûd çoktur veya o ikisi birdir. Âlemin kıdemi konusunda ki görüşe sığınmaları da aynıdır. Çünkü onun (illetlinin) varlığı ve illetin varlığı birdir. Ancak zâtî bir ihtiyaçtan olduğunu söylüyorlar. Vücûdu kainata hasrediyorlar. Onlar sırf teşbîhi savunurlar. Tenzîhi bilmiyorlar. Bak bu makam-ı Muhammedî midir? Vallahi değildir. Bilakis "**Mutlak Vahdet-i vücûd**" görüşü açık bir küfürdür. Hükemâ'dan İslâm'a nispet edilen bir taife tekfir edildi. Bazı ehl-i nazar ise; görüşlerinde iftira ve ta'n ederek vahdeti¹⁸⁷ ehli Hakk'a nispet ettiler. Bu taife, ta'n edenlere red için kâsid¹⁸⁸ naklî delillerle ve fâsid¹⁸⁹ aklî delillerle vahdeti ispat etmeye çalıştılar. Saptılar ve saptırdılar. Vela havle vela kuvvete illa billahi'l-aliyyi'l-azîm.¹⁹⁰ Salik bu denize dalan bir mürşid bulmazsa ve bu topluluğun kitaplarını mütalaaaya iptila olursa bu vahdet¹⁹¹ görüşüne gitmesin, onları bundan tenzîh etsin ve makamlarını teslim etsin. وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ "Allah dilediğini doğru yola iletir (Bakara, 2/213)."

Şimdi sen dersin ki; yani câmî hakîkat olan bu vücûdun mevcûdiyeti ilâhi tenzîhâtın düşmesini, nebevî şariatların kalkmasını, sevap ve cezanın kaidesinin yok olmasını gerektirmez mi?

[11^b] Hakîkatler için câmî hakîkat olan Hak olursa sırf teşbîh gerekir, tenzîh düşer. Çünkü câmî hakîkat, câmî kayıt ile kayıtlıdır. Her kayıtlı olan teşbîhlidir. Câmî hakîkatte teşbîhlidir. Birinci şekilde teşbîhi doğuran bu kıyas üzerine şariatların kalkması gerekir. Ne sevap ne günah ne cennet ne de cehennem kalır. Bu, Hükemâ'dan ve bunun üzerine onlara uyan diğerlerinden vahdet ile alakalı söyleyenin sözüdür. Buna cevap: bu sözün vahdet ile alakalı olduğunu bildin. Bildiğin gibi câmî hakîkati vücûda hasretmek küfürdür. Hak Teâlâ mutlak kayda kadar (herhangi bir şeye) hasredilmekten münezzehtir. Zikredilmesi gerekmez. Yine şu sözle cevap verdi:

¹⁸⁶ "**Sahik**, kahrın altında terkibinin ortadan kalkması, **mahk** ise Hak'ta fani olmandır. **Mahk**, halîfelik ve naiplik yoluyla, âlemde Hak ile **zuhûr** etmendir. Böylece âlemde hüküm gücün olur." (İbnü'l-Arabî, *el-İstîlâhât*, s. 290; a.mlf., *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s. 554)

¹⁸⁷ Yaratıcı ile yaratılanın bir olması (**Panteizm**).

¹⁸⁸ Bir sonucu olmayan.

¹⁸⁹ Bozguncu, doğru olmayan.

¹⁹⁰ Kehf, 18/39 لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ "**Lâ kuvvete illâ billâh**"; Buhârî, Ezan, s. 7; Müslim, Salât, s. 12. Anlamı: "Güç ve kuvvet ancak yüce ve büyük olan Allah'a mahsustur."

¹⁹¹ Yaratıcı ile yaratılanın bir olması (**Panteizm**).

Derim ki; ne düşme ne ortadan kalkma ne de yok olma gerekmez. Öyleyse birinciye tevili mümkün olur. Yani sârî¹⁹² olmayan bâkî hakîkate ki O, onların üzerine ezeli ve ebedidir. O sâriyenin ayn'ıdır. Sâriyede taaddüt yoktur. Ona teşbîh gerekir. Bâkî ise olduğu gibidir. Ona tenzîh gerekir. Çünkü o bir tek hakîkattir. Teşbîh ve tenzîh O'nun içindir. Hükemâ hakîkati sâriyeye hasrettiklerinden çok fâsid şeyler söylediler.

"Vücûd hakîkati nerede olursa olsun mukaddestir" demeleri gerekir. Yani halkî mertebelerden nerede olursa olsun mukaddestir ki onlar kevnî isimlerdir.

Taayyün ve kesâfet ile kayıtlı cismânî vasıflardan olan; karışım, parçalanma, tahayyüz ve diğerleri kabul edilemez. Bu diğer bir cevaptır. Hepsinin gideceği yer birdir. O, lazım olan vahdetiyle bu mertebelerden münezzehtir. Bunun üzerine sualde geçtiği üzere daha önce değinildi. Bunun gibi sözüyle o ikisine işaret eden iki misal;

Heyûlânın halinden zikredilenler seni buna irşâd eder öyle ki; altında ve üstünde hava olmayan ama'da zâhir olan akl-ı evvel'de zâhir olan nefs-i küll'de zâhir olan tabiatta zâhir oldu. (Yani heyûlâ ortaya çıktı.)

[12^a] İnşallah Teâlâ bunun tafsilini zikredeceğiz. Lâkin küll'ün zuhûru mânâdır, hissî değildir. Çünkü ama'dan küllî cism'e kadar mertebelerin hepsi rakîktir.

sûrete kıyasla şuna işaret eder ki; heyûlâda bir sûret ortaya çıkarsa o bizzat nefsinde olan bir sûret değildir.

ve kesif cisimlerde vâki olan nurlar (seni buna irşâd eder). Yine şuna işaret eder ki; şâyet nurlar cisimlerin şekilleriyle şekillense bizzat kendisinde bir şekil değildir. Bunun gibi Hakk'ın vücûdu, bu kainatta onun için meratib olan halkî hallerden münezzehtir. Bil ki; Hak Teâlâ hakkî mertebeler cihetinden müessirdir. Halkî mertebeler cihetinden ise müte'essirdir. Lâkin müessir olmak, hakkî mertebeler ahvalindendir. Müte'essir olmak da halkî mertebeler ahvalindendir. Şu söz buna işaret eder:

Mükellif ve Muâkib iki ism-i fâildir.

O, bâkî hakîkattir. Sârî olmayandır. Yani halkî mertebelerde tecellî etmeyendir. Bilakis hakkî mertebelerde tecellî üzerine bâkî olan hakîkattir. Çünkü o müessirdir.

Veya ikisi arasında câmîdir. Yani hakkî ve halkî tecellî arasında. Hakîkat birdir. Hâsılı o, müessir olma cihetinden mükellif ve muâkibdir.

Mükellef ve muâkab iki ism-i mef'ûldür.

taayyünde zâhir olan hüviyettir. Yani halkî mertebelerledir. O, bu tecellî cihetinden müte'essirdir. Lâkin müte'essir olma halkî mertebeler ahvalindendir. Daha önce geçtiği gibi hakkî değildir. Bu esas sana bütün müşkülli açar, onu hıfzet.

¹⁹² Esmânın eserlerde *tecellî* etmesi.

Dersen ki; hüviyetin ta'zîbi masdarı mefulüne izâfetledir. Burada hüviyetten murad, halkî mertebelerle Hakk'ın tecellîsidir. Lâkin biz deriz ki; teessür, halkî mertebelerin ahvalindendir. Hakk'ın hüviyetinin azablandırılması olmaz. Bilakis o, ta'zîbde müessir olandır. Öyle ki o, halkî mertebeler ahvalindendir. İbarede cevaz veriyor. Yani hüviyet mertebeleridir ve halka hicablıların lisânındadır.

Bu hakîkatin ta'zîbini gerektirir.

[12^b] Yani hakîkî mertebelerle tecellî edendir. O müessir olandır. Bu tecellî cihetinden müte'essir olması gerekir.

Ona yakınlaşması zarurîdir. Yani ona müessir olan hakîkate. Yani müteessir olan hüviyetle. Bilakis onunla ittihâdı zaruridir. Çünkü O, hakîkate taaddüd etmez. Şu sözüyle buna cevap verdi.

Derim ki; onun benzerinin kabulü geçti yani hakîkatin ta'zîbinin benzeri.

hüviyet şartıyla. Yani halkî mertebelerde onun tecellîsiyledir. Çünkü ta'zîb; hakkî mertebelerin ahvalindendir. Azab ise; halkî mertebelerin ahvalindendir. Bil ki; hakkî mertebeler ancak halkî mertebelere nispet ile istifade edilebilir. Onların sözü; ilim, malumdan istifade edilendir. O Teâlâ'ya nispet ile değildir. Bilakis bize nispet iledir. O bizimle bize anlatıyor. Bunun dışında olmaz.

Onun benzeri cüz'î maddelerde vardır. Onun misali; sen, bir şahsı darb etsen veya onu öldürsen bundan acı çeken bedendir. Ölen o şahıstır, ruh değildir. Çünkü ruh için berzah haricinde elem yoktur. Kıyamete gelince; nimet ve elem, hem ruh için hem de beden için beraberdur.

Kâbil olan ancak hüviyet-i ayniyyedir. Yani âlemde olan şeylerin hepsinden halkî mertebelerdir. Onun tafsilatı daha önce geçtiği gibidir.

Hakîkatin dışındadır. Yani hakkî mertebelerle tecellîsinin (dışındadır). Bu sebeple dedi ki:

Câmî-i Mukaddes'te kesâfet ve kesret yoktur. Ancak kesâfet ve kesret halkî mertebelerdendir. Böylece dedi ki;

Ancak kesret, taayyünatta ve izafette serap ve hayal menzilesindedir. Bildin ki mertebelerin zât üzerinde zaid bir vücûdları yoktur.

Bil ki O'nun, tenezzülâtında mertebeleri vardır. Zât hasebiyle değil, mertebeler hasebiyledir. فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ “Allah bütün âlemlerden müstağnidir (Al-i İmran, 3/97).”

Ona, işareten hakîkî bir işaret gereklidir. Küllî mertebelere göredir. Bunlar (küllî mertebeler) otuz bir mertebedir. Bazıları onları cüz'ıyyatın bazısını da sayarak kırk olarak

addetmişlerdir.¹⁹³ Bu mertebelerin bazısının zuhûru yoktur, bazısının ise zuhûru vardır. Zuhûru olanlar nedir denilirse;

[13^a] onların bazısının mazhar oluşları hakîkidir. Cisim değildir ve cisimle kâim olmaz. Bazısı ise cisimlerdir ve onlarla kâimdir. Zuhûru olmayanlara ise şu sözle işaret etti;

Birinci ahadiyyet mertebesidir. Esmâ ve sıfatların hepsini yok eder. Bu mertebeye nazaran isim de, sıfat da yoktur. Öyleyse onun aslî olarak bir taayyünde yoktur.

Kastediyorum ki onunla hiçbir şeyin olmaması şartıyla vücûdun hakîkatidir. Ahadiyyet ve cem'ül-cem-i ilâhî diye isimlendirilir. Cem'ül-cem; sülûktan sonra nüzûl makamlarından bir makamdır. Bu **Muhammedî cem'ül-cem**dir. O, evliya ve kamillerin hepsi için son makamdır. Ondan sonra ancak makam-ı Muhammedî vardır ki, ona da s.a.v.'in kademi üzerinde olandan başkası vasıl olmaz.

Hakikatlerin hakîkatidir. Zâhir ve bâtında. Ve ama' mertebesidir. O lâ taayyündür. Nebvî **Eserlerde vâki olduğu gibi.** Tirmizî ve diğerleri Ebû Rezîn el-Ukaylî r.a.'den tahrir etti. Nebî s.a.v.'e *این کان ربنا قبل ان یخلق الخلق* "*halk yaratılmadan önce Rabbimiz neredeydi*" diye sorulduğunda, Nebî şöyle buyurdu: *فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَمَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ* "*Altında ve üstünde hava bulunmayan ama'da idi.*"¹⁹⁴ Hadîsin mânâsına gelince; Rabbimiz nerede yani, halkî mertebelerden hangi mertebede tecellî ediyordu? Halkı yaratmadan önce yani halkî mertebelerde ki tecellîden önce rubûbiyyet tecellisinde idi. Çünkü halkî mertebelere evveliyette hükmolunur. Çünkü onlar müteceddiddir ve muhdestir. Şâyet onların tarihi ve halî bilinmezse, rubûbiyyet için bir tecellî yoktur. (Rubûbiyyet için) Ancak halkî mertebeler ile (tecellî vardır). Halkî mertebelerden önceye gelince onlar için tecellî yoktur. Ya Resûlullah! Rabbimiz halkı yaratmadan önce neredeydi? Ona Resûlullah s.a.v. dedi ki: Ama'da idi ve hadîsin devamı... Yani halkı yaratmadan önce bize nispetle onun rubûbiyyeti için bir zuhûr yoktu. *كنت كنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق* "*Ben gizli bir hazine idim,*

[13^b] *bilinmek istedim ve halkı yarattım.*"¹⁹⁵ İsimlerinin ve sıfatlarının zuhûru yoktu. Tecellîsi ama'daydı. O da Zât-ı Baht'tır. Allah vardı, onunla beraber hiçbir şey yoktu. Şimdi de o, olduğu gibidir. Evvel ve ahir onun için zât-i tecellî vardı. Mertebelere gelince: sıfat, esmâ, ef'âl, eser ve ahkâm tecellîsidir. Zât-i tecellîyi rikkatte ama'ya benzetti. Çünkü ama', Arap'ların lügatinde; ince bir buluttur. Onun varlığını "*Onun ne altında ne de üstünde hava yoktur*" ile bağladı ki; işiten onu gerçek anlamasın. Ama'nın gayrı mahlûk olması gerekir. O bâtıldır. Zât-i tecellî üstünde hava yoktur yani halkı yaratmadan önce ve mertebelerde

¹⁹³ **Abdülkerîm Cîlî**, "*Merâtibü'l-Vücûd ve Hakikatü Külli Mevcûd*" adlı risâlesinde kırk mertebe vermiştir. (bk. Mektebetü'l-Kâhire 1999, s. 14-54)

¹⁹⁴ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1981, Tefsîr, c.VIII, s. 280; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut 1991, c.IV, s. 11

¹⁹⁵ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c.II, s. 132

yükselmesinin sonrasındaki tecellîdir. Altında hava yoktur yani tecellî etmemesidir. Çünkü hakkî mertebeler bildiğin gibi halkî mertebelerle tecellî eder.

İkinci vâhidiyyet mertebesidir. Ulûhiyet mertebesi olarak isimlendirilir. O ilâhî sıfat ve esmâ dairesindeki vücûddan ibarettir. Esmâ ve sıfatlar¹⁹⁶ için taayyün yalnız aklî ve şer'îdir. Bu esmâ ve sıfatlarla bizim akledibildiğimiz kadar vârid oldu. Bu mertebe daha önce geçtiği gibi akılda mertebelerin hepsini toplar.

Üçüncü ism-i Bâtın ve Alîm mertebesidir. (Alîm) atf-ı tefsiridir (açıklamasıdır). Bâtın: Alîmdir.

A'yân-ı sâbitenin Rabbidir. Yani hurma çekirdeğinde hurma ağacının bulunduğu gibi ve çakmak taşında ateşin bulunduğu gibi ona hazretinde makamlanmıştır. A'yân-ı sâbite ilmî hakikatlerdir. O âlem bu taifenin indinde imamdır. O, şâhid'de mevcûddur. O, ilmî a'yânlar olan bu âlemin mertebeleriyle Hakk'ın vücûdudur. Bil ki, şâhiddeki bu mevcûdda ihtilaf edildi. O, hakikatlerin sûretleri midir ve ilimde o, onun üzerine olan şekliyle midir?

[14^a] Yoksa o, aynıyla şâhidde ortaya mı çıktı? Birincisi muhakkiklerin sözüdür. İkincisi ehl-i nazar'ın sözüdür. Onlardan bir görüş aslî olarak sûretleri tecellî etmez, yine onlardan bir görüş şâhidde onlarla tecellî eder, yine onlardan bir görüş zihinde, yine onlardan bir görüş hayalde, yine onlardan bir görüş diğerlerinin dışındaki bazı mertebelerdedir. Ancak kâmilleri onu zevk ile anlar.

Bu ibarettir. Yani emr-i itibârîdir. Çekirdekte hurma ağacının olduğu gibi ve çakmak taşında ateşin olduğu gibi itibârîdir.

İlim mertebelerinde suver-i ilmiyenin subûtu şartıyla vücûddan (ibarettir). Hariçte değildir.

Öyleyse; kılınan (meydana çıkarılan) mevcûddur. Câmî sûret ise küllî Âdem'in sûretidir. Rûh-u Muhammedî'dir. Zâtî muhabbet bununla taalluk etti. Böylece habîbullah ilimde ilk, aynda da son idi. Hakikatlerin taaddüdünde bu şekilde açıklaması daha önce geçti. Bu üç mertebenin aynda zuhûru yoktur. Bilakis akletmekledir. Bil ki vâhid, bir olması açısından zâta ıtlak edilir. Aynda onun için zuhûr olur. İkinci mertebe açısından ise; aynda zuhûru olmayan bir mertebedir.

Dördüncü ism-i Rahmân mertebesidir. O Bedî ismine dayanır.¹⁹⁷

Akl-ı evvelin Rabbidir, levh-i kaza, ümmü'l-kitap ve, Şeriatta nûr-u Muhammedî diye tabir olunur. اول ما خلق "Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur."¹⁹⁸ اول ما خلق

¹⁹⁶ Eserdeki derkenar: "Yani Kâdir, Mürîd ve diğerleri gibi manevî sıfatlardır. Kudret, irâde ve diğerleri manevî değildir."

¹⁹⁷ "Bu haber-i mukaddemdir. Yani Rahmân ismine dayanır. Onun sözü; başlangıç Bedî, sonu ise kayıttır." (İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268 de bulunan nüshada derkenar olarak yer almaktadır.)

¹⁹⁸ Leknevi, *el-Asaru'l-Merfua*, thk. M. Said b. Besyuni Zeğlul, Beyrut 1984, s. 42-43; Aclûnî, *age.*, c. I, s. 265

"Ey Câbir! Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır."¹⁹⁹ اول ما خلق الله روح نبيك يا جابر "Allah'ın ilk yarattığı şey peygamberinin rûhudur."²⁰⁰ اول ما خلق الله القلم "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir."²⁰¹ Onu idrak için akıl, tam olarak açığa çıkmadığı için nûr, hayat onunla ortaya çıktığı için rûh, tafsilat onunla ortaya çıktığından dolayı kalem olarak isimlendirildi. Böylece dedi ki;

en yüce kalemdir. Halkî mertebelerin hepsinde en ön mertebededir. Çünkü o, onların aslıdır.

O kendisinde eşyânın tecelliyatı şartıyla vücûddan ibarettir. Kendisiyle yazmış olduğumuz kalemde bütün harflerin olduğu gibi.

Beşinci ism-i Rahîm mertebesidir. O Bâis ismine dayanır.

Nefs-i Küll'ün Rabbidir. Levh-i kader, levh-i mahfuz ve kitab-ı mübîn olarak isimlendirilmiştir.

[14^b] Onlar küllîsinden hicapsız bir şekilde fasıllanmış cüz'î şeylerden olması şartıyla vücûddan ibarettir. İşte bu son mertebe ism-i zâhir ve âhir mertebesidir. Melik âleminin Rabbidir ki o küll'de sârî olan hüviyettir. İnsan, iki hazretin aynası olan cem'ül-cem mertebesidir.²⁰² Yani hazretü'l-Hak ve halkın. Bunun hepsinin tafsili gelecektir. Akl-ı (Küll), Bedî' isminin sûretidir. Nefs-i Küll, Bâis isminin sûretidir. Tabiat, Bâtın isminin sûretidir. Heyûlâ, Âhir isminin sûretidir.²⁰³ Cism-i Küll, Zâhir isminin sûretidir. Şekil, Hakîm isminin sûretidir. İşte bu altısı halkî mertebelerdendir. Ne cisimdir ne de cismânî olan şeydir. Arş, Muhît isminin sûretidir. Kürsî, Şekûr isminin sûretidir. Burûc Feleği,²⁰⁴ Ganî isminin sûretidir. Menâzil Feleği, Mukaddir isminin sûretidir. Keyvân (Zuhal)²⁰⁵ Feleği, Rabb isminin sûretidir. Bercis (Müşterî) Feleği, Alîm isminin sûretidir. Behram (Merîh) Feleği, Kâhir isminin sûretidir. Yûh (Şems) Feleği, Nûr isminin sûretidir. Zühre Feleği, Musavvir isminin

¹⁹⁹ Aclûnî, *age.*, c. I, s. 263; Aliyyu'l-Karî, Ali b. Muhammed, *el-Esrâru'l-Merfûa li'l-Ahbârî'l-Mevdûa*, thk. Muhammed Lutfî Es-Sabbağ, Beyrut 1986, s. 154

²⁰⁰ "Rûhun meali nûrudur." (*İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de bulunan nüshada derkenar olarak yer almaktadır.); Hadîs için bk. Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, Beyrut 2001, c. I, s. 270

²⁰¹ Tirmizî, *Tefsîr*, 68; Ebu Bekr İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Saîd, Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1989, c.VIII, s. 341; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali, *Musnedu Ebi Ya'lâ el-Mavsili*, thk. Hüseyin Salîm Esed, Beyrut 1989, c.IV, s. 217; Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Mısır ts., c.I, s. 21

²⁰² "Bu sebeple Allâh Teâlâ Âdem aleyhi's-selâm hakkında dedi ki; يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي "Ey İblîs! O benim iki elimle yarattığıma secde etmene ne mani' oldu?" (Sâd, 38/75). Müfessirler onu mecaz olarak tefsir ettiler. Yani o kudrettir (dediler). Arifler hakikat olarak tefsir ettiler. Yani lugatî'l-arab'da olduğu gibi cemiyet ile. İki elin mânâsı iki cemin toplanmasıdır. Âdem aleyhi's-selâm iki cem için câmidir. Birinci cem *esmâ-i ilâhiyye*, ikinci cem ise *halkî sûretler*dir." (*İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de bulunan nüshada derkenar olarak yer almaktadır.)

²⁰³ Eserdeki derkenar: "**Tabiat**; "Nefsü'r-Rahmân" diye tabir edilir. **Heyûlâ** ise; "Cevheru'l-A'zam" ve "Hebâ" diye tabir edilir."

²⁰⁴ "Atlas feleği ile tabir edilir." (*İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de bulunan nüshada yer almaktadır.)

²⁰⁵ Parantez içerisinde belirtilen feleklerin diğer isimleri 16^a da bulunan vücûd dairesinde bulunmaktadır.

sebebiyle küfrettiler. Zikrolunan bu engeller farklılık arz eder. Engellenenlerden en az eğleşen Hakk'ın en düşük davetiyle hidâyete eren kimsedir. Onlardan engel olması artan ancak zorlamayla hidâyet bulur. Onlardan uzaklaşanlar davetle hidâyet bulmazlar ancak kılıç ve benzeriyle hidâyet bulurlar. Yine onlardan en uzak olanı katledilse bile hidâyet bulmaz. İşte bu peygamberlerin gönderilmesindeki ve mürşidlerin irşâdındaki hikmettir. Allah buyurdu ki; *إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالتَّيِّبِينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُودَ زَبُورًا وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا لَكِنَّ اللَّهَ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا* *“Biz Nûh’a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve İbrahim’e, İsmail’e, İsHakk’a, Yakûb’a, torunlarına, İsa’ya, Eyyûb’a, Yunûs’a, Harun’a*

[15^b] *ve Süleymân’a vahyettik. Dâvûd’a da Zebûr’u verdik. Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah, Musa ile gerçekten konuştu. Müjdeleyen ve uyaran peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı tutunacak bir delilleri olmasın. Allah izzet ve hikmet sahibidir. Fakat Allah sana indirdiğine şahitlik eder; onu kendi ilmiyle indirdi. Meleklerde şahitlik ederler. Ve şahit olarak Allah yeterlidir (Nisâ, 4/163-164-165-166).”* Bil ki Allah’a davet onun marifetine davettir. Marifetin esası ibadettir, kulluktur. Hak Teâlâ şu sözünde ibadet tabiriyle marifetini kastetmiştir: *وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ* *“Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım (Zâriyat, 51/56).”*²¹¹ Bize ibadet, ihtiyârî olduktan sonra zarurî olan daimî zikirle birlikte lazım olur. Ef’al tecellîsine yükseltir. Sonra sıfât tecellîsine, sonra zât tecellîsine, sonra "denâ"ya (aşağıya doğru) ki o rûhun halidir. Sonra "tedellâ"ya iner ki o sırrın halidir. Sonra "kâbe kavseyn"e iner. O kalbin halidir. Sonra “Ev Ednâ”ya iner ki makâm-ı Muhammedî’dir. Ona ancak s.a.v.’in kademiyle ulaşılır. İşte bu tahkîkî imânın nihâyetidir. Kâmilin telkîniyle ona ulaştıktan sonra makâm-ı velâyet tamamlanır. Velâyetten sonra siddîkiyyet, siddîkiyyetten sonra kurbet, kurbetten sonra da nübüvvet vardır. Onu peygamberlerden başka kimse bilemez. Sâlik zikredilen bu mertebelerin dairesini bitirirse

onu ayakta tutacak bir bedene muhtaçtır. Bu da nakledilme anında ruhun ya kendi kendine ayakta durmasını ve de başka bir bedene ihtiyaç duymamasını, ya da nakil anında kendi kendine ayakta durmamasını gerektirir. Zirâ ruh aslen kaybolur, o zaman ruhun bunlara göre Hakk'ın vücûduyla var olmaması gerekir. **Tenâsuh, temâsuh, terâsuh** ve **tefâsuh**dan olan ehl-i dalâl mezhebinden sakın! Hakk'ın vücûduyla kâim iken Hak Teâlâ kevnin dışında nasıl olur? Kevn O'nunla kâim iken kevnin aynısı nasıl olur? O var idi kevn yoktu." (İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268 de bulunan nüshada derkenar olarak yer almaktadır.)

²¹¹ "İbadet, tevhit sebeplerindendir. Tevhid ise ef'al, sıfat ve zattır. Bunun dışında ancak zât ile zâta, zât ile sıfata ve zât ile ef'ale rücû' vardır. Başladığı yere döner ve daire tamamlanır. Eğer ona istidadı olmaz ise gecikmeye uğrar. Hayvandan nüzûl etmesi gerekir. *أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ* "Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da sapkındırlar." (A'râf, 7/179)" (İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268 de bulunan nüshada derkenar olarak yer almaktadır.)

kâmil olur. O mertebelerin bazısını kat etmezse o nâkıstır. Kim o mertebelerden bir şey kat etmezse dairenin yani üç doğumun esfelinde kalmıştır. O hayvan olan insandır. Ârifin kıblesi Mutlak Vücûddur. Rabbanî sûret ve Hakk'ın zâhiridir. Muhakkîkin kıblesi Hakk'ın vücûdudur. Vücûdlar arasındaki câmî' mertebedir. Mertebeler tefrikasız ve taaddüdsüzdür. Hakk'ın zâhirinin şuhûdu ile Hakk'ın mutlâkinın şuhûdu arasındaki fark zâtî ve mertebedir ki açıklanmıştır. Râsih'in kıblesi hazretü'l-ahadiyyetü'l-cemdir. Kâmillerin kâmilî olan hakikî insanın kıblesi ise

[16^a] hazretü'l-hüviyettir. O; zâhir, bâtın, cem, fark, icmâl, tafsil ve bunun dışındaki karşılaşılan her şeyin manevî cemü'l-cem'il-ahadiyyet'idir. Mahcûbun kıblesi ise beyt-i şerîftir.²¹² Kim sülûk makamlarının tafsilini isterse ona Bedreddin'in *Vâridât*'ının üzerine *el-Letâifü't-Tahkîkât* şerhimizi, *Mürşidü'l-Uşşâk* ve *Gavsiyye* şerhimizi tavsiye ederiz. Bu o dairenin sûretidir:

²¹² Eserdeki derkenar: "Bedenin kıblesi beyt-i şerîfte toplanmak içindir. Çünkü o *ulûhiyyet tecellîlerinden* bir *tecellî*dir. Ona yönelmek Allâh Teâlâ'nın meleklerle Âdem aleyhi's-selâm'a secde edin emri gibi Allâh'ın emriyledir. **Yâkub** ve **Yusuf**'un kardeşlerinin **Yusuf** aleyhi's-selâm için secdesine gelince, aynı şekilde **Yâkub** ve evlatları için emr-i ilâhîdir. Hâsılı secde; Vâhid için olandır. İnsan ve diğerlerine ise ancak emr-i ilâhî ile câiz olur. Emr-i ilâhî olmazsa ibadet için yapılan secde küfür; ta'zim için yapılan secde günah olur. Allah doğru yola iletendir."

ef'âlin hepsinin ondan sâdır olduğu sana açıklandı. Kitap ve sünnetin bu konuda söylediği gibi: *والله خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ* "Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı (Saffat, 37/96)" ve *الله خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ* "Allah her şeyin yaratıcısıdır (Zümer, 39/62)." Buna benzer kitapta ve sünnette makul çok delil vardır. Ali ibn-i Ebî Tâlib r.a., Kümeyl ibn-i Ziyâd'a cevabında ona işaret eder. Onu vücûdun nûru rivâyetinde Hasan-ı Basrî ondan almıştır. *لا تدرکه الابصار الا بتجلي* "Rubûbiyyet tecellisi dışında gözler onu idrak edemez."²¹⁴ Onun, "gözler onu idrak edemez" sözü mertebelerde mutlak hüviyetini idrak edemez demektir. Çünkü gözler mertebelerdendir. Ve ancak mertebelerle idrak edebilir. Bunun dışında olmaz. Ne bir nebî için ne de bir velî için Musa a.s'ın görmesi dışında bir görme yoktur. Ona hâl galip geldiğinde hüviyetini görmek isteyince O Teâlâ *لَنْ تَرَانِي* "Beni asla göremezsin (A'râf, 7/143)" dedi. Bilindiği üzere enbiyâya hâl galip gelir ancak Nebî s.a.v.'e Uhud gününde Müslümanlar hezimete uğrayınca görünür. Ona hâl galip oldu ve s.a.v. dedi ki: *إن تهلك هذه العصابة لم تعد في الأرض* "Bu topluluğu helak edersen yeryüzünde sana ibadet edilmez."²¹⁵ Ebu Bekir r.a. bu hâlden dolayı onu teskin ediyordu. Diyordu ki *ابشر يا رسول الله ان الله وعدك بالنصر* "Seni müjdeliyorum ya Rasûlallah! Allah yardımı sana vaadetti." Allah nişanlı yedi bin melek indirdi. Nebî'nin Cenâb-ı İlâhi'ye dediğine bak. Onlarda Sâmirî'nin sapıklığını bulmasından dolayı hâlin kendisine galebe çalmasından Musa a.s. elinden düşerek iki tane levha kırıldı. Tevrat levhaları mizmardan idi.

Ezelin sabahından tecellî ediyor. Yani ezelden: Öyle ki o, kendisi için ortaya çıkışında ve gayrısının izhârında sabah gibidir. Bu munkalib bir teşbîhtir.

Ma'dum heykeller üzerine ki onlar halkî mertebelerdir.

Onlardan yani bu heykellerden **onunla** yani tecellîsiyle **zâhir oldu** çünkü zuhûr ancak cüz ile olur. Ancak küllî insana görünür. Cüz'î şahıslarla ortaya çıkmaz.

[17^a] hareket ve sükûnda. Ve bunun dışında hissî, aklî ve vehmî fiillerden (açığa çıkar). Çünkü fiillerden onlara ait histe zuhûr vardır. Yine o fiillerden onlara ait ancak akılda zuhûr edenler vardır. Yine o fiillerden onlara ait ancak vehimde zuhûra çıkanlar vardır. Yine o fiillerden onlara ait ancak hayalde zuhûra çıkanlar vardır. Bunun dışında mümteni' olan için sadece histe zuhûr yoktur. Onun dışında zuhûru imtina' etmez.

Dersen ki; onların yani fiillerin **tamamı Hak Teâlâya dayanırsa** bil ki milletler fiillerin Hak Teâlâya isnadında ihtilaf ettiler. Derim ki: "Hükemâ onun dayanması zâtî icapladır" dediler. Tabiatçılar ise, tabiatla dediler yani bir vücûdun olma şartına bunu

ve vücûd ehline göre hissedilen ve müşahede edilendir. Bu iki sınıfın dışındakilerde ise, Hak makul, halk görüldür. (İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 108)

²¹⁴ Bu sözün benzeri En'am Sûresi 103. âyette geçmektedir: *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* "Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O, gözleri idrak eder. O latîftir, habîrdir."

²¹⁵ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut ts., c.III, s. 20

bağladılar ve yok olması mümkün değildir (dediler). Mu'tezile ise, ihtiyarî fiillerin tevlîd ile olduğunu söylediler. Bizden²¹⁶ Ebu İshâk ise, tesirdeki iştirakla dedi.²¹⁷ Bizden Kâdî ise, fiile değil, fiilin vasfına kulun kudretinin tesiriyle dedi. Şehristânî ise, özellikle fiilin vassında tesir ile dedi. Bunların hepsi Allah için memnû'dur. Varlıkta Allahtan başka tesir eden yoktur. Bu onlara red mevzusu değildir. Usulcüler²¹⁸ dedi ki: istitaat fiille birlikte (meydana gelir), böylece istitaatın yaratılmasında cebir gerekir. Bir kısımda²¹⁹ istitaatın cüzî irâde olduğunu savunarak cebrin gerekliliğini reddetti ve O (cüz'î irâde) vücûdla ve ademle vasıflandırılmayacak bir haldir (dedi). Onların sözüne şu gerekir: Hal kendisinde sâbit olursa o kaçınılmazdır. Şâyet hariçte açığa çıkmazsa ondan kaçınmak gerekir. Ve onu cebr-i mutavassıt²²⁰ ile açıkladılar. Eş'arîler derler ki hariçte onun varlığıyladır ve onlara cebr-i mutavassıt gerekir. Cebriyye'nin dediği gibi sırf (cebir) değildir. Çünkü onlar (Eş'arîler) doğrudan bir cüz'î irâdeyi yok sayıyorlar. Cebrin sübûtuna (yani sırf cebr'e) cebr-i mutavassıt'la cevap verdiler. Sadece mecbûr için mukavemet üzere kudret olursa, (cebr) olur. Sonraki bâtil olduğu gibi önceki de bâtildir. Böylece sâbit olur. Çünkü cüz'i irâde ifadesiyle birlikte cebir olmaz. Müessirin zuhûru ancak cüz'i olur ki o kayıttır. Gerçek olan budur ki onun kabulü gerekir.

[17^b] Bundan Cebriyye halkını saptırıcı bir ilim vardır.

ve berzahtaki sûretler, aletler menzilesindeyse biz dedik ki onlar Hakk'ın tecellîsi için mertebelerdir. Halkî mertebeler berzahlardır. Çünkü onlar tecellî için vasıtalarlardır. Berzah; gölge ve güneş arasındaki vasıta gibi iki iş arasında vasıtaadır.

kâfirler ve isyancılar onun kudreti altında musahhar olur. Onlar O'nun dilediğini yapar ve O dilediği gibi hükmeder. Bu daha önce geçen şeye cevaptır. Bil ki; fiil lafzı yaratılış ve rızıklandırma gibi Rabb'e nispet edilen şeylere bir genellemedir. Kula nispet edilen şey ise; yemek ve içmek gibi şeylerdir. Mesela; *"وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ"* *"Allah dilediğini yapar (İbrâhim, 14/27)"* yaratılış ve diğerlerindendir. *"وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ"* *"Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir (Bakara, 2/215)"*. Amel lafzına gelince o kula nispet

²¹⁶ Ehl-i sünetten.

²¹⁷ Eserdeki derkenar: ""Tesirdeki iştirakla" sözüyle **Üstad Ebû İshak el-İsferâyînî** demiştir ki; kulun fiili iki kudretin bir araya gelmesiyle hâsıl olur. Kelamcıların bazısı, o bir eserde iki müessirin bir araya gelmesini gerektirir, hâşâ o bundan yücedir diyerek reddetmiştir. Ehl-i sünnetin imamları da onları taklit etmiştir. Ancak "iki kudretin bir araya gelmesiyle" sözünden maksat şudur ki; kulun kudreti Hakk'ın müessir olan kudreti için mazhardır. Böylece fiil; zâhir ve mazharın ictimâ'sıyla hâsıl olur."

²¹⁸ Burada kastedilen *Eş'arîler*dir.

²¹⁹ Burada da kastedilen *Mâturîdîler*dir.

²²⁰ *"Eş'arîler*, insanda bir iradenin bulunduğunu kabul ederek *Cebriyye*'den ayrılmaktadırlar. Ancak onlar, insanın kudret ve irâdesinin fiile tesirini kabul etmezler. *Eş'arîlere* göre, kudret ve istitaat denilen şey, insanda fiil ile beraber meydana gelir. Fiilden önce kudret bulunmamaktadır. Hem kudret, hem de fiil Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanın ne kudrete ne de fiile hiçbir tesiri olamamaktadır. Sadece insanda "kesb" vardır. İşte insan bu kesbinden dolayı sorumlu tutulmaktadır. İşte *Eş'arîler* bu duruma "cebr-i mutavassıt" ismini vermişlerdir." (Dr. Halil Taşpınar, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 2006, sayı: XII, s. 230)

edilene tahsis edilir. Yaratılış nispeti ve diğerleri hakkî mertebelerdendir. O Teâlâ'ya nispeti hakikîdir. Yeme, içme nispeti ve diğerleri ise halkî mertebelerdendir. Aynı şekilde kula nispeti hakikîdir. Yiyen Rabb denilmediği gibi yaratan kul da denilmez. Allah Teâlâ buyurdu ki: *وَمَا تَعْمَلُونَ* "Allah sizi yarattı (Saffat, 37/96)" yaratma O'na isnad edildi. *"Yaptıklarınızı da (Saffat, 37/96)"* amelde bize isnad edildi. Yaratma O'na isnad edildi çünkü O, O'nun halidir. Amel bize isnad edildi çünkü o bizim halimizdir. Anla ki, Kur'an'dan daha delilli bir delil yoktur. Bununla ilâhi kader meselesinden sana kapalı olan şeyler açılır. Musannifin sözü hallolur.

Peki onların azabının sebebi nedir? Dünya ve ahirette olan şeyler nedir? Onların azaplarının hikmetine denilmesi layık olan; O fiillerinde herhangi bir gayeye bağlı değildir.²²¹ Burada bâis illet dışında sebebi taşıması hariç O hikmetin kendisidir.

Derim ki; onun sebebi bildin ki burada sebep hikmet mânâsındadır.

Mukaddes feyizden²²² **onları çağırmaktır** ki o, kaderdir. Yani onlar için talep edilen ve hariçte zuhûr edendir.

istidad lisânıyla ki o, onlar için akdes feyzin teveccühündendir. Öyle ki o

[18^a] esma ve sıfatın celbetmesidir. O kazadır. Hak istidad ile fâil değildir. Bilakis hikmet iledir. *Fera'cün-Nükûş Şerhu Nakşi'l-Füsûs li'ş-Şeyhi'l-Ekber* şerhimde onun hakîkati üzerinedir. Küfür ve isyan açıkladığımız gibi onların hallerindendir.

Dersen ki; istidad, akdes feyze istinad etmez mi? İstidad, varlığından yani hariçte bizim için açığa çıkışından önce halkî mertebelerden esma ve sıfatın onun tarafından istenmiş olanıdır. Kabiliyet ve istidad arasındaki fark ise mesela; bir odun yaş da olsa kuru da olsa yanmaya kabiliyetlidir. Fakat istidad yaş olanda kuruyana kadar vardır. İstidad varlık için kabiliyetten daha yakındır.

Derim ki; evet, istidad yaratmaktır. Bazıları derse yaratıcı bunu yapmaz. Birinci görüş itimad edilendir.

istidad akdes feyze dayanmaktadır. Lâkin o, zâtî suçlarının iktizâsıyladır. Öyle ki onların mertebelerinden ve hallerindendir. Hakkî mertebelerden ve hallerinden değildir. Allâh Teâlâ buyurdu ki *كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ* "Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar (İsrâ, 17/84)." Bu âyet hepsini açıklayıcıdır. Çünkü Kur'an cevâmîü'l-kelimidir.

²²¹ Eserdeki derkenar: "Onun sözü; "Allah'ın fiilleri bir gayeye bağlı değildir." Çünkü O irâde ve ihtiyarla fâildir. Fiillerinde O'na bir şey gerekmez. Bilakis O fiillerinde muhtardır. O'nun itaatkara azab etmesi ve âsiyi mükafatlandırması aklen câizdir. Fakat O'nun şer'i olarak vaadi itaatkarı mükafatlandırması, şer'i olarak vâidi ise âsiye azab etmesidir. Bu O'nun fazlı ve adaletidir."

²²² "Zâtta munderic olan şuûn-ı zâtîyyenin **hazret-i ilme** gelmesine bâis olan feyze **feyz-i akdes** derler. Ve ilme mün'akis olan şuûna **a'yân-ı sâbite** derler. Ve ilimden ayn'a gelmesine bâis olan feyze **feyz-i mukaddes** derler." (Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, *Vahdet Konuşmaları*, h yay., İstanbul 2017, s.70)

Onun tafsili bu makamda ona ihtimal bırakmaz. Geçtiği gibi bazı mertebelerin bazısına irtibatlarını sana açıkladık.

Hal lisâniyla konuşan için lafız ve söz bakımından bu işte ihtilaflara dönüş vardır. Çünkü bu işte bir ihtilaf yoktur. Çünkü O, birdir ve *لَا تُلْهِیْهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ* "Onlar ticaretin de, alışverişin de kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoyamadığı kişilerdir (Nûr, 24/37)." Onların arasında ihtilaf yoktur. Allah'a hamdolsun ki h. 1279 senesinde Zilka'de'nin 13. günü Cuma vaktinde tamama erdirdi. Şan ve şeref o sallallahu Teâlâ aleyhi ve's-sellem'e aittir.

[18^b] Bu şerhi "*El-Envâru'l-Muhammediyye Şerhu Risâleti's-Şerîfeti's-Şerîfiyye*" diye isimlendirdim. Ben fakir, Melâmiyye'nin²²³ nalinlerinin hizmetçisi, Üsküp'te oturan Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî'yim. Allâh'ın salât ve selâmı cemî' mezâhir'de efendimiz Muhammed'in üzerine olsun. O (s.a.v.) onların (cemî' mezâhir'in) heyûlâsı, özü ve temizliğidir. Onlar ise O'nun (s.a.v.) farklılığı ve derece yüksekliğidir. Ve salât ve selâm âlinin ve ashâbının üzerine olsun.

Hoca Seyyid Muhammed Hulûsî'nin öğrencilerinden Fakir Seyyid Ahmed Hâmî, 1289 senesi Cemâziy'el-Evvel ayının 4. gününde bunu yazdı. İzzet ve şeref O'na aittir.

Bu Envâr-ı Muhammediye'dir
 Şerefli risâlenin şerhidir
 Ey dostum! O kadri yüce bir şerhtir
 Ondan ilâhi inciler çıkarılmıştır
 Hacmi küçük olmasına rağmen marifetleri toplamıştır
 Boyunlar ona yönelmeye devam eder
 Senedimiz Efendimiz Allah ona rahmet etsin
 Onun yüksek inceliklerini ortaya çıkardı
 Her yaya ve zayıf için hazırlandı
 Şerefiyle şerefli bir risâle
 Üsküp'te onun şerhine koyuldum
 Onun (görüşünü) müftüden aldığım zaman
 O müftüyle kastettiğim Köstendilli Şem'i²²⁴dir
 Onun meşrebi Halvetî Tarîkatıydı
 Onun tarihi bi-hamdi Rabbî oldu
 Envârı Muhammediye temeyyüz etti.

²²³ "Melâmiyye" kelimesi *İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmalarında* bulunan nüsha ile *Milli kütüphanede* bulunan nüshada yer almaktadır.

²²⁴ **Müftü Şem'i Muhammed Efendi** (Köstendili)

Sene 1279²²⁵

²²⁵ *İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268* de eser şu şekilde sona erdirilmiştir: "Şeyhimiz, Mürşidimiz, Muhakkîk, Fâzıl, Mükemmel-i tâmm, Sâdık, Kerîm, Kutbu'l-Ârifin, Gavsü'l-Vâsılın **Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye ait olan ve bu makamda güneş gibi hatta kendisi olan bu nurlu şerhin yazımı tamamlandı. Bârî onunla bizi nurlandırdı ve onun feyziyle bizi feyizlendirdi. Melik-i Allâm Allah'ın inâyetiyle bu yüce eserin yazılması tamama erdi."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-ENVÂRU'L-MUHAMMEDİYYE FÎ ŞERHİ RİSÂLETİ'L-VÜCÛD'DA ELE ALINAN TASAVVUFÎ KONULAR

3.1. Vücûd ve Vahdet-i Vücûd

Vücûd; vav, dal ve mim tek köktür. "Kayıp şeyi buldum" anlamında "vecettü ed-dalle" denilir.²²⁶

İlk tasavvuf eserlerinde *vücûd*, *sâliklerin tevâcûd* ve *vecd* hallerinden sonra yaşadığı nihâyet menzillerinden birisidir ve bu menzilin *vücûd* diye isimlendirilmesinin sebebi şudur: *Sâlik*, bu menzile ulaştığında, görülen her şeyde maksadı olan hakîkatı bulur.²²⁷ "Hakk'ın vücûdu, kulu beşerlik sıfatlarından geçirir. Onu şekil varlığından alır, kendi *Mutlak Varlığı* içinde eritir. *Mutlak Varlık* ona hâkim olur ki bu da *vücûd*'dur."²²⁸ *Kuşeyrî Risâlesinde* şöyle geçmektedir:

Üstad Ebu Ali Dekkâk'ın şöyle dediğini duymuştum: *Tevâcûd* kulun istiabını gerektirir. *Vecd*, kulun istiğrakını icâp ettirir. *Vücûd*, kulun helâk ve yok olmasını gerektirir. Kul bu konuda, önce denizi gören, sonra gemiye binen, en nihâyet denize açılan kimse gibidir.²²⁹

Vücûd hususunda *Risâlede* belirtilen helâk ve yok olma, sonraki devirlerde ortaya çıkan *vahdet-i vücûd* düşüncesiyle paralellik arz eder. Çünkü *vahdet-i vücûd* düşüncesini sistemleştiren 13. yy.'ın bilge *Sûfîsi Muhyiddin İbnü'l-Arabî*²³⁰ (ö.638/1240) de varlığın hakikatının ancak *seyr u sülûk* yoluyla beşerîlikten tamamen soyutlanmak sûretiyle idrak edileceğini savunur. Vücûdu'l-Hak bu soyutlanma sürecinde hissî, aklî ve hayalî varlık biçimlerinden uzaklaşılarak idrak edilir.²³¹

Biliniz ki *vücûd* ile mevsuf olan sadece Allah'tır. Onunla birlikte mümkünâtta hiçbir şey *vücûdla* muttasıf değildir. Özellikle diyorum ki; *vücûdun* kendisi Hak'tır.²³²

²²⁶ Ahmed İbn Fâris, *Mucemu mekayisi'l-lûgat*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr matbaası, Beyrut 1979, c. VI, s. 86

²²⁷ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004, s. 579

²²⁸ Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, 4. baskı, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts., s. 537

²²⁹ Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, hzr. Süleyman Uludağ, 7. baskı, Dergah Yay., İstanbul 2014, s. 156

²³⁰ *Muhyiddin İbnü'l-Arabî*'nin hayatı hakkında bk. M. Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücûd ve Merâtibu'l-Vücûd*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 5-60; a.mlf., "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA.*, c. XX, s. 493-516.

²³¹ Muhyiddin b. Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dâr-ı Sadr, Beyrut ts., c.I, s. 99, 320, 347

²³² İbnü'l-Arabî, *age.*, c. III, s. 429

Görüldüğü üzere **İbnü'l-Arabî** burada önce Allah'ın varlıkla/*vücûd*'la muttasıf olduğunu, O'nun dışındaki eşyanın varlıkla muttasıf olamayacağını, sonra da Allah'a nisbet edilen varlığın Allah'ın kendisi olduğunu ifade etmektedir. **Abdülganî en-Nablusî** (ö.1143/1731) ise, “*Sâlik*in en önemli görevi, *vücûd*un anlamını tam olarak idrak etmektir” der, bunun da ancak *fenâ* makamına ulaşmakla mümkün olabileceğini belirtir.²³³

Vahdet-i vücûd eksenli varlık (*vücûd*) anlayışı ağırlık göstermeye başladıkça *vücûd* kavramının mahiyeti de bu yönde anlam kazanmıştır. Aslında **İbnü'l-Arabî**'den önce bazı mutasavvıflar **vahdet-i vücûd** meselesinin temel konuları olan "Allah ve varlık" hakkında bir takım görüşler ileri sürmüşlerdir. **Bayezid-i Bistamî** (ö.261/874), **Cüneyd-i Bağdadî** (ö.297/909), **Hakim-i Tirmizî** (ö.320/932), **Abdullah-ı Herevî** (ö.481/1089) ve **Gazâlî** (ö.505/1111) gibi *Sûfiler* Allah Teâlâ'nın gerçek varlık olduğunu, onun dışındakilerin izafî varlıklarının söz konusu olabileceğini dile getirmişlerdir. Örneğin **Gazâlî** *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de şöyle söylemektedir: "Varlık dünyasında Allah'tan ve O'nun fiillerinden başka bir şey yoktur. Bütün kâinat, O'nun fiilleridir." Bu görüşler zamanla gelişip şekillenmiş ve **İbnü'l-Arabî** ile zirveye taşınmıştır.²³⁴

Muhammed Nûru'l-Arabî, **İbnü'l-Arabî**'nin önemli takipçilerinden biridir. Bu sebeple onun ortaya koyduğu varlık anlayışını büyük ölçüde benimsemiştir. **İbnü'l-Arabî** *vücûdu* Kadîm'e tahsis etmiş ve yaratılmışın bizâtihi varlığını reddederek sonradan yaratılmış varlıklar değil, sonradan yaratılmış mevcutlar olduğunu dile getirmiştir. *Vücûd* ile mevcûdu ayırt ederek mevcûdu ademde sabitler. Hak onları sürekli yaratarak mevcûd kılar. Bu durumda mevcûdlar *vücûda* muhtaçtır. Mevcûdların aslı adem olduğu için mevcûdların varlığı Hakk'ın varlığından başka bir şey değildir.²³⁵

Muhammed Nûru'l-Arabî ise; *El-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eserinde *vücûd* konusunu *âlimler*, *ârifler* ve *muhakkikler*in görüşü olarak üç aşamada değerlendirir. O'na göre *âlimler*; *vücûd* için delil yoluyla hareket ederler ve Hak Vücûd'u iki şekilde ispat ederler:

Âlimler dediler ki; âlem diye isimlendirilen bu vücûd her yönden O'nun gayrisıdır. Bu vücûdu Hakk'ın vücûduna ve sıfatlarına delil kılarlar. Âlemin delaletini Hakk'ın vücûduna ve sıfatlarına iki kısım olarak taksim ederler. Birinci kısım ve onların takrirleri üzerine derler ki; âlem, Sânî Teâlâ için yapılmıştır. Yapılmış olandaki her kemâlin Sânî için sâbit bir tabakası vardır. Buna delil, **Nebî** s.a.v.'in kavlidir: ٠

²³³ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *DİA*, c. XXXXII, s. 431

²³⁴ Ahmet Ögke, "Varlık Meselesi", Tasavvuf El Kitabı, ed. Kadir Özköse vd., 2. baskı, Grafiker Yay., Ankara 2014, s. 472-473

²³⁵ Suad El-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 692

الله خلق آدم على صورته "Allah, Âdem'i kendi sûreti üzere yarattı." Yani kemaldeki tabaka üzerine yarattı. Allah Teâlâ buyurdu: وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا "Âdem'e bütün isimlerin hepsini öğretti (Bakara, 2/31)." Âdem'e kemalden ilim ve yaratılış olarak ne varsa (hepsini öğretti). Sâni için onun tabakası; Âdem'in kemalatından olan kudret, irâde, ilim, hayat, semî, basar, kelim vb. gibi sıfatlar ve isimlerdir. Bunların zıddı olan ikinci kısım ve onların takrirleri üzere derler ki; yapılanda noksan olan her şeyin Sâni'de zıddı vardır. Bunun üzerine delil Allah Teâlâ'nın şu kavlidir: لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ "Onun gibi hiçbir şey olamaz (Şûrâ, 42/11)." Derler ki; Allah kadîmdir, biz hâdisiz. Allah bâkîdir, biz fânîyiz. Allah kâdîrdir, biz âciziz. Allah ganîdir, biz muhtâcız, ve diğerleri...²³⁶

Ârifler ise; **vücûd** için **müşahede** yoluyla hareket ederler ve onlara göre Hak Vücûd'dan başka **vücûd** yoktur. Âlem ancak bu **vücûd** için gölgeler mesâbesindedir:

Ârifler dediler ki; âlem, Hakk'ın esmasının ve sıfatlarının cilvesi ve aynasıdır ki; onlar için **zuhûr** olmuştur. Âlemi, Allah Teâlâ'nın mertebesi için gölgeler kırlarlar. Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Bu görüşlerde ve mazharlarda müstakil bir **vücûd** yoktur. Bilakis **vücûd** Hak'tır. Bu mazharlar zâhirdirler fakat vücûdları yoktur, **heyûlâ**'daki sûretlerin **zuhûru** gibi. Lâkin **ittihad**, **hulûl** ve **intiba**' olmadan. Çünkü bu zikredilenler mevcûdat arasındaki gerekliliklerdir. Dediler ki; âlem, gölge gibidir. Onun müstakil bir **vücûdu** yoktur.²³⁷

Muhakkîklere gelince; onlara göre **vücûd** birdir ve o da Hakk'ın **vücûdu**dur. Âlem ise Hakk'ın **vücûdu** için **halkî mertebeler**dir. **Muhakkîk**'i **ârif**ten ayıran özellik ise; **ârif**'in **müşahedes**i sıfat ve esmâ ileidir. Bu mertebeye dahi **vücûd** için hicabdır. **Muhakkîkler** ise bu perdeyi de aşarak her mertebeye Vâhid'i görürler:

Muhakkîkler dediler ki; âlem, Hakk'ın halkî mertebeleridir. Çünkü ulûhiyet, **Hakkî mertebelerin** tamamını içine alır. Rahmâniyet, rubûbiyet ve diğerleri gibi. **Halkî mertebelerin** de tamamını içine alır. Merhûm, merbûb ve diğerleri gibi. İşte bu mertebelerin bazısı bazısına bağlıdır. Birisi zâhir olunca diğeri de zâhir olur. Misalen rubûbiyetin **zuhûru**, merbûbun **zuhûrunu** gerektirir. Merbûb için rubûbiyet gerekir. Hepsî bir irtibatla birbirine bağlıdır. Bu mertebeler izafet olarak ve emr-i itibârî olarak birbirine muhalefet etmez. Onların çoğalmasıyla **vücûd** için çoğalma olmaz. Bu taifenin indinde onlar için hariçte bir **zuhûr** yoktur. Derler ki; onların çoğalmasıyla (açığa çıkar). Hakk'ın vahdeti bu mertebelerle **tecellî** eder, O'nun üzerine çoğalma yoktur. **Muhakkîkler**, **hakkî** ve **halkî mertebelerde** ancak Vâhid'i görürler. Bir görüştür ki; mertebelerde hisle, uzuvla, kuvvetle ve de diğerleriyle kayıtlı değildir. Onların indinde görüş, gören ve görülen birdir. **Ademiyyet** mertebelerinde **tecellî** eder. Onların **vücûdu** yoktur.²³⁸

²³⁶ Muhammed Nûru'l-Arabî, *El-Envâru'l-Muhammediyye fî şerhi risâleti'l-vücûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2994, vr. 9^b-10^a

²³⁷ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 10^a

²³⁸ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 10^a-10^b

Muhammed Nûru'l-Arabî, eserlerinde hem ilim erbabının hem *âriflerin* mertebelerini dile getirerek onlara verdiği değeri de ortaya koymaktadır. Lâkin ona göre; *muḥakkîklerin* mertebesine nazaran diğer mertebeler nâkıstır.²³⁹ *Muḥakkîklerden* daha yücesi de yoktur.²⁴⁰

Vahdet-i vücûd, *keşf* ve tecrübe yoluyla ortaya koyulan tasavvufî bir meslektir.²⁴¹ *Riyazat* ve manevî yükselişle elde edilen bu ilim salt bir nazariye veya aklî istidlal olmadığından bazı ilim çevrelerince yanlış yorumlanarak *vahdet-i mevcûd (Panteizm)* ile karıştırılmıştır. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, eserinde *vahdet-i vücûd*'dan bahsederken, bu ilim çevrelerindeki yanlış anlamalardan ötürü *vahdet-i mevcûd (Panteizm)* ile arasındaki farkları dile getirir. Ona göre *Mutlak Vahdet-i vücûd* görüşü açık bir küfürdür. Bunu *sırf teşbih* olarak açıklayan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, *tenziḥ* olmadan hakikî tevhîde yani *makam-ı Muhammedî*'ye erilemeyeceği görüşündedir:

Vahdet-i vücûd sözüyle bu *makam-ı Muhammedî* arasındaki fark nedir? Hükemâ fâil zâtî icâbla yapar demişlerdir. Ve dediler ki; illet, illetlinin icadıdır ve illet ancak illetli ile olur. İlet, varlıkta ondan öne geçemez. İletli de böyledir. Dediler ki; öne geçişi yalnızca zâtî olacaktır. Bu illet ile malûlun varlığını birleştirmek üzere onların zorlamalarıdır. Onların indinde vücûd birdir, mevcûd çoktur veya o ikisi birdir. Âlemin kıdemi konusunda ki görüşe sığınmaları da aynıdır. Çünkü onun (illetlinin) varlığı ve illetin varlığı birdir. Ancak zâtî bir ihtiyaçtan olduğunu söylüyorlar. *Vücûdu* kainata hasrediyorlar. Onlar *sırf teşbihi* savunurlar. *Tenzihi* bilmiyorlar. Bak bu *makam-ı Muhammedî* midir? Vallahi değildir. Bilakis *Mutlak Vahdet-i vücûd* görüşü açık bir küfürdür.²⁴²

Eserin birçok yerinde **Muhammed Nûru'l-Arabî**, *Vücûdiyye (Panteizm)*'nin savunduğu bu *vahdet-i mevcûd* görüşünün bâtıllığını dile getirir ve Hakk'ın vücûdunu bundan münezzeh tutar:

Bildiğin gibi *câmî hakikatî vücûda* hasretmek küfürdür. Hak Teâlâ mutlak kayda kadar (herhangi bir şeye) hasredilmekten münezzehdir.²⁴³

Şâyet nurlar cisimlerin şekilleriyle şekillense, bizzat kendisinde bir şekil değildir. Bunun gibi Hakk'ın vücûdu, bu kainatta O'nun için meratip olan halkî hallerden münezzehdir.²⁴⁴

²³⁹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 15^b

²⁴⁰ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 2^a

²⁴¹ Hüsametdin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 38

²⁴² Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 11^a

²⁴³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 11^b

²⁴⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 12^a

Sûretlere dair her ne varsa Hakk'ın vücûdu ona mugâyirdir. O sûrette gayrıdır, hakikatte değil. Burada *vücûd*dan maksat vacib'ül-vücûd olan zâttır. Masdar mânâsı değil. Çünkü o emr-i itibârî'dir. *Nefsü'l-emir*'de *ademle*, *hariçte* de *vücûdla* vasfedilemez. Bunu bildin ise bil ki mahsûsattan ve diğerlerinden oluşan bu kevn Hakk'ın vücûdunun yani Zât-ı Mukaddes'in tezahürleridir. Mazhar her yönden zâhirin aynı değildir ve bütün yönlerden gayrı da değildir. Bilakis *vücûd*da aynı sûrette gayrıdır.²⁴⁵

Muhammed Nûru'l-Arabî, eserinde *Mutlak Vücûd*'dan başka *vücûdun* olmadığını ve âlemin O'nun *halkî mertebeleri* olduğunu değişik misallerle açıklar ki, suyun halleri bunlardan biridir. Suyu *hakikî vücûda* örnek veren **Muhammed Nûru'l-Arabî**, suyun hallerinden olan karı ise halka benzetmiştir. Su kar mertebesine geçince kendi görünmez. Fakat karın kendi varlığı yoktur, su ile mevcuttur:

Sen hararetliyken karda yürüyorsun, aklına su gelmiyor. Sen suyun içinde yürüyorsun. İşte bu senin hicabındır. Yok olan suyun mertebesidir ki; o kar şeklinde görünür. Bu *ademiyyet* mertebeleri ancak sultan için saltanat mertebesi gibidir. Onlar onun zâtı için fazlalık değildir. Onun (sultanın) zuhûru tebaayı gerektirir. Tebaanın mertebesi de saltanatı gerektirir. Biri diğerini koruyabilmesi içindir. Bu mertebeye bütün tebaa sultandan perdelidirler. Sultanın kendisi için seçtiği ayırdır.²⁴⁶

Keşfi ilimlerde olduğu gibi *şer'î* ilimler hususunda da yetkin olan **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *vücûd* hakkındaki görüşleri *vahdet-i vücûd* ekseninde şekillenmiş ve bunu *aklî*, *naklî* ve *keşfi* yollarla aktarmaya gayret göstermiştir. Sistemleştirmiş olduğu *tevhiid* anlayışının temelini de bunun üzerine kurmuştur.

3.2. Vücûd Mertebeleri

Vahdet-i vücûd anlayışında *vücûd* birdir. *Vücûd*'un *tecellîleri*/ *tezâhürleri* ise çoktur. **İbnü'l-Arabî** bunu *hazretler* olarak dile getirir. Ona göre Hakk'a ve oluştan mensup her hakikat bütün âlemlerdeki mazharlarıyla birlikte bir *hazret* teşkil eder ve söz konusu *hakikatin hazreti* denilir. Söz gelişi kudret ilâhî bir hakikattir. Her âlemdeki kudret ilâhî kudretin mazharı ve *tecellîsi* olması bakımından bütün âlemlerdeki mazharları ona döner. Diğer ilâhî hakikatlerden ayrışması yönünden ilâhî kudret bir *hazret* teşkil eder:

Allah şöyle buyurmuştur: وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ "En güzel isimler O'na aittir (A'râf, 7/180)." Bunlar *ilâhî hazretlerden* başka bir şey değildir. O halde Allah'ın güzel isimler diye dile getirdiği *ilâhî hazretleri*,

²⁴⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 2^a-2^b

²⁴⁶ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 10^b

hazret diye zikredelim ve bunların sayısını yüz ile sınırlayalım. Onlardan birisi de **ilâhî hazret**tir. O **hazret** Allah ismidir. **İlahî hazret** bütün **hazretleri** kendinde toplar.²⁴⁷

İlahî hazretler, sayıca neredeyse sınırsızdır, çünkü onlar nispetlerdir. Her ilâhî isim, bir **hazret**tir, Hakk'ın isimlerinin ise bir kısmını biliriz, bir kısmını bilmeyiz. Muhtaç olunan her şey, ilâhî isimlerden birisidir.²⁴⁸

Hazretleri genel açıdan değerlendiren mutasavvıflar onları beşli veya yedili tasniflere tabi tutmuşlardır. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, sohbetleri esnasında **hazreti**; **mazhar** olarak tarif etmekte²⁴⁹ ve o da bu konuda beşli tasnifi benimsemektedir. Fakat o bu eserde felekler ve diğer cismanî mertebeleri de ekleyerek **küllî vücûd** mertebelerini otuz bir mertebede değerlendirmiştir. Ona göre bu mertebelerin Zât üzerinde zaid bir vücûdları yoktur. Bunlar Zât değil mertebe hasebiyledir. **فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ** “Allah bütün âlemlerden müstağnidir (Al-i İmran, 3/ 97).”²⁵⁰

Bu tertib edilen **küllî mertebeler**, itibarî olup **keşfe** ve **akla** göredir; zamanla bir münasebetleri yoktur. Çünkü **vücûdun tenezzül** ve **tecellîleri vücûd** ile birlikte kadîmdir. Başlangıç ve son mahlûka aittir.²⁵¹ Ayrıca **Mutlak Vücûd**un hakikatini idrak etmek mümkün değildir; ancak **izafî vücûd** mertebelerine tenezzül etmesiyle birlikte o oranda idrak olunabilirlik sahasına girer.²⁵²

Muhammed Nûru'l-Arabî, bazılarının cüz'iyatın bazısını da sayarak bu mertebeleri kırk olarak addeddiklerini dile getirmektedir. Biz de öncelikle bunlardan biri olan **Abdülkerîm Cîlî** (ö. 832/1428)'nin “*Merâtibü'l-Vücûd ve Hakikatü Külli Mevcûd*” adlı risâlesinde vermiş olduğu kırk mertebeyi örnek olarak sunacağız:

1. Mertebe: **Gaybü'l-Mutlak**
2. Mertebe: **Vücûdu'l-Mutlak**
3. Mertebe: **Vâhidiyyet**
4. Mertebe: **Zuhûru's-Sırf**
5. Mertebe: **Vücûdu's-Sârî**
6. Mertebe: **Rubûbiyyet**
7. Mertebe: **Mâlikiyyet**
8. Mertebe: **Esmâ ve Sıfâtü'n-Nefsiyye**
9. Mertebe: **Hazretü'l-Esmâi'l-Celâliyye**

²⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. IV, s. 196

²⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. IV, s. 318

²⁴⁹ Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, *Vahdet Konuşmaları*, h yay., İstanbul 2017, s. 68

²⁵⁰ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 12^b

²⁵¹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFV. Yay., 10. baskı, İstanbul 2012, s. 222

²⁵² Ögke, *age.*, s. 474

10. Mertebe: *Hazretü'l-Esmâi'l-Cemâliyye*
11. Mertebe: *Hazretü'l-Esmâi'l-Fiiliyye*
12. Mertebe: *Âlemü'l-İmkân*
13. Mertebe: *Akl-ı Evvel*
14. Mertebe: *Rûhu'l-A'zam*
15. Mertebe: *Arş*
16. Mertebe: *Kürsî*
17. Mertebe: *Âlemü'l-Ervâhi'l-Fiiliyye*
18. Mertebe: *Tabîatü'l-Mücerrede*
19. Mertebe: *Heyûlâ*
20. Mertebe: *Hebâ*
21. Mertebe: *Cevheru'l-Ferd*
22. Mertebe: *Mürekkebât ve Onun Kısımları*; altı kısımdır. *İlmî, aynî, sem'î, cismanî, rûhânî* ve *nûrânî mürekkebât*tır.
23. Mertebe: *Atlas Feleği*
24. Mertebe: *Kevkeb Feleği*
25. Mertebe: *Eflâk Feleği*
26. Mertebe: *Zuhal Feleği*
27. Mertebe: *Müşterî Feleği*
28. Mertebe: *Merîh Feleği*
29. Mertebe: *Şems Feleği*
30. Mertebe: *Zühre Feleği*
31. Mertebe: *Utârid Feleği*
32. Mertebe: *Kamer Feleği*
33. Mertebe: *Esîr Feleği*
34. Mertebe: *Me'sûr Feleği*
35. Mertebe: *Müste'sir Feleği*
36. Mertebe: *Müteessir Feleği*
37. Mertebe: *Mâden ve Onun Nevîleri*
38. Mertebe: *Nebât*
39. Mertebe: *Hayvân*
40. Mertebe: *İnsân ve Nefsin Marifetinin Fâidesi*

Abdülkerîm Cîlî, eserinde bu mertebelerin açıklamalarını yapmıştır.²⁵³

²⁵³ bk. Abdülkerîm el-Cîlî, *Merâtibü'l-Vücûd ve Hakikatü Külli Mevcûd*, Mektebetü'l-Kâhire 1999, s. 14-54

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserinde dile getirdiği ve bu *vücûd* mertebelerinin bir daire olarak resmini de vr. 16^a'da ilâve ettiği otuz bir mertebe ise şunlardır:

1. Mertebe: *Ahadiyyet* mertebesi; *taayyün* olmayan *ama'* mertebesidir. O *Zât-ı Baht*'tır. Burada ne esmâ'dan ne de sıfattan söz edilebilir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin sistemleştirmiş olduğu *tevhîd sülûkunda* son mertebe *ahadiyyetü'l-cem*'dir. *Sâlik*; *urûc makamları* olan *tevhîd-i ef'âl*, *tevhîd-i sıfat* ve *tevhîd-i zât*'tan sonra *nüzûl makamları* olan *cem*, *hazretü'l-cem* ve *cemü'l-cem* makamlarını kateder. *Cemü'l-cem*; *evliyâ* ve *kâmillerin* hepsi için son makamdır. Bundan sonra ancak *makam-ı Muhammedî* vardır ki, ona da s.a.v.'in kademi üzerinde olandan başkası vâsıl olmaz.²⁵⁴

Bu makama ancak *Muhammedî* vârisler ulaşır. O *Makam-ı Muhammedî*'dir. Böylece O (s.a.v.)'e bir gölge vaki olmayıp açığa çıkmıyordu. Çünkü O (s.a.v.) bu makamda kesrette değildi. Bundan dolayı dediler ki: "Biz bir deryâya daldık, nebîler onun sahilinde kaldı." Bu denize girmek, bâtın ve zâhirde *mürşidin telkîni*yle ölmek ve yok olmaktan sonra olur. Hakikat kitaplarını mutalaa etmekle hâsıl olmaz.²⁵⁵

2. Mertebe: *Vâhidiyyet* mertebesi; esmâ ve sıfatların birbirinden ayrışmamış halde bulunduğu mertebedir.²⁵⁶ Ona göre bu mertebe akılda bütün mertebeleri toplar. Çünkü esmâ ve sıfatlarla taayyün etmesi *aklî* ve *şer'î* düzeyde olup *hissî* değildir. Akledebildiğimiz kadar vârid olur.²⁵⁷

3. Mertebe: *İkinci taayyün* olan *ilim* mertebesi yani *a'yân-ı sâbite*; *ilmî hakikatler*dir. *Muhakkîklere* göre âlem o ilmî hakikatlerin sûretleridir. Fakat bu ilmî mertebede ilmî sûretler sâbit olup henüz hariçte bir *zuhûrları* yoktur. Hurma çekirdeğinde hurma ağacının bulunduğu gibi ve çakmak taşında ateşin bulunduğu gibi ona hazretinde makamlanmışlardır. **İbnü'l-Arabî** *Füsûsu'l-Hikem*'de adem özelliğindeki ve ademde sabit olan *a'yân-ı sâbite*'nin *vücûd* kokusu koklamadığını bildirir.²⁵⁸ O, *ilmî a'yânlar* olan bu âlemin mertebeleriyle Hakk'ın vücûdudur. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, bu mertebeyi ancak *kâmillerin* zevk ile anladığını dile getirir. Bu üç mertebenin *ayn*'da *zuhûru* yoktur, ancak akletmekledir.²⁵⁹

4. Mertebe: *Akl-ı Evvel*; Esmâ'dan Bedî' isminin sûretidir. Allah'ın ilk yarattığı bir *nûr* olup *âlemin hakikatı*dır. O, hakikatların bütünü ve sûretlerin hepsini toplu olarak kapsayan

²⁵⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^a

²⁵⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 10^b-11^a

²⁵⁶ Abdullah Kartal, *İlahi İsimler Teorisi*, Hayy Kitap, İstanbul 2009, s. 161

²⁵⁷ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^b

²⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, nşr. Ebu'l-Alâ Afîfî, Dar-ı Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1946, s. 76

²⁵⁹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^b-14^a

bir *küllî âlem*dir.²⁶⁰ **Abdülkerîm Cîlî**'ye göre *akl-ı evvel* ilâhî ilmin nûrudur. Bu sebeple Cebrâil'e *akl-ı evvel* de denir. *Akl-ı küllî*, *akl-ı evvel*'e tevdi edilen bilgi sûretlerinin kendisinde *tecellî* ettiği nûrlu bir müdrikedir.²⁶¹ **Muhammed Nûru'l-Arabî**, ilk yaratılanı *nûr*, *akıl*, *rûh* ve *kalem* olarak isimlendirir ve bunları bir hakikatin farklı yönleri olarak açıklar:

اول ما خلق الله العقل "Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur." اول ما خلق الله نورى
 "Ey Câbir! Allah'ın ilk yarattığı şey peygamberinin rûhudur." اول ما خلق الله روح نبيك يا جابر
 "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir." اول ما خلق الله القلم
 Onu idrak için *akıl*, tam olarak açığa çıkmadığı için *nûr*, hayat onunla ortaya çıktığı için *rûh*, tafsilat onunla ortaya çıktığından dolayı *kalem* olarak isimlendirildi.²⁶²

Ona göre *kalem* en ön mertebededir, yazılan kalemde bütün harflerin olduğu gibi *kalem halkî mertebelerin* aslıdır.

5. Mertebe: *Nefs-i Küll*; Esmâ'dan Bâis isminin sûretidir. **İbnü'l-Arabî**, *akl-ı evvel*'i kalem olarak tabir ederken *nefs-i küll*'üde levha olarak açıklar. Yahut *akl-ı evvel* Âdem; *nefs-i küll* ise **Havva** gibidir. İkisinin manevî izdivacından *küllî tabiat* ortaya çıkar:

Levha, *akıl* ifade mahallidir. O *akıl* için (akl-ı evvel: kalem-i a'lâ), Âdem için **Havva** ne ise odur. *Nefes-i Rahmânî*'den meydana geldiği için *nefs* diye isimlendirilmiştir. Allah onu *akıl*'dan meydana getirmiş, kendisine aktarılanı kabul mahalli, yazılacak şeyler için de *levha* yapmıştır.²⁶³

Levha, söz konusu *ilâhî yüce kalem*'in yazmış olduğu şeyler için bir mahal ve mevzi idi. Böylece *kalem* ve *levha* arasında, makul ve manevî bir nikah; görülür, duyulur bir netice (küllî tabiat) vardı.²⁶⁴

Bu mertebede cüzler fasıllanmaya başlasa da tümünden hicaplı değildir.

6. Mertebe: *Tabiat*; önce geçtiği üzere bu *küllî tabiat*tır, *nefsü'r-Rahmân* diye de tabir edilir. Bâtın isminin sûretidir. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, "*Kitab'ud-Devâir ve'l-Eflâk*" adlı eserinde tabiatı tanımlarken şöyle söylemektedir: "Şekle girmeğe kabiliyeti olana (heyûlâ) bir madde istid'a eder; ta ki katımızda zâhir olsun."²⁶⁵

7. Mertebe: *Heyûlâ*; Âhir isminin sûretidir; *Heba'* ve *Cevheru'l-A'zam* da denilir:

²⁶⁰ İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, hzr. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul 1991, s. 21-22/26

²⁶¹ Abdülkerîm el-Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, Kahire 1301, c.II, s. 21-24

²⁶² Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 14^a

²⁶³ İbnü'l-Arabî, *Ukletü'l-Müstevfız*, Leyden, Brill, 1336 (Bağdat Kütüphanesi Fotokopisi), s. 55

²⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s. 139

²⁶⁵ Nûru'l-Arabî, *Kitab'ud-Devâir ve'l-Eflâk fî Tasarrufâtü'l-Mülk ve'l-Emlâk*, Milli Kütüphane, nr. 4386, s. 62^b

Sûfiyye'ye göre ise *heba*' dedikleri şeye *heyûlâ* derler. Bu, teşbih yoluyladır. *Heba*'nın hakikati öyle bir şeydir ki, Allah Teâlâ âlemdeki cisimlerin sûretlerini onda açmıştır. *Heba*'nın varlığı, cisimlerin varlığı iledir. Yani bağımsız olarak kendi başına varlığı yoktur. Buna anka da derler. İsmi olan fakat kendisi olmayan anka, kuşa benzetildi. *Heyûlâ* da derler ki, varlığın mertebelerinden dördüncü mertebededir. *Akl-ı evvel*, *nefs-i küllî* ve *tabiat-ı küllî*'den sonra olup, cisimlerin sûretleri, o *heba*'da açılmakla, cisimlerin sûretlerine mahal bir cevher olup, sûret-i cismiyyeye mahal olan *heyûlâ*ya benzetildi.²⁶⁶

Gazzâlî de *heyûlâ* hakkında şöyle demektedir:

Mutlak mânâda *heyûlâ*, *cevher*dir. Bilfiil varlığı, ancak cismanî sûreti kabul etmesi sonucu ortaya çıkar. Yalnız bu sûretler kendisinde mevcut olmayıp o sadece sûreti kabule müsait bir güçtür.²⁶⁷

Muhammed Nûru'l-Arabî de aynı düşünceye sahiptir; "*heyûlâ*da bir sûret ortaya çıkarsa, o bizzat nefsinde olan bir sûret değildir."²⁶⁸

8. Mertebe: *Cism-i Küll*; Zâhir isminin sûretidir. **İbnü'l-Arabî**'ye göre *akl-ı evvel* ile *nefs-i küll*'ün izdivacından *tabiat* ve *heba*' ortaya çıktığı gibi; *tabiat* ve *heba*'nın birleşmesinden de *cism-i küll* zâhir olmaktadır.²⁶⁹

9. Mertebe: *Şekil*; Hakîm isminin sûretidir. *Akl-ı evvel*'den *şekil*'e kadar olan bu altı mertebe *halkî mertebeler*dendir. Ne cisimdir ne de cismânî olan şeydir.²⁷⁰ *Küllî zuhûr*un bir mânâ olup, latîf olduğunu dile getiren **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye göre bu mertebeler *hissî* değildir.²⁷¹

10. Mertebe: *Arş*; Muhîr isminin sûretidir.

11. Mertebe: *Kürsî*; Şekûr isminin sûretidir.

12. Mertebe: *Burûc Feleği*; Ganî isminin sûretidir.

13. Mertebe: *Menâzil Feleği*; Mukaddir isminin sûretidir.

14. Mertebe: *Keyvân (Zuhal) Feleği*; Rabb isminin sûretidir.

15. Mertebe: *Bercis (Müşterî) Feleği*; Alîm isminin sûretidir.

16. Mertebe: *Behram (Merîh) Feleği*; Kâhir isminin sûretidir.

17. Mertebe: *Yûh (Şems) Feleği*; Nûr isminin sûretidir.

18. Mertebe: *Zühre Feleği*; Musavvir isminin sûretidir.

19. Mertebe: *Kâtib (Utarid) Feleği*; Muhsî isminin sûretidir.

²⁶⁶ Akkirmânî, *Risale fi'l-Kelâm*, T.C. Kültür Bakanlığı, Süleymaniye Genel Kütüphanesi, İstanbul, s. 74,75

²⁶⁷ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, M.E.B. Yay. İstanbul 1993, s. 132

²⁶⁸ Nûru'l-Arabî, *el-Envârul-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*, vr. 12^a

²⁶⁹ Cağfer Karadaş, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA.*, c. XX, s. 518

²⁷⁰ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 14^b

²⁷¹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 12^a

20. Mertebe: **Kamer Feleği**; Mübîn isminin sûretidir.
21. Mertebe: **Esîr (Nâr) Feleği**; Kâbız isminin sûretidir.
22. Mertebe: **Hevâ Feleği**; Hayy isminin sûretidir.
23. Mertebe: **Su**; Muhyî isminin sûretidir.
24. Mertebe: **Toprak**; Mümît isminin sûretidir.
25. Mertebe: **Maden**; Azîz isminin sûretidir.
26. Mertebe: **Nebât**; Rezzâk isminin sûretidir.
27. Mertebe: **Hayvan**; Müzil isminin sûretidir.
28. Mertebe: **Melekler**; Kavî isminin sûretidir.
29. Mertebe: **Cin**; Latîf isminin sûretidir.
30. Mertebe: **İnsan**; Câmi' isminin sûretidir.
31. Mertebe: **İnsan-ı Kâmil**; Rafîu'd-Deracât²⁷² isminin sûretidir.

Ona göre insanın maddesi Zât'tan başlayarak bu mertebelerde **insan** mertebesine varıncaya kadar nüzûl eder. Bu açıdan insandan daha esfeli yoktur.²⁷³

Netice itibarıyla bu **halkî mertebeler Hakkî hazretlerin zuhûr ve tecellîsi** olmakla bilinmeyen ve idrak edilemeyen varlığı bilinebilir ve idrak edilebilir düzeye taşımaktadır. Ancak bu bilinebilme Hakk'ın **Mutlak Vücûdu** açısından değil; esmâ ve sıfatlarından ortaya çıkan sonsuz **tecellîleri** yönündendir. **Muhammed Nûru'l-Arabî** de bu sonsuz **tecellîleri** küllî yani genel açıdan değerlendirerek otuz bir mertebede dile getirmiştir.

3.3. Tecellî ve Taayyün

Tecellî (celâ); cim, lâm ve illet harfî tek köktür. Bir şeyin açılması ve ortaya çıkması demektir.²⁷⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de **إِذَا تَجَلَّى** "Açıldığı zaman (tecellâ) o gündüze yemin olsun ki. (Leyl, 92/2)" ve **فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا** "Rabbi o dağa tecellî edince onu paramparça etti. (A'râf, 7/143)" mealindeki âyetler sözlük anlamıyla yer almaktadır. Hadiste ise **ان الله اذا بدا لشيء** "Allah bir şeye tecellî edince, o şey Hakk'a boyun eğer"²⁷⁵ buyrulmaktadır. **Taayyün**; meydana çıkmak ve aşikâr olmak anlamında olup **tecellî**yle yakın anlamlı kelimelerdir.

Ebû Nasr Serrâc tecellîyi; "Allah'a yönelenlerin kalblerine Hakk'a yönelik nûrlarının doğmasıdır" diye tanımlamaktadır.²⁷⁶

²⁷² Bu isim Mü'min sûresi 15. âyette yer almaktadır.

²⁷³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 14^b-15^a

²⁷⁴ İbn Fâris, *age.*, c.I, s. 468

²⁷⁵ Nesâî, *Sünen*: Kûsûf, Mısır 1965, s. 16; İbn Mâce, *Sünen*: İkâmet, Mısır 1952, s. 152

²⁷⁶ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma': İslam Tasavvufu*, hzr. Hasan Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2012, s. 425

Kuşeyrî'ye göre havâs ehli *tecellî* hâlini temâşa etmektedir. Avâm ise setr perdesi içindedir. *"Allah yüzünden perdeyi açsa, yüzün şuaları ve nurları gözünün gördüğü herşeyi yakar, kül ederdi."*²⁷⁷ hadisi gereği Hak Teâlâ *havâs*'a bazen *tecellî*lerini gösterdiği gibi bazen de gizleyerek onlara rahmet eder.²⁷⁸

Kelâbâzî, *Ta'arruf*'da **Sehl b. Abdullah Tusterî**'den *tecellî*nin üç halini aktarır ve açıklar. **Sehl**'e göre bu üç *tecellî*: zâtın *tecellî*si olan *mükâşefe*, zâtın sıfatının *tecellî*si olan *nûr mahallî* ve zâtın hükmünün *tecellî*si olan *ahiret* ve oradaki hallerdir. **Kelâbâzî**'ye göre *mükâşefe*; dünyada kalbin *keşif makamına* ulaşması ve kalp gözünün açılmasıdır. **Abdullah b. Ömer**'in: *"كنا نتراءى الله فى ذلك المكان"* *"Şu yerde, yani tavaf esnasında Allah'ı görür gibi olurduk"* demesi ile **Rasûlullah** (s.a.v.)'ın: *"اعبد الله كأنك تراه"* *"Rabbine O'nu görüyormuş gibi ibadet et"* buyurmasını buna örnek olarak ifade eder. *Nûr mahallî*; Allah'ın kudretinin kula *tecellî* etmesi, kulun da O'ndan başkasından bir şey ummamasıdır. Diğer sıfatların hepsi için de durum böyledir. Buna **Hârîse**'nin *"كانى انظر الى عرش ربه بارزا"* *"Sanki ben Rabbimin arşına aşîkar bir sûrette bakar gibiyim"* sözünü örnek olarak sunar. Zâtın hükmünün *tecellî*si olan *ahiret*e gelince; o cenneti *cemâlî tecellî*nin mahallî, cehennemi ise *celâlî tecellî*nin mahallî olarak kabul etmektedir.²⁷⁹

Tecellî, **İbnü'l-Arabî**'nin düşünce yapısının temel dayanağıdır. Çünkü o yaratmayı *tecellî*yle izah eder ve varlıktaki birliği ortaya çıkarır. Ona göre bütün âlem Hakk'ın *mazhar* ve *tecelligâhı*dır. Hak daima âlemin sûretlerinde *tecellî* ederken âlem de sürekli yok olucu, yani kendi *ademiyyetinde* sabittir. Tecellîlerin sürekliliğiyle âlem daima yeni yaratılış içindedir. Âlemdaki en yetkin *tecellî* ise *insandır*.²⁸⁰

İbnü'l-Arabî'ye göre Allah'ın iki *tecellî*si vardır. Birincisi *feyz-i akdes* olan *gayb tecellîsi*, ikincisi ise *feyz-i mukaddes* olan *şehâdet tecellîsidir*.²⁸¹ *Gayb tecellîsinden* kalbin üzerinde bulunduğu istidat verilir. *Kalb* için bu istidat gerçekleştiğinde, *şehâdet âleminde* *şehâdet tecellîsi* gerçekleşir. Böylece onu görür ve *tecelligâh*ın sûretiyle *zuhûr* eder.²⁸²

Yine **İbnü'l-Arabî**'nin düşünce sisteminde *tecellî*; *vücûd tecellîsi* ve *müşâhede tecellîsi* olmak üzere iki yönüyle karşımıza çıkmaktadır. *Vücûd tecellîsi* ez-Zâhir isminden

²⁷⁷ Müslim, *el-Camiu's-sahih*: İman, Mısır 1955, s. 79

²⁷⁸ Kuşeyrî, *age.*, s. 168-169

²⁷⁹ Kelâbâzî, *Ta'arruf: Doğu Devrinde Tasavvuf*, hzr. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2013, s. 182-183

²⁸⁰ El-Hakîm, *age.*, s. 236, 344, 609

²⁸¹ **İbnü'l-Arabî**'ye göre *feyz-i akdes*, *Mutlak Varlığın taayyünlerinin* ilk derecesidir. *Amâ* mertebesidir ve bir olan zâtın *a'yân-ı sâbitede* kendisi nedeniyle *tecellî* etmesidir. *Feyz-i mukaddes* ise *Mutlak Varlığın* tabiatındaki *ikinci taayyün* derecesidir. Birin çokluğa *tecellî*si olan bu *taayyün*, *a'yân-ı sâbitenin* duyulur âleme çıkması yani Hakk'ın varlıkların sûretlerindeki *tecellî* halidir. (bk. *Füsûsu'l-Hikem*, s. 120-121)

²⁸² **İbnü'l-Arabî**, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 120

gerçekleşir. Çünkü ona göre varlığı yaratmak, yoktan yaratmak değildir; gerçekte yaratma bir **zuhûr**dur. Hakk'ın ilminde (a'yân-ı sâbite) olan şeyin ortaya çıkmasıdır.²⁸³ Hakk'ın yaratması sürekliliği olmayan bir eylem değildir, mümkünlerin kendi varlığı olmadığı için O sürekli yaratmaktadır. **Müşâhede tecellîsi** ise bir **keşiftir** ki kişinin kalb ve baş gözünün açılarak istidadına göre **tecellî**lere ermesidir. Böylece mânâlar idrak edilebilir.²⁸⁴

Muhammed Nûru'l-Arabî tecellî'yi, her an yenilenen eserler olarak tanımlar. Ona göre âlemin müstakil bir **vücûd**u yoktur. Âlem Allah'ın kayyûmiyetiyle ayaktaadır. Allah **كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ** "O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29)" âyetinde olduğu gibi devamlı yenilenen bir **tecellî** iledir.²⁸⁵

Eşyâ, Allah Teâlâ'nın **vücûd**unun **tecellî**leridir. Onlar için ezelen ve ebeden müstakil bir **vücûd** yoktur. Bilakis ezelen ve ebeden onlar için **adem** vardır. Allah Teâlâ için ise ezelen ve ebeden **vücûd** vardır.²⁸⁶

Muhammed Nûru'l-Arabî, tecellîleri mertebe olarak sınıflandırmaktadır. **Hakkî mertebeler** ancak **halkî mertebelerle tecellî** eder.²⁸⁷ O'na göre; Hakk'ın **vücûd**u şimdi de olduğu gibidir. O **tecellî** cihetinden **zâtî tecellî**dedir. **Zât-ı Baht**'ın **tecellîsi ama**'dadır. Fakat O'nun **tenezzülü** ve **zuhûru** bize **tecellî** etmesiyledir. Bu da mertebeler cihetindendir. Mertebelerdeki **tecellîler** ise; **sıfat tecellîsi, esmâ tecellîsi, ef'âl tecellîsi, eser tecellîsi** ve **ahkâm tecellîsidir**.²⁸⁸ Bunu Allah'ın kelâmı örneğiyle şöyle açıklar:

Onun sözü bir tek hakikattir ki, bize nisbetle **tenezzül** eder ve açığa çıkar. Ezelen ve ebeden O, olduğu gibidir. Bu eşyâlarda **tenezzül**ünün ve **zuhûr**unun keyfiyetini ancak O bilir. Sana bir misal veriyorum. O, zâtıyla Teâlâ kâim ve kadîm olan Allah Teâlâ'nın kelâmıdır. Zâtından ayrılmayan mânâlardan bir mânâdır. O, **nefs-i emirde** sâbittir. Bir kârî onu lafızlarla ve mahreç üzerine tertip edilmiş harflerle okursa, mushafa yazarsa veya zihinde ezberlerse, bu üç mazharda iner ve zâhir olur. Okunan, yazılan ve hıfzedilen bizzat zâtıyla kâim ve kadîm olan Allah'ın kelâmıdır. İşte O'na tazim gerekir. Onu hakir gören kâfir olur. Oluşumundan beri o olduğu gibidir. Allah Teâlâ onunla mânâ olarak kâim ve kadîmdir. O; kıraat edilerek, hıfzedilerek veya mushaflarda olarak taaddüt etmez (artmaz, çoğalmaz). Bizim için O'nun kelâmının açığa çıkması bu üç şey iledir. Bu üç eşyâ **zuhûr** olarak kendi **zuhûru** değildir. O bir **zuhûr**la **zuhûr**dur ki; Allah'ın kelâmı bu **mazhar**ların aynıdır. **Zuhûrda mazharların** aynı olması budur. Bu **mazharlar** hâdistir. Çünkü bunlar cisim ve arazlardır. Allah Teâlâ'nın kelâmı ise zâtıyla kâim olan mânâlardan bir mânâdır. Bu cihetten kadîmden ayrılmaz ve soyulmaz. Bu **mazharlar zâhirin** gayıdır. Kadîm olan kîdemi üzere bâkîdir. Hâdis ise hudûsü üzere bâkîdir (yani kadim olmaz). Biz biliriz ki;

²⁸³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s. 166; a.mlf., *Füsûsu'l-Hikem*, s. 81

²⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 133-134

²⁸⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 8^b

²⁸⁶ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 5^a

²⁸⁷ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^b

²⁸⁸ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^a-13^b

kesinlikle bu **mazharların** kâimliği O'nunladır. Çünkü O'nun kelâmı açığa çıkmasa bu **mazharların** hiçbirisi olmaz ki bunlar O'nun kelâmının okunması, yazılması ve hıfzedilmesidir. Sonradan olmuş bu **mazharların** Kadîm için bir sıfat olması gerekmez. Bilakis O'nun eserleridir. O eserlerinde açığa çıkar. Böylece eşyâlar Hakk'ın **tenezzülü** ve açığa çıkmasıdır. Allah nasıl kadîmse öyledir, hâdisse nasıl hâdisse öyledir. Bunlar Allah Teâlâ ile kâimdir ve Allah isimleriyle onlardan **zâhir**dir. Onların çoğalmasıyla O'nun çoğalması gerekmez. Onların kıyâmı ile O'nun hâdis olması gerekmez. Çünkü onlar O'nun eserleridir, sıfatları değildir. Aynı şekilde onların kıdemi de gerekmez. Malumdur ki eserler; sıfatları ve esmâsı hilafına kadîm olamazlar.²⁸⁹

Daha önce de geçtiği üzere **muhakkîklerin** nazarında **Hakk'ın tecellîlerinin zuhûru** hariçte de değildir. Çünkü Hakk'ın vahdeti **ademiyyet** mertebelerinde **tecellî** eder. O'nun vücûdundan başka **vücûd** olmadığı için hariçte bir **zuhûr** yoktur.²⁹⁰ **Sıfat, esmâ, ef'âl, eser** ve **ahkâm tecellîleri** Hakk'ın **mazharlarıdır**. Hakk'ın **vücûdu** hiçbir şeyle kayıt olunamayacağından; **mazhar** olan bu **tecellîler** sûrette ve anlayışta **zâhir** olanın gayrısı, **vücûd**'da ise aynıdır.²⁹¹ Bunu şu misalle dile getirir:

O her zerrede **zâhir**dir. Ama parçalanmaz. O bundan münezzehtir. **Zâhir İlâhî Hakikatte** her zerre kemaliyle diğerinin aynıdır. Sûrette ise diğerinin gayrıdır. Örneğin, insanîyet açısından **Zeyd Amr**'ın aynıdır. Şahsiyette farklıdır. Hakikatte insanlık açısından aralarında bir ortaklık yoktur. Çünkü insanîyet; insan bireylerinin her birinden kemaliyle ortaya çıkmıştır, parçalanmaz ve ortaklık olmaz. **Zeyd**'den sorulursa denilir ki; zâtında insan denilen bir şey vardır, **Amr** için de **Bekir** için de (böyledir). İnsaniyet her şahısta kemaliyle açıktır.²⁹²

Muhammed Nûru'l-Arabî'ye göre **müşâhede** de ancak bu **tecellî** mertbeleri ile gerçekleşir. **Hasan-ı Basrî**'nin **Haz. Ali k.v.**'den rivâyet ettiği söz ile bunu açıklar:

لا تدركه الابصار الا بتجلي الربوبية "Rubûbiyyet tecellîsi dışında gözler onu idrak edemez." Onun, "gözler onu idrak edemez" sözü mertebelerde **mutlak hüviyetini** idrak edemez demektir. Çünkü gözler mertebelerdendir. Ve ancak mertebelerle idrak edebilir. Bunun dışında olmaz.²⁹³

Muhammed Nûru'l-Arabî **taayyünü** ise; **ilmî** ve **haricî taayyün** olmak üzere iki açıdan değerlendirir. **İlmî taayyünler** sâbit mânâlardır, onlara eşya denilmez. Onlar eser oluncaya kadar ortaya çıkmaz. **Haricî taayyünler** ise eserlerdir. Ayrıca **taayyünleri tecellî**'de

²⁸⁹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 7^a

²⁹⁰ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 10^b

²⁹¹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 8^a

²⁹² Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 9^b

²⁹³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 16^b

olduğu gibi sınıflandırmaktadır. *Zât-ı Baht*'ın; *hazreti*, *taayyün*ü ve *kaydı* bulunmamaktadır. O *ilâhî hakikattir*. *İlk taayyün* ise *hazretü'l-sıfat*'tır ki, o *hakikat-i Muhammediyye*'dir. *İkinci taayyün* *hazretü'l-esmâ*'dır ki, o *hakikat-i insaniyye*'dir. *Üçüncü taayyün* *hazretü'l-ef'âl*'dir ki, o *hakikat-i Âdemoiyye*'dir. *Dördüncü taayyün* *hazretü'l-eser*'dir ki, o *hakikat-i milkiyye*'dir. *Beşinci taayyün* ise *hazretü'l-ahkâm*'dır, o da *hakikat-i melikiyye*'dir. Bu *taayyün*lerde *zâhir* olan Hakk'ın hüviyetidir.²⁹⁴

Netice itibarıyla *tecellî* ve *taayyün*ü varlık anlayışı içerisinde ele alan **Muhammed Nûru'l-Arabî** varlığın *zuhûrunu* *tecellî* ile açıklamakta ve böylece **İbnü'l-Arabî** çizgisinde yer almaktadır. *Tecellî* ve *taayyün*; *vücûd*'daki birliğin ifade edilmesinde ve idrak edilmesinde önemli bir yere sahiptir. Ancak kemâle eren insanın *tevhîd* zevkiyle anlayabileceği bu mânâyla eşya, Hakk'ın esmâ ve sıfatlarının *tecellî*lerinin *zuhûru* olmakta ve Hakk'ın bilinebilirliğine vasıta olmaktadır.

3.4. Ama'

Ayn, mîm ve illet harfî tek köktür ve "örtmek ve perdelemek" anlamına gelir. "Sıkıştırılmış yoğun bulut" anlamındaki *ama'* bu köktendir. Bulutun bir parçası *amae*'dir. **Kisâî** şöyle der: "O *ama'*dadır" yani karanlıktadır. Bir görüşe göre *ama'*, "toz" demektir.²⁹⁵

Ama' kavramı bir tasavvuf terimi haline gelmeden önce, kâinatın yaratılışını izah eden bazı hadislerde kullanılmıştır:

Rivâyete göre **Ebû Rezîn el-Ukaylî** (r.a.) **H. Peygamber** (s.a.v.)'e **این کان ربنا قبل ان یخلق** "*Rabbimiz mahlûkatı yaratmadan önce neredeydi?*" diye sorduğunda **H. Peygamber**, **فی عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَ مَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ** "*Altında ve üstünde hava bulunmayan ama'da idi*" cevabını vermiştir.²⁹⁶ Hadisin râvisi **Yezîd b. Hârûn**, "Bu ifadeyle, O vardı, O'nunla birlikte hiçbir şey yoktu, mânâsı kastedilmiştir" demektedir. İlk dil âlimlerinden **Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm**, Arapça'da *ama'*'nın "bulut" anlamına geldiğini, ancak bu hadisteki mânâsını bilmenin mümkün olmadığını söyler. Bu görüşe katıldığını belirten **Ezherî**'ye göre akılla kavranamayan şeye de *ama'* dendiğine göre hadisteki "ama'da idi" ifadesinin, Allah'ın akılla kavranamayacak ve mahiyeti bilinemeyecek bir konumda bulunduğu şeklinde anlaşılması mümkündür.²⁹⁷

²⁹⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 7^b-8^a

²⁹⁵ İbn Fâris, *age.*, c. IV, s. 133-135

²⁹⁶ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih: Tefsîr*, İstanbul 1981, c.VIII, s. 280; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut 1991, c. IV, s. 11

²⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâr-ı Sadr, Beyrut ts., c. XV, s. 95-101

Ama' için diğerk bir hadis de şöyledir: ان الله خلق خلقه فى ظلمة "Allah halkı zulmette yaratmıştır."²⁹⁸ **İbnü'l-Arabî** bu hadiste geçen zulmet kelimesinin **ama'** kelimesiyle aynı anlama geldiğini söyler.²⁹⁹

İlk **Sûfiler** tarafından kullanılmayan **ama'** kelimesi **İbnü'l-Arabî** ile tasavvuf terimi haline gelmiştir. Ona göre **ama'**, **nefes-i Rahmânî**'dir. Allah bilinmeyen gizli bir hazineyken, bilinmek istemiş, bu istekle teneffüsünden **nefes-i Rahmân** ortaya çıkmıştır. Onun sûreti ise **ama'**'dır. Diğerk her şey ise **ama'**'dan ve **ama'**'da kün kelimesinin vasıtasıyla meydana gelmiştir:

Hak yaratıklarını yaratmış ve onları ama'da ortaya çıkartmıştır. **Ama'** **nefes-i Rahmânî**'dir. Bu yüzden yaratılmışlar, konuşanın nefesinde farklı mahreçlerdeki harflere benzer.³⁰⁰

Nefes-i Rahmânî'yi kabul eden ilk sûret, **ama'**'nın sûretidir. **Ama'**, içinde rahmet bulunan, hatta rahmetin ta kendisi olan **Rahmânî** bir buhardır. Böylece o, Hakk'ın kabul ettiği ilk zarf olmuştur.³⁰¹

Ama''nın **nefes-i Rahmân**'dan meydana gelişi, onun sadece Rahmân olması yönünden değil, aynı zamanda ilâh olması yönündendir de. Bütün varlıklar, ama'da kün veya ilâhi el veya iki el vasıtasıyla **zuhûr** etmiştir. **Ama'** ise özellikle nefes vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Bu **zuhûr**un kaynağı كُنْزاً مَخْفِياً "bilinmez hazine idim" hadisinde dile getirildiği gibi sevgidir. Bu sevgi sayesinde teneffüs gerçekleşmiş ve nefes **zuhûr** etmiş, o da **ama'** olmuştur. Bu nedenle Şârî, ona ama' adını vermiştir; çünkü bulut anlamındaki ama' buharlardan doğar.³⁰²

İbnü'l-Arabî'nin varlık anlayışında önemli bir yere sahip olan **ama'**'nın özellikleri ise şunlardır:

- Âlem ondan **zuhûr** ettiği için âlemin aslı ve cevheridir;

Ama' bütün sûretlerin ve şeylerin aslıdır. O asıldan meydana gelmiş ilk ferdir.³⁰³

Ama' bütün âlemin **cevher**idir. Âlem ancak **hayalde zuhûr** etmiştir. O, özü gereği tahayyül edilendir.³⁰⁴

- **Ama'**; mekanların ilki; mümkünlere göre ise sâbit hakikatler âlemidir; Rabb isminin istivagâhıdır;

Ama' mekânların ilkidir, mertebe ve mekânlara ait zarflar ondan ortaya çıkmıştır. O mümkünlerin hakikatlerinin sâbit olduğu ve yerleştiği mânâdır.³⁰⁵

²⁹⁸ Tirmizî, *İmân*, s. 18

²⁹⁹ Süleyman Uludağ, "Amâ", *DİA.*, c. II, s.553

³⁰⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c. III, s. 465

³⁰¹ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. III, s. 430

³⁰² İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 310

³⁰³ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. III, s. 420

³⁰⁴ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 313

³⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 283

Allah altında ve üstünde hava bulunmayan **ama**'da idi. **Ama**' Hakk'ın kendisinde **zuhûr** ettiği ilk **ilâhî mazhardır**.³⁰⁶

Ama' Rabb isminin istivagâhıdır, nitekim arş da Rahmân isminin istiva ettiği yerdir.³⁰⁷

- Genişliğiyle bütün sûretleri kabul edici olduğu için **mutlak hayaldir**;

Mutlak hayal, ama' denilen şeydir. Allah bu **ama**'da âlemin bütün sûretlerini açmıştır. Şu var ki bu **ama**' **mutlak hayaldir**: **Mutlak hayal** bütün varlıkların sûretlerini kabul edicidir ve var olmayan şeyleri de tasvir edebilir. Bunun nedeni, hayalin genişliğidir. İşte hayal **ama**'nın ta kendisidir, başka bir şey değildir.³⁰⁸

- **Ama**' kadîm olanda kadîm , yaratılmışta hâdistir;

Ama' kadîmde kadîm, yaratılmışta hâdistir. **Ama**', varlık için Hakk'a izafe ederken kadîm, yaratılmışa izafe ederken hâdis diye verilmiş hükmün benzerine, hatta o hümün kendisine sâhiptir. **Ama**' Hakk'ın bir niteliği olması yönünden ilâhî; âlemin niteliği olması yönünden hâdistir. O halde niteliği olduğu şeylerin hakikatlerinin değişmesiyle **ama**'nın özellikleri de değişir.³⁰⁹

Ehl-i tasavvuf, **ama**' mertebesini **ahadiyyet** ve **vâhidiyyet** mertebeleriyle izah etmişlerdir. Başta **İbnü'l-Arabî**; *Füsûsu'l-Hikem*'de **ahadiyyet** mertebesini açıklarken **ama**'dan bahsetmiş fakat aynı yerde **ama**' tahdîddir³¹⁰ diyerek **vâhidiyyet** mertebesine işaret etmiştir.³¹¹ **Ahmed Avni Konuk** bu durumu şöyle şerh etmektedir:

Ehlullahdan bazılarının ıstılâhında **ama**', **hazret-i ahadiyyet**'ten ibarettir. Zîrâ **meretebe-i ahadiyyeyi** Hakk'ın kendisinden gayrı kimse bilmez. Ve o meretebe **hicâb-ı Celâl**'dir.

³⁰⁶ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. I, s. 147

³⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 283

³⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *age.*, c.II, s. 310

³⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *age.*, c.II, s. 63

³¹⁰ Bu tahdîdi anlatan **Ahmed Avni Konuk**'a göre; âlemin aslı olan bu **ama**' mertebesi **Vücûd-u Mutlak**ta bir hadd ile hududlanarak cihet sahibi olmuştur. Binâenaleyh hem üstü hem altı vardır. (Ahmed Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, hzr. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, MÜİFV Yay. İstanbul 2017, c. II, s. 300)

³¹¹ İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 110-111.

Not: **Süleyman Uludağ**, *İslam Ansiklopedisine* yazmış olduğu **ama**' maddesinde **İbnü'l-Arabî**'nin *Füsûs*'undaki Hüd bölümüne işaret ederek burada geçen **ama**'nın **ahadiyyet** mertebesi olan **mutlak gayb** olduğunu aktarmıştır. Fakat **İbnü'l-Arabî** **ama**'yı **ahadiyyet** bahsinde ele almış olsa da bu bölümde **ama**'dan sadece tahdîddir diyerek bahsetmiş ve **vâhidiyyet** mertebesine işaret etmiştir. bk. Süleyman Uludağ, "Amâ", *DİA.*, c. II, s. 553

Ve bazılarının ıstılâhında, esmâ ve sıfat menşei olan **hazret-i vâhidiyyet**'ten ibarettir. Zîrâ **ama'**; rakîk bulut mânâsıdır. Ve bulut yer ile gök arasına hâil olur. Ve bu **hazret-i vâhidiyyet** dahi, **semâ-i ahadiyyet** ile **arz-ı kesret-i halkıyye** arasına hâil olur.³¹²

Muhammed Nûru'l-Arabî de bu eserinde **ahadiyyet** mertebesini açıklarken **ama'**'dan bahsetmiştir. **Ama'** mertebesini **lâ taayyün** olan **ahadiyyet** mertebesi olarak tanımlamıştır.³¹³ **Vücûd** mertebelerini izah ederken birinci sırayı **ahadiyyet** mertebesi olarak sıraladığı gibi; bir başka yerde "altında ve üstünde hava olmayan **ama'** mertebesi" olarak sıralar.³¹⁴

Ayrıca "**ama'**'dan **cism-i küll**'e kadar mertebelerin hepsi rakîktir (ince, latîf)" diyerek bu **vücûd** mertebelerini **küll'ün zuhûru** olarak addetmektedir.³¹⁵

Muhammed Nûru'l-Arabî, **ama'** hakkındaki hadîsi rivâyet ettikten sonra hadîsin mânâsını varlık anlayışına göre açıklar. **Rubûbiyyet tecellîsi** ile **ilk tecellî** mahallinin **ama'** olduğunu; onun da **zâtî tecellî** olduğunu dile getirir:

Hadisin mânâsına gelince; Rabbimiz nerede yani, **halkî mertebeler**den hangi mertebede **tecellî** ediyordu? Halkı yaratmadan önce yani **halkî mertebeler**de ki **tecellî**den önce **rubûbiyyet tecellîsi**nde idi. Çünkü **halkî mertebeler**e evveliyette hükmlünür. Çünkü onlar müteceddiddir (yenilenmiştir) ve muhdestir (sonradan meydana gelmiştir). Şâyet onların tarihi ve hali bilinmezse, rubûbiyyet için **halkî mertebeler** dışında **tecellî** yoktur. **Halkî mertebeler**den önceye gelince onlar için **tecellî** yoktur. **Ya Resûlullah!** Rabbimiz halkı yaratmadan önce neredeydi? Ona **Resûlullah** s.a.v. dedi ki: **Ama'**'da idi ve hadisin devamı... Yani halkı yaratmadan önce bize nispetle onun rubûbiyyeti için bir **zuhûr** yoktu. كنت كنزاً مخفياً فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق "Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim ve halkı yarattım." İsimlerinin ve sıfatlarının **zuhûru** yoktu. **Tecellîsi ama'**'daydı. O da **Zât-ı Bahrî**'dir. Allah vardı, onunla beraber hiçbir şey yoktu. Şimdi de o, olduğu gibidir. Evvel ve ahir onun için **zât-i tecellî** vardı. Mertebelere gelince: **sıfat, esmâ, ef'âl, eser** ve **ahkâm tecellîsidir**. **Zât-i tecellî**yi rikkatte (incelikte) **ama'**'ya benzetti. Çünkü **ama'**, Arap'ların lügatinde; ince bir buluttur. Onun varlığını "**Onun ne altında ne de üstünde hava yoktur**" ile bağladı ki; işiten onu gerçek anlamasın. **Ama'**'nın gayrı mahlûk olması gerekir. O bâtıldır. **Zât-i tecellî** üstünde hava yoktur yani halkı yaratmadan önce ve mertebelerde yükselmesinin sonrasındaki **tecellî**dir. Altında hava yoktur yani **tecellî** etmemesidir. Çünkü **hakkî mertebeler** bildiğin gibi **halkî mertebelerle tecellî** eder.³¹⁶

Netice itibarıyla **rubûbiyyet**in ilk ortaya çıktığı yer olan **ama'**, **İbnü'l-Arabî** düşünce sisteminde **keşfen** de olsa idrak edilebilirlik düzeyine taşınmış ve böylece onu takip eden

³¹² Konuk, *age.*, c. II, s. 299

³¹³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^a

³¹⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 11^b-12^a

³¹⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 12^a

³¹⁶ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 13^a-13^b

tasavvuf erbabı tarafından bir hüccet olmuştur. Onun sıkı takipçilerinden olan **Muhammed Nûru'l-Arabî** de varlık anlayışında **ama'** mertebesine ilk **tecellî** mahalli olarak yer vermiştir.

3.5. Seyr'de Taavvuk (Engellenme)

Taavvuk; ayn vâv ve kâf (ق) kök harflerinden gelip; engellenmek, geciktirilmek, alıkoyulmak ve oyalanmak anlamlarındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de: *"إِذْ يَخْلُمُ اللَّهُ الْمُعْوِقِينَ مِنْكُمْ"* *"İçinizden muavvikûn'u (engelleyciler) Allah çok iyi bilmektedir. (Ahzâb, 33/18)"* geçmektedir. Âyetteki **muavvikûn** münafıklardan bir kavimdir ki; **Nebî** s.a.v.'in ensâr'ını engellemeye çalışırlardı.³¹⁷

Seyr u sülûk; ilâhî hakikatleri elde etme yolculuğudur ve bunun için de hakikatleri engelleyen ve perdeleyen kayıtları aşmak, nefsin kötü hallerinden sıyrılmak gerekir. **Sûfler** açısından **nefis**: küllî bir hakikat olan rûhun mertebe mertebe **ilâhî âlem**den **şehâdet âlemine** inmesini; **bedenî**, **zulmanî** ve **maddî** engellerle engellenmesini ifade eder.³¹⁸ **Seyr u sülûk**'un amacı ise; nefsi **terbiye** ve **tezkiye** etmek sûretiyle rûhun saflığına ulaştırmak, **bedenî**, **zulmanî** ve **dünyevî** engellerin tümünden arındırarak Allah'a kavuşturmadır.

Bu seyri **Mustafa Tahralı** şu şekilde aktarmaktadır:

İnsan, bir **mürşid-i kâmil** terbiyesi altında, **seyr u sülûk** ile **nüzûl mertebelerini** manevî bir **urûc** ile geriye doğru kat' edip kendi "hakikat"ine, yani "ikinci taayyün ve hakikat-i insâniyye" mertebesine yükselebilirse, almış olduğu beş duyu ve aklının tabîi idrakinin hudutlarını geçip "ayniyet"i fiilî bir "hâl" olarak idrâk edebilir.³¹⁹

Muhammed Nûru'l-Arabî, insanın yaratılış safhalarında ortaya çıkan engelleri **devir nazariyesi**yle ifade etmektedir. **Niyâzî-i Mısırî** divânında "Nebât olup nice devrân nice demde olup hayvân, Geyüdü sûret-i insân bana devr-i zamân içre" mısralarını şerh ederken de ifade ettiği³²⁰ bu engellenme; insanın maddesinin **vücûd** mertebelerinde **maden** mertebesine kadar

³¹⁷ İbn Manzûr, *age.*, c. X, s. 280

³¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn: Acâibü'l-Kalb*, Kahire 1332, c.III, s. 1-59

³¹⁹ Konuk, *age.*, c. IV, s. 20

³²⁰ "**Niyâzî** hazretleri bu şiirlerinde insanın birçok devirlerden geçtikten sonra nasıl insân sûretiyle bu âleme geldiğini açıklar. İlâhî mertebeler yirmi sekizdir. Birinci mertebe **nûr-i Muhammed** (s.a.v.)'dir. Sonra sırasıyla **nefs-i küll** gelir, bu rûhlar âlemidir. **Nefs-i küll**den **tabiat**, **tabiattan heyûlâ**, **heyûlâdan cism-i küll**, **cism-i küll**den **şekil**, **şekilden arş**, **arşdan kürsî**, **kürsîden** yedi kat gök, göklerden **ateş** küresine, **ateş** küresinden **hava** küresine, ondan **su** küresine, ondan sonra da **insan**'a gelir. Bu devir şer'îdir, yani âyet ve hadîsle sabittir. **Ahadiyyetü's-seyr** olan **kâmiller** hiçbir mertebede gecikmeyerek ezelde oldukları gibi, burada da **insân** sûretinde **kâmil** olarak gelirler, yani onlar **kâmil** olarak doğarlar. Onların davete ve **mürşide** ihtiyaçları yoktur. Ancak bu mertebelerde gecikene tevhit biraz güç gelir, ne kadar gecikme olursa, o kimsenin tevhide istidadı uzak olur. Bu husus şer'î devirde yenilmeyen bitkiye gelmişse ve o bitkiyi de bir hayvan yerse, önce madene verir ve böylece insanın **kâmil insân** olması gecikir. Bu sebepten bu gibilere halvet ve riyâzât verilir. Bu şer'î devirden başka bâtil devirler vardır, dört adettir: **Temâsuh**, **tenâsuh**, **tefâsuh** ve **terâsuh**. Hak mezhebi üzere olanlar şer'î devre inanmış olanlardır." (Muhammed Nûru'l-Arabî, *Niyâzî Mısırî Divânı Şerhi*, hzr. M. Sadettin Bilginer, Esma Yay., İstanbul 1976, s. 70-71)

*nüzûl*ünün ardından üç doğumu gerçekleştirme safhasında ortaya çıkar. Bu üç doğum³²¹ eserin hâşiyesinde de açıklandığı üzere *madenden nebâta*, *nebâttan hayvâna*, *hayvandan ise insân*adır:

*İnsan*ın maddesi; zâtan, sıfat ve esmâya iner. (Oradan da) İlim mertebesine yani *a'yân-ı sâbite*'ye, *akla*, *nefse*, *tabiata*, *heyûlâya*, *cism-i külle* ve mertebelerden *nebat* ve *hayvan* mertebesine gelinceye kadar diğerlerine iner. Allah Teâlâ buyurdu ki *وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا* “Allah onların halen bulunduğu yeri de emanet olarak konulacağı yeri de bilir (Hûd, 11/6).” İnsanın maddesine gelince *ruhanî* mertebelerde bulunduğu yer ve *cismanî* mertebelerde konulacağı yerdir ki bu insanın *esfel-i sâfilîne* inişe *cismanî* ve *ruhanî* seyridir. Yani üç doğumdur. İnsandan daha esfeli (aşağısı) yoktur. *لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ* “Şüphesiz ki biz insanı ahsen-i takvîm üzere yarattık sonra esfel-i sâfilîne indirdik (Tîn, 95/4-5).” Sonra o, *ahadiyyü's-seyr* olursa *nebatta*, *hayvanda* veya *madende* bir engeli olmaz. Bu *seyrin* Allah’a vuslatta davete veya *irşâda* ihtiyacı yoktur. Bu *vehb-i ilâhî*’dir. Şâyet, yenen veya yenmeyen *nebatta* ortaya çıkmasıyla ve onu ebeveyninin dışında yenen *hayvan*lardan birinin yemesi veya ebeveynin yemesiyle veyahut onu yenmeyen bir *hayvan*ın yemesi veya ebeveynin yemesiyle bir engeli olursa, bu meniden çocuk oluşmadı veya oluştu da ruhun üflenmesinden önce düştüyse; işte burada onun hepsi *madene* gider. Her engellenişin artışı, eğilimi de gelmesinden uzaklaşma yönünde artar. Ona ruh üflendi, insanın dirilişi tamamlandı. Doğumlara dönmez. *Tenâsuhcular*; *tenâsuh*, *temâsuh*, *tefâsuh* ve *terâsuh* sözleriyle sapıttılar. Onlar ahireti inkar etmeleri sebebiyle küfrettiler. Zikrolunan bu engeller farklılık arz eder. Engellenenlerden en az eğleşen Hakk’ın en düşük davetiyle hidâyete eren kimsedir. Onlardan engel olması artan ancak zorlamayla hidâyet bulur. Onlardan uzaklaşanlar davetle hidâyet bulmazlar ancak kılıç ve benzeriyle hidâyet bulurlar. Yine onlardan en uzak olanı katledilse bile hidâyet bulmaz. İşte bu peygamberlerin gönderilmesindeki ve *mürşidlerin irşâd*ındaki hikmettir.³²²

Muhammed Nûru'l-Arabî’nin izah ettiği bu mesele içinde dikkat çeken kavramlardan biri de “*ahadiyyü's-seyr*” kavramıdır. İnsan ezelde ne ise burada da odur, yani ruhlar âleminde *kâmil* ise burada da *kâmil*dir. Binâenaleyh *ahadiyyet seyrinde* olan insanın yaratılış süreci de hiç gecikme olmadan gerçekleşmekte ve yine *irşâda* ihtiyaç duymadan manevî yolculuğunu tamamlamaktadır. Diğer insanlar ise *nüzûl* ettikleri bu mertebeleri *urûc* ile geri kat’ ederek hakikatlerine ermelidirler. Bu sayede yaratılış sırrına vâkıf olabileceklerdir.

³²¹ Kur'an-ı Kerim’de de insanların annelerinin karınlarında birbirini takip eden üç “karanlık merhalede” yaratıldığından bahsedilmiştir. (Zümer 39/6); **Ömer Hayyâm** (k.s.) ise *Rubâî*’sinde şöyle demektedir: “Hak cihânın cânıdır; cihân dahî cümle bedendir. Melâike sınıfları bu tenin havâssidir. Eflâk ve anâsır-ı basîta ve mürekkebe ve mevâlîd-i selâse (üç doğum), a'zâdır. İşte tevhîd budur, diğerleri hep nevi' ve kesrettir.” (Konuk, *age.*, c. II, s. 278)

³²² Nûru'l-Arabî, *El-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*, vr. 14^b-15^a

3.6. Telvîn ve Temkîn

*Telvîn*in türetildiği "levn" siyahlık ve kırmızılık gibi bir hey'ettir. Her şeyin rengi, onu başkasından ayıran özelliktir. Elvân, "çeşitler", levn ise "tür" demektir. Bir insan bir tek huyda kalmazsa, renkli anlamında "mütelevvên" denilir.³²³ Tasavvufta ise; Hakk'ın *tecellî*lerinin farklılaşması ile kulun halinin devamlı değişmesi anlamındadır. *Temkîn* (veya temekkün) ise "mekn" kelimesinden türetilmiştir. Yerleşmek, karar kılmak ve sabit olmak anlamındaki *temkîn*; *Sûfiyye* indinde istikâmet üzere istikrâr sağlama ve *rusûh* makâmıdır.³²⁴

Örneğin *Serrâc*'a göre *telvîn*; kulun hâllerinde değişkenlik göstermesidir.³²⁵ *Kuşeyrî*'ye göre *telvîn*; hâl sahibi olanların sıfatıdır; *temkîn* ise hakikat ehlinin sıfatıdır. Kul *sülûk* yolunda oldukça, *telvîn* sahibidir. Çünkü o bir halden diğer bir hâle yükselmekte, bir vasıftan diğer bir vasfa intikâl etmektedir. Vuslata erince de makâmında yerleşmekte ve *temkîn* sahibi olmaktadır.³²⁶ *Hücvirî*'ye göre *temkîn*; *muhakkîklerin*, kemâl mahallinde ve en yüksek derecede ikamet etmelerinden ibarettir.³²⁷

Kuşeyrî, şeyhi *Ebû Ali ed-Dekkâk*'tan rivâyetle *Hiz. Mûsâ* (a.s.)'nın *telvîn* ehli olduğunu, *Tûr* dağında Allah'ın kelâmını işittiğinde halinin değiştiğini ve yüzünü bir nikabla örtme ihtiyacı duyduğunu, *Hiz. Peygamber* (s.a.v.)'in ise *temkîn* ehli olup *mi'rac*da temaşa ettiklerinden etkilenmediğini, *Hiz. Yûsuf*'u gören *Züleyha*'nın diğer kadınların aksine *temkîn* makamında bulunduğunu söyler.³²⁸

İbnü'l-Arabî ise, *Sûfilerin* çoğunluğuna göre sahibinde eksiklik olarak kabul edilen *telvîn*i, en yetkin makam olarak görmektedir. *Sâlik telvîn*indeki istikrarı ölçüsünde kemal sahibidir. Ona göre *temkîn* ise; *telvîn*de *temkîn*dir. Böylece *telvîn*de *temkîn* ehli sürekli biçimde çoklukta birliği, birlikte çokluğu görecektir:

Telvîn kulun hallerinde intikal ettirilmesidir. *Telvîn*, pek çok *Sûfiyye* göre, eksik makamdır, bize göre ise makamların en yetkinidir. Bu halde kulun durumu كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ "O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29)" âyetinde belirtildiği gibidir. *Temkîn*, bize göre, *telvîn*de *temkîn* sahibi olmaktır. Bir görüşe göre ise *temkîn* erenlerin halidir.³²⁹

³²³ İbn Manzûr, *age.*, c. XIII, s. 393

³²⁴ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, thk. Abdülkerîm Azbâvî, Kuveyt 2001, c. XXXVI, s. 187-192

³²⁵ Serrâc, *age.*, s. 429

³²⁶ Kuşeyrî, *age.*, s. 172

³²⁷ Hücvirî, *age.*, s. 430

³²⁸ Kuşeyrî, *age.*, s. 172-173

³²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-İstîlâhât*, Mektebe-i Lübnan, Beyrut 1969, s. 291

İbnü'l-Arabî'nin bu görüşü *telvîn*in bir başka yönünü ifade etmektedir. Yani Vuslata ermeden önceki *telvîn*de eksiklik söz konusu olmakta; vuslata erdikten sonraki *telvîn*de ise kemâlat bulunmaktadır. Nitekim o *temekkûn* ehlinen şöyle bahsetmektedir:

Şeytan *âriflere* farz ibadetler getirir. Onlar, Allah karşısında herhangi bir ibadeti yerine getirmeye niyetleninceye kadar onlara eşlik eder. Geriye sadece yapmak kalınca, şeytan *ârife* yaptığından dince daha kıymetli bir amel gösterir, *ârif* de, birinci ibadetle zamanını öldürdüğünü düşünür, hemen o ibadeti terk eder ve ikinciye başlar. İblis, söz vermiş iken Allah'a verdiği ahidini bozmasını sağladığı için sevinir, *ârifin* ise bundan haberi yoktur. *Ârif*, işin başında, bunun şeytandan kaynaklandığını bilmiş olsaydı, *İsâ* (a.s.) ve Allah ehlinen *temekkûn* sahibi kimseler gibi, o ibadeti nasıl terk edeceğini ve değerini nasıl alacağını bilirdi.³³⁰

Abdülkerîm el-Cîlî de; *telvîn*de *temkîn* ehlinin *Melâmetîler* olduğunu, onların bütün işlerinde Hakk'ı vekil edindiklerini, kulluk ölçüsüne göre hareket ettiklerini, âhiret için olanı dünyada gizlediklerini söyler.³³¹ Ona göre; *istivâ-yı Rahmânî* tahakuk ederse, her *telvîn*de *temkîn*in hâsıl olması zarûrîdir ve bunu ehli bilir.³³²

Muhammed Nûru'l-Arabî ise; düşünce sisteminde *telvîn*'i esmâ ve sıfat dairesine, *temkîn*'i ise Zât dairesine yerleştirir. Ona göre *ârifler*, *ashâb-ı telvîndirler*. Bu onların şuhûdlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü *ârifler* Zâtı; esmâ ve sıfat aynalarından *kalbî şuhûd* ile *müşâhede* etmektedirler. Onlara göre âlem; Hakk'ın *vücûdunun* gölgeleridir ve Hakk'ın esmâ ve sıfatları için *zuhûr* olmuştur. *Ârifler*, bu *şuhûd* için mazharları sabit kıldıklarından dolayı kesret onlar için küllî olarak yok olmamaktadır.³³³

Muhammed Nûru'l-Arabî'ye göre ehl-i *temkîn* olan kimseler ise *muhakkîkler*dir. Ayrıca ilimde *râsih* olanlar da bunlardır. Onların *vücûdu* yoktur. Onlara göre hariçte bir *zuhûr* da yoktur. Âlem *muhakkîklere* göre Hakk'ın *halkî mertebeleridir*. Ulûhiyyet ise; rahmâniyyet ve rubûbiyyet gibi bütün *hakkî mertebeler* ile merhûm ve merbûb gibi bütün *halkî mertebeleri* kuşatmıştır. Bu mertebeler birbirine bağlı olup Hakk'ın vahdeti bu mertebelerle *tecellî* etmektedir. *Ademiyyet mertebelerinde* gerçekleşen bu *tecellî*, O'nun üzerine bir çoğalma gerektirmez. *Muhakkîkler*; *hakkî* ve *halkî mertebelerde* Vâhid'i görürler. Bu görüş ise mertebelerde hisle, uzuvla, kuvvetle ve diğerleriyle kayıtlı değildir. Onların indinde görüş, gören ve görülen birdir. **Muhammed Nûru'l-Arabî** bu görüşe فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ

³³⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahyâ, el-Heyetü'l-mısıriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, 2. baskı, Kahire 1992, c. IV, s. 288-289

³³¹ Semih Ceylan, "Telvîn", *DİA.*, c. XXXX, s. 410

³³² Abdülkerîm el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, trc. Abdülaziz Mecdi Tolun, İz Yay., İstanbul 2002, s. 473

³³³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 10^a

الله "Nereye dönerseniz, Allah'ın vechi oradadır (Bakara, 2/115)" âyetini örnek göstermektedir. **Muhakkîkler** mertebelerden mertebelere dönmekte ve Allah'ın vechini seyretmektedirler.³³⁴

Özetle **Sûfîlere** göre **telvîn**, kulun terakkî ederek yürümesi, halden hale, renkten renge girmesi iken **temkîn**, kemâle ererek orada istikrar sağlamasıdır. **Muhyiddin İbnü'l-Arabî** farklı bir bakış açısıyla **telvîn**'i **temkîn**'den üstün tutmakta ve **temkîn** içre bir **telvîn** anlayışı ortaya koymaktadır. Bunun sebebi; **temkîn**'e eren **Sûfî** yine yükselmektedir fakat bu terakkî onda değişiklik yapmaz. **Muhammed Nûru'l-Arabî** de esmâ ve sıfat tecellîlerinin renkliliğini **müşâhede** eden **ârîfî telvîn** ehli; **zâtî tecellî**³³⁵ ile mertebelerde vahdeti seyreden **muhakkîki** ise **mütemekkin** olarak kabul eder.

3.7. Teşbîh ve Tenzîh

Teşbîh; "şibh" kökünden türemiş olup, benzetmek ve temsîl etmek anlamındadır.³³⁶ Kur'ân'da **teşbîh** kelimesi bizzat yer almamakla birlikte aynı kökten gelen birçok kelime kullanılmaktadır. Örneğin; **müteşâbih** kelimesi: *"Bir kısmı birbirine benzeyen, bir kısmı da benzemeyen zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik. (En'âm, 6/99)";* *"Onlara cennetteki meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda, 'Bu daha önce de bize rızık olarak verilendir' derler. O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir. (Bakara, 2/25)"* şeklinde yer almaktadır.

Tenzîh ise; "nezühe" kökünden türemiş olup, Allah Azze ve Celle'yi tesbîh etmek ve müşriklerin söylemiş oldukları şeylerden O'nu uzak/berî tutmaktır.³³⁷ **Ezherî**'ye göre; Allah'ı benzer ve eşlerden berî tutmak ve takdîs etmektir. Hadîste şöyle geçmektedir: *"O gece namaz kıldırı, Allah'ı tenzîh eden bir âyete rast geldiği zaman O'nu tenzîh ederdi.";* **Ebû Hureyre**'nin rivâyet ettiğine göre; *"İman nezihdir, yani ma'siyetlerden uzaktır."*³³⁸ Tesbîh, takdîs, ulûv (teâlâ) ve tebâreke kavramlarıyla aynı anlamı ifade eden **tenzîh**; bu ifadelerle birçok âyet ve hadîste yer almaktadır.

İlk tasavvûfî eserlerde müstakil bir başlık atında ele alınmayan bu kavramlar daha çok kelâm, akâid vb. ilimlerde işlenmiştir. **Hücvirî**, **Kuşeyrî** gibi **Sûfîler** de bu kavramlar

³³⁴ Nûru'l-Arabî, age., vr. 6^b, 10^a-10^b

³³⁵ **İbnü'l-Arabî**, **zât tecellîsini hakikatü'l-hakâik** (hakikatler hakikati) ve onun mertebeleri hakkında bilgi veren **tecellî** olarak tanımlamaktadır. (İbnü'l-Arabî, *İnşâü'd-Devâir*, Leyden, Brill, 1336, s. 35-36; bk. Suad El-Hakîm, İbnü'l Arabî Sözlüğü, s. 723)

³³⁶ İbn Manzûr, age., c. XIII, s. 503

³³⁷ *"سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا" Allah, onların söylediği şeylerden münezzehtir, çok yüce, pek uludur (İsrâ, 17/43)."*

³³⁸ İbn Manzûr, age., c. XIII, s. 548-549

hakkında çok farklı bir çizgi çizmemişlerdir. Daha sonra **İbnü'l-Arabî** ve onun görüşlerini benimseyenler varlık anlayışlarını ifade etmekte bu kavramları da kullanmışlardır.

İbnü'l-Arabî, *tenzîh* ve *teşbîh* konusunda kendinden öncekilerden farklı bir yol izleyerek sadece *tenzîh* veya sadece *teşbîhi*; Hakk'ı hudutlama ve kayıtlama olarak görmüştür. O; *makam-ı sıdk* olan *tenzîhde teşbîh* ve *teşbîhde tenzîh* görüşünü benimsemektedir:

Hakikat ehli indinde Cenâb-ı İlâhî'de *tenzîh*, ayn-ı tahdîd ve takyîddir. İmdi *tenzîh* eden kimse ya câhildir, veyahut sû-i edeb sahibidir ve Hakk'ı ve rasûlleri tekzîb eyler. O bazısına iman eden ve bazısına kâfir olan kimse gibidir. Zîrâ Hak için halkın hepsinde *zuhûr* vardır. Binâenaleyh mefhûmun cümlesinde zâhir olan O'dur. Her bir fehîmden bâtın olan dahi O'dur. Ancak "Muhakkak âlem O'nun sûreti ve hüviyyetidir; ve o, ism-i Zâhir'dir" diyen kimsenin fehminden bâtın değildir. Nitekim Hak, ma'nâ cihetiyle, zâhir olan şeyin rûhudur. Ve Hakk'ı *tenzîh* etmeyip *teşbîh* eden kimse dahi böyledir. O, muhakkak onu takyîd ve tahdîd etti; ve onu bilmedi. Hakk'ın ma'rifetinde *tenzîh* ve *teşbîh* arasını cem' eden ve onu iki vasf ile vasf eyleyen kimse, nasıl ki kendi nefsinin tafsil üzere değil, mücmelen *ârif* oldu ise, Hakk'ı dahi mücmelen *ârif* olur. Zîrâ âlemde sûretlerden olan şeyin ihâtası mümkün değildir. Ve bunun için **Nebî** (s.a.v.) Hakk'ın *ma'rifetini*, nefsin *ma'rifetine* bağladı da: من عرف نفسه فقد عرف ربه "Nefsini bilen kimse muhakkak Rabb'ini bildi" buyurdu. İmdi eğer sen, *tenzîh* ile kâil olursan mukayyid; *teşbîh*le kâil olursan muhaddid olursun. Eğer sen *emreyn* ile kâil olursan müseddid (doğru yola sevkeden) olursun; ve *maârifde imâm* ve *seyyid* olursun. Allah Teâlâ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ "Leyse kemislihi şey'ün (Şurâ, 42/11)" dedi, *tenzîh* eyledi; وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ "Ve hüve's-semîu'l-basîr (Şurâ, 42/11)" dedi, *teşbîh* etti.³³⁹

Ahmed Avni Konuk ise; **İbnü'l-Arabî**'nin bu görüşünü şu şekilde açıklamaktadır:

İnsân-ı kâmil, Hakk'ı *tenzîhde teşbîh* / ve *teşbîhde tenzîh* eder. Tenzîhde: إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ "Ben de ancak sizin gibi bir beşerim (Fussilet, 41/6)" buyurur; ve *teşbîhde*: هَذَا يَدُ اللَّهِ "Bu Allah'ın elidir" ve من رآني فقد رأى الحق "Beni gören Hakk'ı görmüştür" buyurur. Zîrâ *tenzîh-i sırf*, *ma'rifet-i ilâhiyyenin* nısfıdır. *Teşbîh-i sırf* dahi, *hakikat-ı vücûd*dan cehildir. Buna itikad zındıklıktır. *Tenzîh-i sırf* tahdîddir. Zîrâ, bir şey bir şeyden münezzehtir denildiği vakit, onlara birer had ta'yîn edilmiş olur; ve birinin hudûdu bittikten sonra, diğerinin hudûdu başlar demek olur. *Teşbîh-i sırf* dahi *Vücûd-u Mutlakı* bir sûret kaydıyla takyîd etmek mânâsına gelir. Bu vartalardan kurtulmak için Hak zât açısından eşyâdan münezzehtir; ve *taayyün* açısından münezzehtir değildir, deriz. Ve diğer ta'bîrle, Hak zât açısından eşyânın "ayn"ıdır, deriz. Zîrâ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ "O Evvel, Âhir, Zâhir ve Bâtın'dır (Hadîd, 57/3)" buyurur; ve *taayyün* açısından gayrıdır, deriz. Zîrâ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ "Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnidir (Ankebût, 29/6)" buyurur.³⁴⁰

³³⁹ İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 68-70; *Teşbîhde tenzîh* ve *tenzîhde teşbîh* için bk. age., s. 182

³⁴⁰ Konuk, age., c.I, s. 64

Abdurrezzak Kâşânî de *tenzîh*'i üç bölüme ayırmaktadır: Birincisi şeriatın *tenzîhi*; Allah Teâlâ'nın ulûhiyette ortağının olabileceğinden münezzehtir. İkincisi aklın *tenzîhi*; Hakk'ın imkân özelliğinden münezzehtir. Üçüncüsü ise keşfin *tenzîhi* olup; Zât'ın mutlaklığını *müşahede* edenin, Hakk'ın her özelliği içerdiğini görmesidir. Hakk'ı böyle görmeyen böyle bir *tenzîhi* yapamaz.³⁴¹

Abdülkerîm el-Cîlî'ye göre; bizim *tenzîhimiz tenzîh-i muhdestir. Tenzîh-i kadîm* O'na layıktır. Çünkü *tenzîh-i muhdes*, karşısında kendi cinsinden bir şeye nisbet olan şeyde olur. *Tenzîh-i kadîm* karşısında kendi cinsinden nisbet yoktur. Çünkü Hak zıddı kabul etmez. Bunun için *tenzîhin* keyfiyeti bilinmez. Ona göre *teşbîh-i ilâhî* ise, *cemâl-i ilâhî*'nin sûretinden ibarettir. Çünkü *cemâl-i ilâhî*'nin ma'nâları vardır ve onlar esmâ ve evsâf-ı ilâhiyyedir. Hak *sûret-i cemâl* ile *zuhûrunda* yine *tenzîhten* müstehak olduğu şey üzerinedir. Böylece Cenâb-ı ilâhiye *tenzîhten* ve *teşbîhten* hakkı verilmelidir. Ona göre *teşbîh* ve *tenzîh*den daha ilerisi *surr-ı zât'a* mazhar olmaktadır.³⁴²

Muhammed Nûru'l-Arabî de; *sırf teşbîh* ve *sırf tenzîh*'in yanlışlığını dile getirmektedir. Ona göre *sırf teşbîh*; **Hristiyanların** ve onların mânâsında olanların özelliğidir. *Sırf tenzîh* ise; **Yahûdilerin** ve onların mânâsında olanların özelliğidir. *Teşbîh* ve *tenzîh* arasında câmî olmak ise **Muhammedî** olanların *tevhîdî*dir. **Muhammed Nûru'l-Arabî teşbîh** ve *tenzîh* için; Allah'ın kelâmının bu dünyada *tecellî* edişini misâl verir.³⁴³ Allah'ın kelâmı bir tek hakîkattir fakat bize nisbetle *tenezzül* etmekte ve açığa çıkmaktadır. O ezelen ve ebeden olduğu gibi tektir. Bu eşyalarda *tenezzül* ve *zuhûrunun* keyfiyetini de ancak O bilmektedir.³⁴⁴

Ona göre *vahdet-i mevcûdu* savunan ve *vücûdu* kâinata hasredenler de *sırf teşbîh*de olup *tenzîhi* bilmemektedirler. *Vahdet-i vücûd* görüşünü bunlardan ayıran **Muhammed Nûru'l-Arabî, Muhammedî** çizgide *teşbîh* ve *tenzîhi* toplamaktadır.³⁴⁵

O, Hakk'ın *teşbîh* edilmesini O'nun *tecellî* eden hüviyetinde gerekli görmektedir; O'nun bu hüviyetinde taaddüt yoktur. *Tenzîh* edilmesini ise tek olan hakîkatinde gerekli görmektedir; çünkü ona göre Hak Teâlâ *mutlak kayda* kadar herhangi bir şeye hasredilmekten münezzehtir. Böylece ona göre *teşbîh* de *tenzîh* de bir tek hakîkat olan Hak içindir.³⁴⁶

Netice itibarıyla bazı İslam âlimleri arasında ilâhî sıfatları *tenzîh* etmedeki aşırılık, ona muhalefet olarak *teşbîh*deki aşırılığa sebebiyet vermiş yahut ikisi aşırılıkta birbirlerinden etkilenmişlerdir. Tasavvuf ehlinde özellikle **İbnü'l-Arabî** bu durumu eleştirmiş olup *tenzîhi*

³⁴¹ Kâşânî, *age.*, s. 154-155

³⁴² el-Cîlî, *age.*, s.107-112

³⁴³ Bu örneği *tecellî* ve *taayyün* konusunda dile getirmiştik.

³⁴⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 6^b

³⁴⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 11^a

³⁴⁶ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 11^b

savunanları Hakk'ı takyîd ettikleri için, *teşbîhi* savunanları ise Hakk'ı tahdîd ettikleri için hatalı bulmuştur. O *teşbîh* ve *tenzîh*in arasını cem ederek Hakk'a *ârif* olunabileceğini dile getirmiştir. **Muhammed Nûru'l-Arabî** de onun çizgisinde yer alarak *Muhammedî tevhîd*in ancak bu şekilde gerçekleşebileceğini bildirmektedir.

3.8. Teceddüd-i Emsâl

Sözlükte "yenilenmek, yeniden vücut bulmak" anlamındaki ciddet kökünden türeyen teceddüd türetildiği kökle aynı mânaya gelmektedir; emsâl ise mislin (eş, benzer) çoğuludur. Buna göre *teceddüd-i emsâl* "benzerlerin yenilenmesi, ardarda devam etmesi" demektir.³⁴⁷

Teceddüd-i emsâl yerine "halk-ı cedîd", "hudûs-i dâim" ve "teâkub" gibi tabirler de kullanılmaktadır. Mevcûdatın her an yeniden bir yaratılış halinde olduğunu ifade eden bu ve benzer kavramlar Kur'ân-ı Kerîm'de: *"أَفَعَيَّبْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ"* *"İlk yaratmadan âciz mi kaldık ki (ikinci yaratmadan âciz kalalım)? Doğrusu onlar, yeni bir yaratmadan (halk-ı cedîd) kuşku içindedirler. (Kâf, 50/15)";* *"أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ"* *"Gökleri ve yeri yaratan, onların benzerlerini yaratmaya kâdir değil midir? (Yâsîn, 36/81)";* *"قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَّنْ يَّبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ"* *"O sizin tanrılaştırdığınız varlıklar arasında bir şeyi ilk defa yaratan, sonra yaratmayı tekrar eden biri var mı? diye sor. De ki: İlkten yaratan da yaratmayı tekrar eden de Allah'tır. (Yûnus, 10/34)"* ve buna benzer âyetlerde: Neml, 27/64; Ankebût, 29/19; er-Rûm, 30/27 geçmektedir.

Kâşânî'ye göre mâsivâ Hakk'ın yardımından müstağni kalamaz. Çünkü *yokluk* ve *bekâ* yenilenmezse Hakk'ın yardımı var olanı tekrar üretmek olacaktır. Böyle bir durumda Hakk'ın yardımı var olanın *bâkî* kılınması, mevcut olanın yaratılması demektir ki, bu imkansızdır.³⁴⁸

Şehâdet âlemi, ilâhî isimlerin *tecellî*lerinin gereği olarak devamlı var ve yok olmaktadır. Zîrâ Mûcid, Muhyî, Mübdî, Rahmân, Mün'im, Musavvir, Hâlık, Kayyûm ve benzeri isimler varlıkların vücûd bulmasını, *mazharların zuhûr*unu icâb ettirir. Mümît, Dârr, Kakhâr, Kâbız, Ferd, Vâhid ve benzeri isimler ise bu *mazharların* yok edilmesini, gizliliğe çekilmesini gerektirir. Âlemin sûretlerinin tamamı dâimâ *halk-ı cedîd* içindedir. Lâkin bu var ve yok oluş *feyz-i Rahmânî*'nin sür'ati sebebiyle idrâk edilemez, ve eşyânın sûretlerinin istikrâr üzere olduğu zannedilir. Çünkü bu varoluş ve yok oluş arasında zaman söz konusu değildir.³⁴⁹

³⁴⁷ Cağfer Karadaş, "Teceddüd-i Emsâl", *DİA.*, c. XXXX, s. 239

³⁴⁸ Kâşânî, *age.*, s. 235

³⁴⁹ Konuk, *age.*, c.I, s. 38-39

Teceddüd-i emsâl konusunun anlaşılması için verilen örneklerden birisi nehir örneğidir: Nitekim nehir akıp gitmektedir. Gelen su daima yenidir. "Bir insan bir nehirde iki defa yıkanmaz" denmiştir.³⁵⁰

Diğer bir örnek ise; sinemadaki film şeridinin perdeye yansıyan görüntülerini algılamadaki gözün yanılsama örneğidir. Film şeridindeki tek tek fotoğraflar, gözün algılamadaki kabiliyetini aşan bir sür'atle peş peşe geldiği ve kaybolan her resmin yerine benzer bir resim getirildiği için, göz bunu devamlıymış gibi algılamakta, film kareleri arasındaki boşlukları ve bir film karesinden diğerine geçişteki zaman dilimini ve yeni sûreti ayrı olarak algılayamamaktadır.³⁵¹

Muhyiddin İbnü'l-Arabî bu durumun *keşf* yoluyla idrak edilebileceğini şöyle dile getirir:

Keşif ehli *ârifler*, Allah'ın her nefeste *tecellî* etmekte olduğunu görürler. Halbuki *tecellî* tekrarlanmaz. Şu halde onlar, her *tecellî*nin yeni bir yaratışı getirdiğini ve eski varlığı giderdiğini *şuhûd* gözüyle görürler.³⁵²

İnsanın yaratılışı her nefes yenilenir ve o bunun farkında değildir. Bu durum *وَنُشِئُكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ* "bilmediğiniz şekilde sizi inşâ ederiz (Vâkıa, 56/61)" âyetinde dile getirilmiştir. Burada kastedilen her nefes yaratmadır. Bu yüzden her nefeste Allah'ın bizde yeni bir yaratışı vardır. Bunu bilmeyenler, yeniden yaratmadan kuşku içinde olanlardır. (Kâf, 50/15)³⁵³

İbnü'l-Arabî'ye göre âlemdeki her *zuhûr*un ilâhî bir aslı ve kaynağı vardır. Âlemin sûretlerinin sürekli değişmesinin sebebi de, onların aslı olan yaratmanın her an gerçekleşmesidir:

His âleminde ve sabit oluştaki her nefeste değişimler vardır, fakat özellikle kelâm ve hareketlerin dışındaki durumlarda ne gözler ne de duyular bu değişmeyi idrak edebilir. Bunun, yani bir sûretin benzeri bir sûrete veya zıddı bir sûrete dönüşmesinin esası, kendisine yardım eden aslın başkalaşmasıdır. Bu, sûretlerdeki ilâhî başkalaşmadır ve *كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* "O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29)" âyetinde dile getirilmiştir. Allah her gün bir işte olunca, onun sûreti üzerinde yaratılmış âlem de her nefeste bir halden bir diğerine dönüşmüştür. Bu yüzden âlem, hiçbir zaman tek bir hal üzere kalmaz; çünkü Allah sürekli yaratandır. Âlem iki anda bir hal üzere kalmış olsaydı, Allah'tan müstağnilik özelliğiyle nitelenmiş olurdu. Fakat insanlar yeni yaratmadan kuşku içindedir.³⁵⁴

³⁵⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul 2014, s. 224

³⁵¹ Ögke, *age.*, s. 483

³⁵² İbnü'l-Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 126

³⁵³ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dâr-ı Sadr, c.II, s. 46

³⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *age.*, c.III, s. 198-199

Muhammed Nûru'l-Arabî'ye göre; Allah iki anda bir fiille *tecellî* etmez yahut bir fiili iki defa yapmaz; bunlara *هُوَ فِي شَأْنٍ* “O her gün bir iştedir (Rahmân, 55/29)” ve *وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ* “bizim buyruğumuz tektir, göz açıp kapayıncaya kadar olup biter (Kamer, 54/50)” âyetlerini delil gösterir.³⁵⁵ Yani O devamlı yenilenen bir *tecellî* iledir. Bu *tecellî* ise; her an yenilenen eserlerin ta kendisidir.³⁵⁶

Eşyânın nefisleri ancak mürekkebtir. Onların *zuhûru* O'nun *tecellî*si iledir. Bekâları da O'nun *tecellî*si iledir. Seni eşyâ kendi kendine iki zamanda kalıyor fikrine götürmesin. Bilakis her an yeni bir *tecellî* ile, Hak Teâlânın onları tutmasıyla kalıyorlar *بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ* “Buna rağmen onlar yeni bir yaratma konusunda şüphe içindeler (Kâf, 50/15), *وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ* Ve bizim buyruğumuz tektir (Kamer, 54/50)” Fakat yenilenmenin sür'atinden onun bekâsından başka bir şey gözükmez.³⁵⁷

Muhammed Nûru'l-Arabî'ye göre *tecellî*lerin sürekli olarak yenilenmesi ve devamı, esmâ ve sıfatlar ile alakalı olup, bu durum Zât'ta bir değişiklik oluşturmamaktadır. Çünkü sonradan olma ve yenilenme âlemin vasıflarındandır. Kadîm olan Allah ise sûretleri bir tavırdan başka bir tavra, bir yerden başka bir yere değiştirir ve O nasılsa öyle kalır:

Teceddüd merâtib hasebiyle sahih olur. Çünkü *teceddüd*, *hudûs*ün ta kendisidir. Hâdis, ademden vücûda müteceddiddir (yenilenendir). Bunun üzerine *hudûs* ve *teceddüd*, hâdisin ve müteceddidin vasıflarındandır. Sübhanü'l-Kadîm olan Allah değiştirir ama değişmez.³⁵⁸

Onlar, onun üzerine *ekvân*'ın *teceddüd*üyle âlemin *hudûs*üne delil getirdiler. *Ekvân* dörttür: *Hareket*, *sukûn*, *ictimâ*' ve *iftirak*. Kadîm *teceddüd* ile vasıflandırıldığında senin görüşün nedir? *سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ* "Senin Rabbin, mutlak izzet sahibi, onların yakıştırdığı nitelemelerden münezzehtir (Saffat 37/180).³⁵⁹

Teceddüd-i emsâl; Hakk'ın *tecellî*sinin mâhiyetini konu edinen bir kavramdır. Buna göre O'nun *tecellî*si her an yenilenmekte, mevcûdat ise her an yok olup O'nun *tecellî*siyle yeniden vücut bulmaktadır. **İbnü'l-Arabî**, keşfen bilinebilen bu yenilenmeyi *aklî* ve *naklî* açıklamalarla idrak edilebilirlik sahasına kavuşturmaktadır. **İbnü'l-Arabî**'nin varlık anlayışında mümkünlerin hakikati olan *a'yân-ı sâbite*'nin sürekli ademde bulunması ve *vücûd* kokusu koklamaması, mümkünlerin sürekli yaratılmasını gerekli kılar. Çünkü onlar Hakk'a muhtaçtır ve iki anda varlıklarını sürdürebilmek bu muhtaçlıkla bağdaşmaz. Aslında Hak ve halk ayrımı dahi görecelidir. Çünkü **İbnü'l-Arabî**'ye göre varlık birdir ve o da her an sayısız

³⁵⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 4^a

³⁵⁶ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 8^b

³⁵⁷ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 4^b

³⁵⁸ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 8^b

³⁵⁹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 9^a

sûretlerde *tecellî* eden Hak'tır. Bu sebeple halk sürekli ve tekrarlanmayan *halk-ı cedîd* içindedir. **Muhammed Nûru'l-Arabî** de eserinde hâdis olan bu âlemin ademden vücûda çıkışını sürekli olan bu yenilenme ile ifade etmiş ve özellikle Hakk'ın zâtını bu yenilenmeden münezzeh tutarak *vahdet-i mevcûd* yanılışına düşüp ta'n edenlere karşı ehl-i Hakk'ı savunmuştur.

3.9. Hulûl, İttihâd, Tenâsuh, Devir ve Teselsül

Hulûl; iki cismin, birine işaret edildiğinde diğerine işaret sayılacak biçimde birbirleriyle birleşmesinden ibarettir. Gül suyunun güle girmiş olması gibi ki, girene "hâll" ve kendisine girilene de "mahall" adı verilir.³⁶⁰ Terim olarak Allah'ın bazı şeylere veya kişilere girmesine *hulûl* denir. Bu inancı taşıyana "Hulûlî" inanç sistemine "Hulûliyye" denir.³⁶¹

İttihâd; iki zât'ın bir olmasıdır. Bu da ancak iki adet ve daha çoğunda olur. Denilmiştir ki; *ittihâd*, iki şeyin karışması ve bir tek şey olacak biçimde birbiriyle birleşmesidir.³⁶² Kadîm olan **Mutlak Varlığın** hâdis olan bir şey ile birleşebileceği inancını ifade eder. **Kâşânî**'ye göre; iki zâtın bir zâta dönüşmesi anlamındaki *ittihâd* imkânsızdır. Çünkü ona göre iki zât bir zâta dönüşebilse, bu durumda söz konusu olan *ittihâd* değil, zâtlardan birisinin diğerinin yerini alması anlamındaki *hulûl* olur. Bunun izâhını şöyle yapmaktadır ki; bir olma anında ikisi de mevcûd ise yine iki şey olacağından birleşme olmamıştır. Birleşme esnasında birisinin zâtı ortadan kalksa yahut birleşmek için her ikisinin de zâtı ortadan kalksa yine iki şey arasında birlik gerçekleşmemiş olur.³⁶³ **Mutasavvıflar** tarafından bu kavram Hak olan **Vücûd-u Mutlakı müşâhede** etmek anlamında da kullanılmaktadır. **Sûfilere** göre, her mevcûd, Hak ile mevcuttur. Yoksa kendi özü itibariyle ma'dumdur. Onun için *ittihâd*, şuhûdda olur. Yoksa *ittihâd*, her mevcûdun vücûd-ı hâssı (özel varlığı) olup, Hak mevcûd ile *ittihâd* etmiş değildir, bu muhâldir.³⁶⁴

Tenâsuh; bir şeyi olduğu gibi başka bir yere nakletmek veya kopyalamak, bir şeyi iptal ederek başka bir şeyi onun yerine koymak gibi mânalara gelmektedir.³⁶⁵ Terim olarak rûhun bir cisimden ötekine, bazı kere de insandan hayvana ve hayvandan insana geçmesidir.³⁶⁶ Özellikle Hind kültüründe, bedenden ayrılan rûhun bir başka bedene tekâmül

³⁶⁰ Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985, s. 98

³⁶¹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 284

³⁶² Cürcânî, *age.*, s. 6

³⁶³ Kâşânî, *age.*, s. 31-32

³⁶⁴ Cebecioğlu, *age.*, s. 328; Cürcânî, *age.*, s. 6

³⁶⁵ İbn Manzûr, *age.*, c. III, s. 61; ez-Zebîdî, *age.*, c. VII, s. 356

³⁶⁶ Cürcânî, *age.*, s. 73

etmek üzere girmesidir. Tekâmül sağlanana kadar olan rûhun bu gidiş gelişine, **samsara** adı verilir.³⁶⁷

Devir; dairevî bir hareketle dönmek, dolanmak; bir şeyin kısa veya uzun bir hareketten sonra ilk durumuna dönmesi gibi anlamlara gelmektedir.³⁶⁸ Terim olarak ise, mümkün/hâdis varlıkların var olmak için karşılıklı olarak birbirlerine illet teşkil etmesi ve bunun sürekli olarak tekrarlanmasıdır.³⁶⁹ **İttihâd** gibi **devir** de **mutasavvıflar** tarafından farklı mânâda kullanılmaktadır. Maddi olarak görülen şu âleme düşen bir mevcut, önce cemad (cansız), sonra bitki, sonra hayvan, sonra insan şekillerinde **tecellî** eder, ve sonunda da "insân-ı kâmil" şekline dönüşür, Hakk'a **vâsıl** olur. **İnsân-ı kâmil**'e kadar olan çizgiye **kavs-i nüüzûl** (iniş yarım dairesi), **insân-ı kâmil** ile başlayan Allah'a dönüş çizgisine (ulaşma) de **kavs-i urûc** (çıkış yarım dairesi) denir. **Kavs-i urûc** ile, varlık **Vücûd-u Mutlak**'a yani aslına döner. Mebde ve meâdden bahseden bu harekete **devir** denir. Buna Bir'den gelen Çok'un tekrar Bir'e dönmesi denir. **Kavs-i nüüzûl** ile **kavs-i urûc** için, "Devre-i Ferşiyîye" ve "Devre-i Arşiyîye" tabirleri de kullanılır.³⁷⁰

Teselsül; bir şeyin parçalarını zincir gibi birbirine eklemek anlamındaki selsele kökünden türemiştir. Filozof ve kelimcılara göre "işlerin ilânihaye kesintiye uğramadan ardı ardına devam etmesi" anlamına gelmektedir.³⁷¹ **Cürcânî**, **teselsülü** "sonsuz şekilde işlerin tertibi" olarak tanımlamaktadır.³⁷² **Devir** kavramıyla ilişkisi ve yakınlığı bakımından **teselsüle** "devr-i bâtlı" (kıyâs-ı devrî) adı verilmekle birlikte³⁷³ bu iki kavram arasında önemli farklar vardır. **Devir**le, mümkün ve hâdis varlıkların var olmak için karşılıklı birbirine illet teşkil etmesinin kastedilmesine mukabil **teselsül** ile illiyet zincirini oluşturan her varlığın kendinden öncekine nisbetle ma'lûl, sonrakine nisbetle illet konumunda bulunması anlatılmak istenir.³⁷⁴

İslam düşünürleri bu telakkîlerin imkânsızlığını hudûs, imkân vb. delillerle ispat etmeye çalıştıkları gibi; **mutasavvıflar** da bâtlı olduklarını ifade ederek eserlerinde daha çok **hulûl** özelinde bu telakkîlere karşı sert tenkitler yöneltmişlerdir. Örneğin **Serrâc**; "Hak Teâlâ'nın cesedleri tasfiye edip onlara **hulûl** ettiği ve cesedlerden beşeriyet sıfatlarını izâle ettiği" iddiasında bulunan bir grup hakkında söylenenler doğru ise kendilerinin büyük bir

³⁶⁷ Cebecioğlu, *age.*, s. 650

³⁶⁸ Metin Yurdagör, "Devir", *DİA.*, c. IX, s. 230; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, c. IV, s. 156

³⁶⁹ Yurdagör, "Devir", s. 231

³⁷⁰ Cebecioğlu, *age.*, s. 165

³⁷¹ et-Tehânevî, *Keşşâfü İstîlâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Kalkûta 1862, c. I, s. 429; Osman Demir, "Teselsül", *DİA.*, c. XXXX, s. 537

³⁷² **Cürcânî** aynı zamanda **teselsülü** muhâl olarak görmektedir. bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. IV, s. 166; a.mlf., *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 59

³⁷³ İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul 1941, s. 90; Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lügatı*, İstanbul 1954, c.I, s.351

³⁷⁴ Osman Demir, "Teselsül", c. XXXX, s.536

yanılgı içerisine düştüklerini ve sapıttıklarını ifade etmiştir. Çünkü ona göre Allah'ın sanatı, rubûbiyyetine işaret eder. Yani eşyânın Hakk'a delâleti söz konusudur. Oysaki bu kimseler sanatla Sâni'i birbirinden ayıramamış ve sapıklığa düşmüşlerdir. Aynı şekilde Hak Teâlâ zâtı itibarıyla kalplere *hulûl* etmez. Ancak *ma'rifeti*yle, imânı ile kalplerde yer edinir.³⁷⁵ **Kelâbâzî** de tevhîd bahsinde Allah'ın beşerî niteliklerden, yön ve mekândan münezzehtir olduğunu, bir yere *hulûl* etmenin O'nun hakkında söz konusu olamayacağını dile getirir.³⁷⁶ **Hücvirî**'ye göre Allah kadîm, halk ise muhdestir. Muhdes olan şeyin kadîm ile *imtizac* veya *ittihâd* etmesi veya ona *hulûl* etmesi yahut muhdesin kadîmin mekânı haline gelmesi veyahut kadîmin hâdis olması imkânsızdır. Çünkü bir şeye muttasıl ve bitişik olan, onun gibidir. Bu muhdes için câiz olup, Allah ise böyle olmaktan mukaddes ve münezzehtir.³⁷⁷

Devrin tanımında bahsettiğimiz ve **Muhammed Nur'ul-Arabî**'nin de *şer'î devir* olarak adlandırdığı mutasavvıfların *devir* nazâriyesi, bu telakkîlerden farklı olarak varlıkların Hak'tan gelip tekrar O'na dönüşünü açıklamak içindir. **Sûfiler** bu görüşlerini Kur'an'a dayandırır: *إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ* "*Biz Allah'a aidiz, yine O'na döneceğiz* (Bakara, 2/156)"; *مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى* "*Sizi topraktan yarattık, oraya döndüreceğiz ve başka bir sefer yine oradan çıkaracağız* (Tâhâ, 20/55)"; *وَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ أَطْوَارًا* "*Oysa O, sizi çeşitli merhalelerden geçirerek yaratmıştır* (Nûh, 71/14)." **Mutasavvıfların** bu *devir* anlayışını **Süleyman Uludağ** şu şekilde açıklamaktadır:

Varlığı ve nesneleri *tecellî* esasına göre açıklayan *mutasavvıflara* göre **Mutlak Varlıktan** *tecellî* sûretiyle ayrılan bir nesne, çeşitli değişim safhalarından geçtikten sonra varlıkların en süflîsi olan madde mertebesine kadar iner. Sonra yükselmeye başlayarak yine çeşitli merhalelerden geçtikten sonra geldiği noktaya ulaşır. **Mutlak Varlıktan** ayrıldıktan sonra inişe geçen ve alçalan bir nesne (umumi feyiz, vücûd-ı sâri, mevcûd, ilâhî nur) sırayla *küllî akıl*, *dokuz akıl*, *dokuz nefis*, *dokuz felek*, *dört tabiat* ve *dört unsur* seviyesine kadar düştükten sonra yükselişe geçerek yine sırayla *madde*, *maden*, *bitki*, *hayvan*, *insan* ve *kâmil insan* seviyesine kadar çıkar. *Devir* adı verilen bu yolculukta bütün merhalelerin oluşturduğu seyir çizgisi bir daire şeklinde düşünülür. İnişte katedilen yarım daireye “kavs-i nüzûl” ve “mebde”, çıkışta katedilen diğer yarım daireye de “kavs-i urûc”, “kavs-ı suûd”, “rücû” ve “meâd” gibi isimler verilir. *Vücûd-u Mutlaktan* ayrılan *kâmil* bir varlık ya hiçbir engelle karşılaşmaz veya karşılaştığı engelleri çabuk aşar, devrini ve seyrini süratle tamamlayarak Hakk'a *vâsıl* olur. Fakat *kâmil* olmayan varlıklar çeşitli engellerle karşılaştıklarından iniş ve çıkıştaki seyirlerini çok yavaş gerçekleştirir, birçoğu yolda kalır. *Devir nazariyesi* ilk bakışta *tenâsüh* inancını çağrıştırmaktadır. Ancak *tenâsüh* akîdesinde insanın tekrar tekrar dünyaya geldiğine, hatta insan rûhunun hayvanlara geçtiğine inanılırken *devir nazariyesini* benimseyenlerde böyle bir anlayışa rastlanmamaktadır. Ayrıca devir görüşüne sahip olan *mutasavvıflar* bunun *tenâsüh*le ilgisi

³⁷⁵ Serrâc, *age.*, s. 509-510

³⁷⁶ Kelâbâzî, *age.*, s. 63-64

³⁷⁷ Hücvirî, *age.*, s. 325

bulunmadığını özellikle belirtmişlerdir. **Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Nâsır-ı Hüsrev, Feyzî-i Hindî ve Yûnus Emre** başta olmak üzere pek çok *mutasavvıf* tarafından benimsenmiş ve güçlü bir şekilde ifade edilmiştir.³⁷⁸

Bir diğer konu ise **İbnü'l-Arabî'nin** varlık anlayışına dayanan *vahdet-i vücûdu*, başta **Selefiyye**'den olmak üzere bazı âlimlerin *mutlak hulûl* olarak adlandırmasıdır. **İbnü'l-Arabî** ve ona bağlı bazı *Sûfiler* bunu reddetmişlerdir. **Elmalılı Hamdi Yazır** da Bakara Sûresi tefsîrinde bunun yanlışlığını şu ifadelerle dile getirir:

Bizim nazarımızda *tevhîd-i vücûd* genel olarak olumsuz değil, belki *keşif* yoluyla olumludur. Fakat "Allah'tan başka mevcûd yoktur" demekle "her mevcûd Allah'tır" demek arasında pek büyük fark vardır. Birincisi *sırf tevhîd* olabilir, fakat ikincisi *sırf şîrktir*. "Allah'tan başka mevcûd yoktur" dendiği zaman, Allah'tan başkasına isnad edilen varlığın gerçek olmayıp hayalde ve vehme bağlı, şuura akseden bir gölge işi olduğu ve gerçek varlığın ancak Allah'a mahsus bulunduğu ikrar edilmiş; âlemin zâtı ile ve zâtı için gerçek varlığı yok sayılmış olur ki bu *vahdet-i vücûddur*. Fakat "her mevcûd Allah'tır" dendiği zaman varlıkta gerçek bir çokluk kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki, bunda tevhîd yoktur. Tersine Allah'ı çoğaltma ve O'na ortak koşma vardır. Bu bir *vahdet-i vücûd* değil, *ittihâd-ı vücûd* veya *hulûldür*.³⁷⁹

Muhammed Nûru'l-Arabî devir kavramını, "zuhûrunun bir mertebe veya mertebelerde kendisine dayanması" olarak tanımlarken; *teselsül* ise "zuhûrunun gayrıya vs. dayanması" olarak tanımlamaktadır. Ona göre; *devrin* lüzûmunda bizzat fâilin kendisini yapmasının imkânsız oluşundan dolayı *devir* ve *teselsül* muhâldir. Çünkü fâil olanın önce olması, munfâil olanın ise sonra olması zorunludur. Yoksa iki zıttın bir araya gelmesi gerekecektir. Buna göre hem varlığın hâdis (sonradan olma) olup hem de mâzîde sonu olmayan bir varlığı olması iki zıttın bir araya gelmesi olacağından mâzîde sonsuz bir hâdisin zuhûru imkânsızdır.³⁸⁰

Muhammed Nûru'l-Arabî'ye göre Allah Teâlâ'nın vahdeti, bir tek hakikattir. Şahısla, cinsle, türle, fasılla ve arazla bir vahdet değildir. Çünkü bu vahdetlerin hepsi hakikatlerinde terkîb edilmiştir. Allah Teâlâ ise **Hristiyanların** dediği gibi *ittihâd*, *hulûl* ve *intiba'* ile vâhid değildir. Yahut *vahdet-i mevcûd'u* savunanların dediği gibi **Mutlak Vahdetle** de vâhid değildir.³⁸¹ **Muhammed Nûru'l-Arabî;** yaratan ile yaratılan arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

³⁷⁸ Süleyman Uludağ, "Devir", *DİA*, c. IX, s. 231-232

³⁷⁹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yay., İstanbul 2011, c. I, s. 564

³⁸⁰ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 3^a

³⁸¹ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 3^a-3^b

O'nun *tecellî*si olan eşyâya zıt olması nasıl olur? Kevn O'nunla kâim iken kevnin dışında nasıl olur? O'nun kevn ile kıyâmı seni; mutlakta mukayyedin, küllde cüz'ün, cevherde arâzın, ağaçta suyun, sütte yağın, soğukta sıcak suyun kıyâmı gibi hulûl, ittihâd ve intiba' üzerine olması fikrine götürmesin. Hâşâ! Hâşâ! Allah Teâlâ bundan yücedir, büyüktür. Bilakis O'nunla kevnin kıyâmının keyfiyetini melek-i mukarreb, nebîyi mürsel bilemez. O; gökleri ve onun üzerindkileri; yeri ve yerin altındakileri zâil olmaması için tutar. Allah kendi nefsiyle kâim ve kayyûmdur. Bir mahalle ve bir tahsîse ihtiyacı yoktur. Mümkînâtın ise; ya a'raz gibi bir mahalle ve tahsîse ihtiyacı vardır ya da ecrâm (vücutlar) gibi bir yere ve tahsîse ihtiyacı vardır. Hak Teâlâ'ya gelince O âlemlerden müstağnîdir. Âlemler O'nunla kâim olmalarında O'na muhtaçtırlar.³⁸²

Ona göre; **Hulûliyye'nin** Hakk'ı eşyâya vasıf yapması; **Hristiyanların** **İsâ** ile Hakk'ın *ittihâd* ettiklerini savunması ki, **Nusayrîler Ali** hakkında, **Râfîzîler** on iki imam hakkında, **Mütevâlîler** ise **Halîfe Hâkim bi-emrillâh** hakkında aynı şeyi savunmaktadır; ve **câhil mutasavvıfların** bu âlemin Hakk'ın sıfatı olduğunu savunmaları hep bâtıldır. O bunların bâtil oluşlarını *كان الله ولم يكن معه شيء ثان* "*Allah var idi, O'nunla beraber ikinci bir şey yok idi*" hadîsi ile ispatlamaya çalışmaktadır:

Resûlullâh (s.a.v.) buyurdu ki; *كان الله ولم يكن معه شيء ثان* "*Allah var idi, O'nunla beraber ikinci bir şey yok idi.*" Hadîs buraya kadardır. Bu hadîse **İmam Ali** r.a. şu kelamı dâhil etti: *هو الآن على ما كان عليه* "Şimdi de O öyledir." **Ali** r.a. hadîsi açıklamak için bu kelamı ekledi. Hadîsin mânâsı Hakk'ın *vücûdudur* ki; *vücûdda* hiçbir şey O'na mukârin (birlikte) olmadı. Şimdi de *vücûdda* hiçbir şey O'na mukârin değildir. Hadîs'deki "kâne (idi)" lafzı zamandan soyulmuştur. Çünkü Allah Teâlâ üzerine ne mazi ne müstakbel ne de hal zamanı cereyan etmez. Eşyâ, Allah Teâlâ'nın *vücûdunun tecellîleridir*. Onlar için ezelen ve ebeden müstakil bir *vücûd* yoktur. Bilakis ezelen ve ebeden onlar için *adem* vardır. Allah Teâlâ için ise ezelen ve ebeden *vücûd* vardır. Bu hadîs **Hükemâ'nın** âlemin kîdemi sözünü de iptal eder. Zira hadîsin "*Allah var idi, Onunla beraber ikinci bir şey yok idi*" lafzı vâcibü'l-vücûd'un; malûlun vücudu için onun vücûduna mukârin bir illet olmasını geçersiz kılar. Çünkü hadîs, evveliyetinde O'nunla beraber hiçbir şey olmamasını ifade eder. Dolayısıyla âlem hâdis olur ve Hak ile kâim olur. *مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ* "*Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri Hak ile yarattık* (Ahkaf, 46/3)." Şimdi de O evveliyetinde olduğu gibidir. Eşyâ O'nun eseridir.³⁸³

Muhammed Nûru'l-Arabî teselsülün bâtilliğini yedi bahse dayandırmaktadır. Bu bahisler a'râzın halleridir ki onların isbatı *teselsülün* bâtilliğinin isbatıdır. Ona göre bunları bilenler bu konuda kurtuluşa ererler:

³⁸² Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 4^a-4^b

³⁸³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 5^a-5^b

*Teselsül*ün batılığı; yedi bahse dayanır ki cisimlere ziyade olanın isbatıdır. Onlar da arazlardır. Onların varlığı kendisiyle kâim olamaz, intikal edemez, (kendiliğinden) gizlenemez ve ortaya çıkamaz. Kadîm yok olucu olamaz. Bu cisme ziyade olanın ve hâdislerin istihâlesinin (değişiminin) gerekliliğinin isbatıdır. Onlar için evvel yoktur. (Yedi bahisten) Birinciye delil, müşâhededir (gözle görülmesidir). İkinci ve üçüncüye delil, arâzın kendisiyle kâim olmadığına ortaya çıkmasıyla. Dördüncüye delil, iki zıddın bir araya gelmesi (bir şeyin hem hâdis hem kadîm olması) gerekir. Beşinciye delil, şâyet kadîm yok olucu olsa câiz olur, câizse ancak hâdis olur. Altıncıya delil, müşâhede edilir ki cisim arazlardan hâlî değildir. Yedinciye delil, ise tatbîk delilinde ve diğerlerinde mukarrerdir. Şeyhimiz (**Muhammed Hanefî**) dedi ki; bu yedi bahsin marifetiyle mükellef yedi cehennemin kapısından kurtulur. Hakîkten onu ancak ilimde *râsih* olanlar yani onda *mütemekkin* olanlar bilir.³⁸⁴

Ayrıca *şer'î devir* nazariyesinde insânın *zuhûru* esnâsındaki üç doğumdan bahsettikten sonra bunun *tenâsuh* olmadığını açıklamaktadır. O, *tenâsuhcuların*; ruhun bedenden ayrılıp başka bir bedene girmesi demek olan *tenâsuh*, hayvana girmesi demek olan *temâsuh*, nebât ve madene girmesi demek olan *tefâsuh*, madenden bitki, hayvan ve insana naklini ifade eden *terâsuh* sözleriyle sapıttıklarını, ahireti inkâr etmeleri sebebiyle de küfre düştüklerini dile getirmektedir.³⁸⁵

Sonuç olarak *hulûl*, *ittihâd*, *tenâsuh*, *devir* ve *teselsül* telakkîlerini açık bir biçimde reddeden ve imkânsızlığını ifade etmeye çalışan **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye göre; âlem *ittihâd*, *hulûl* ve *intiba'* olmadan *zuhûr* etmektedir. Âlemin müstakil bir vücûdu olmadığı için ikilik de söz konusu değildir. Mutlak ve yegane varlık Hak Teâlâ'dır. Ondan başka bir gerçeklik olmadığından *hulûl* veya *ittihâd*ın vaki olacağı bir durum da söz konusu olmaz. Hak zâtı itibarıyla âlemlerden müstağnî ve âlem de ancak O'nunla kâimdir.

3.10. Yakîn

Yakîn; ilim, şüphenin kalkması ve işin tahkîki anlamlarına gelmektedir. *Yakîn* şüphenin zıddıdır. Allah *وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ* "O kesin haktır (Hâkka, 69/51)" dedi. Böylece hakkı *yakîn*'e izafe etti. Burada söz konusu olan bir şeyin kendi kendisine izafe edilmesi değildir, çünkü hak *yakîn*den başka bir şey değildir. O *yakîn*in hâlisi ve gerçeğidir. *وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ* "Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et (Hicr, 15/99)" âyetinde geçen *yakîn* ise ölüm demektir.³⁸⁶

Tasavvufta ise şüphe ve tereddüde yer vermeyen doğru bilgi, bir şeyin hakikati konusunda kalbî itmi'nân, her türlü şüpheyi ortadan kaldırıp tasdik edilen gaybın hakikatine

³⁸⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 6^b

³⁸⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 15^a

³⁸⁶ İbn Manzûr, *age.*, c. XIII, s. 457

varmak olarak anlaşılmıştır.³⁸⁷ Örneğin; **Serrâc**'a göre **yakîn** bütün hallerin aslı olup hepsi **yakîne** çıkar. **Yakîn** bütün şek ve şüphenin ortadan kalkması ile tasdikînin gerçekleşmesidir.³⁸⁸ **Zünnûn Mısırî**'ye göre; gözün gördüğü her şey ilim, kalbin bildiği şeylerin tümü **yakîndir**.³⁸⁹

Kuşeyrî üç türlü **yakînden** bahseder: **İlme'l-yakîn**; bir şey hakkında burhan ve delille elde edilen bilgi demektir. **Ayne'l-yakîn**; bir şey hakkında görmek sûretiyle elde edilen bilgi demektir. **Hakka'l-yakîn**; apaçık meydanda olan kesin bilgidir. **İlme'l-yakîn**, akıl (nazar, rey ve istidlal) sahibi olanlara; **ayne'l-yakîn**, (zevk ve keşfe dayanan) ilim sahibi olanlara; **hakka'l-yakîn** ise **marifet** (irfan ve hakikat) sahibi olanlara mahsustur.³⁹⁰

Muhyiddin İbnü'l-Arabî ise; **Kuşeyrî**'nin bahsettiği **yakîn** mertebelerine **hakikatü'l-yakîni** de eklemektedir:

İlme'l-yakîn Allah'ın senin vasıtanla bilinmesidir; çünkü sen, Allah'a gerçek delilsin. Bu, hakkında ulûhiyyet hükmü vererek niteliksiz ve mahiyeti bilinmeyen bir zâtın hiçbir kuşku bulunmayacak şekilde kabul edilmesidir. **Ayne'l-yakîn** ise, bu Zâtı olumlu veya olumsuz anlamda ulûhiyyet bağıntısını kendisiyle beraber düşünmeyecek tam bir **fenâ** halinde kendi gözüyle -senin gözün ile değil- **müşahededir**. **Hakka'l-yakîn** ise, **müşahededen** önce değil sonra bu Zâta ulûhiyyeti nisbet etmektir. İşte bu, bilgi ile hak arasındaki ayırmadan ibarettir ve **muhakkıklar** burada susarlar. Bunun ardında ise "**hakikatü'l-yakîn**" vardır. O, **küllî kuld**an edilgenliklerin ortaya çıkmasıdır; bununla birlikte o bunların hepsinden küllî ve gerçek anlamda bilinçsiz bir şekilde Allah'ta **fânî** olarak habersizdir. Bu, mertebelerin sonudur. Buna göre bahsi geçen şeylerin üçü kitap kaynaklıdır: **İlme'l-yakîn**, **ayne'l-yakîn** ve **hakka'l-yâkin**³⁹¹; dördüncüsü sünnet kaynaklıdır. **Hz. Peygamber** şöyle buyurmuştur: "**Senin inancının hakikati nedir? Her hakkın bir hakikati vardır.**" İşte kesinliğe ulaşmış kul, bu kesinliği bilme iddiasında söz konusu hakikatten bilgi verir.³⁹²

Muhammed Nûru'l-Arabî; **yakîn** kelimesini ilim cihetinden değerlendirmiştir. Ona göre Hakk'ın tahkîki; Zâtını **tecellî** ve **zuhûr** açısından bilmektir. Yoksa **Zât-ı Baht** açısından bilinemez. Buna **رُؤْفُ بِالْعِبَادِ** "Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir (Ali İmran, 3/30)" âyetini ve **تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ ، وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ** "Allah'ı zâtı ile değil, nimetleri ile tefekkür ediniz" hadîsini delil olarak gösterir. Fakat ona göre Hakk'ın bilinmesinde sadece ilim (ilme'l-yakîn) yeterli değildir. Nitekim o, Hakk'ın dünyada ve ahirette bilinebilmesiyle ilgili tartışmalara cevap verirken, onların "Hakk'ın

³⁸⁷ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 280; Cebecioğlu, *age.*, s. 708

³⁸⁸ Serrâc, *age.*, s. 70

³⁸⁹ Kelâbâzî, *age.*, s. 156

³⁹⁰ Kuşeyrî, *age.*, s. 179

³⁹¹ "Sonra onu ilme'l-yakîn bilselerdi. (Tekâstür, 102/5); ثُمَّ لَتَرَوْهَا عَيْنَ الْيَقِينِ "Hayır, onu ilme'l-yakîn bilselerdi. (Tekâstür, 102/7); إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ "Kuşkusuz o hakka'l-yakîn'dir. (Vâkıa, 56/95)"

³⁹² İbnü'l-Arabî, *Mecmûat-ü Resâil-i İbn-i Arabî*, Dâru'l-Beydâ, 1. baskı, Beyrut 2000, c. II, s. 52-53

hakikati ilme dayanır" sözünü reddederek ilme dayanmasının bir yere kadar olacağını, O Teâlâ'nın sıfatlarıyla bilineceğini ifade etmektedir. **Mûsâ** (a.s.)'ın **Firavun**'un Zâtla ilgili وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ "Alemlerin Rabbi de kimdir?" sorusuna O'nun sıfatlarıyla cevap vermesini buna örnek gösterir.³⁹³

Muhammed Nûru'l-Arabî; Hakk'ın bilinmesini *ilme'l-yakîn*, *ayne'l-yakîn* ve *hakâ'l-yakîn* olarak üç mertebede izah etmektedir. *İlme'l-yakîn*; *aklî* ve *naklî*dir. Yani bir kişinin Hakk'ı bilme hususundaki delili sadece akla dayanıyorsa bu kişi *âlim* diye isimlendirilir yahut sadece şeriat'ı taklit ediyorsa bu *mü'min* olarak isimlendirilir. Böylece delil ve burhan yoluyla *yakîn* elde edilmiş olur. *Ayne'l-yakîn*; ilm-i Hakk'ı *keşif* yoluyla bilmektir. O bu mertebede olanı *ârif* olarak isimlendirir. Bu, *kalbî şuhûd* ile gerçekleşir. *Hakka'l-yakîn* ise; ilm-i Hakk'ı *müşahede* yoluyla bilmektir. Ona göre bundan daha yücresi yoktur. Bu mertebede olanları *muhakkîk* olarak isimlendirir.³⁹⁴ **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *ârif* ve *muhakkîk*'i tarifini daha önce izah ettiğimiz için bununla iktifa ediyoruz.

3.11. Melâmet

Melâmet; levm kökünden türetilmiştir; kınama demektir.³⁹⁵ Âyeti kerîmede anlatıldığı gibi, **melâmet**, kınayanın eleştirisinden korkmamaktır. (Mâide 5/54) Rabbanî bir kânûn olarak halkı Hakk'a davet edenler, başta peygamberler ve velîler olmak üzere daima yerilmiş, eleştirilmişlerdir.³⁹⁶

Tasavvuf ıstılahında ise yaygın şekliyle yapılan **melâmet** tanımı şöyledir: "Yaptığı iyilikleri (gösteriş olur endişesiyle) gizlemek, kötülükleri ve işlediği günahları ise (nefsiyle mücadele etmek için) açığa vurmak." Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi, **melâmet**'in temel vasfı *riyâdan* kaçınmak amacıyla gizlilik ve şöhretten sakınma olarak tezahür etmektedir.³⁹⁷ **Melâmet** ehlinin pîri olan **Hamdûn Kassâr**'a göre; "**melâmet**, selâmeti terk etmektir." **Hücvirî** bunu şöyle açıklar: "Bir kimse kendi selâmetini terk ederse, her taraftan gelen belâ ve musibetler onu kuşatır. Celâli ve azameti temaşa, iyi bir hâtimeye sahip olma ümidi ile her nevî rahatından ve alışkanlıklarından uzaklaşır. Netice itibarıyla halkın kendisini reddetmeleri sûretiyle halktan ümidini keser. Tabiatında mevcut olan halka ülfet ve ünsiyet etme arzusunun içinden sökülüp atar. Çünkü bir kimse ne kadar çok halktan inkıta halinde bulunursa, o kadar fazla Hak ile ittisal vaziyetinde olur. Bütün dünya halkının teveccüh ettiği şeyden -ki bu selâmettir- **melâmet** ehli yüz çevirir. Bu sûretle **Melâmetîler**, vasıfları itibarıyla **vicdanî** (yani

³⁹³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 1^b-2^a

³⁹⁴ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 2^a, 10^a, 10^b

³⁹⁵ ez-Zebîdî, *age.*, c. XXXIII, s. 444

³⁹⁶ Cebecioğlu, *age.*, s. 424

³⁹⁷ Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, s. 15-16

tek) olurlar." **Hamdûn Kassâr'a melâmet** nedir şeklindeki bir soruya ise şu cevabı vermektedir: "**Melâmet**in yolu çetindir, bu yol halka kapalıdır. Fakat yine de bu konuda azıcık bir şey söyleyeyim: **Melâmet**, **Mürcie** kadar Allah'tan ümitli, **Mu'tezile** kadar da endişeli olmaktadır."³⁹⁸ Bu sözün açıklaması *Tezkiretu'l-Evliyâ*'da yer almaktadır: "Allah'ın lütuf ve kereminden o kadar ümitlidirler ki, **Mürcie** mensupları onları kınar. Allah'ın gazabından korkma konusunda o kadar hassastırlar ki, **Mu'tezile**'den olanlar da onları kınar. Her iki durumda da **melâmet** okuna hedef olurlar."³⁹⁹

Kuşeyrî'ye göre, **melâmet**in üç şekli vardır: Biri **istikamet** üzere olmak, diğeri **kasd**, üçüncüsü **terk** etmektir:

İstikamet üzere olma mânâsındaki **melâmet** şöyle olur: Bir kimse ameli iyi bir şekilde ifâ eder, dînî hükümlere riâyetkâr olur, muamelelerinde dürüstlükten ayrılmaz. Fakat böyle olduğu için halk onu kınar, halkın onun hakkındaki tutumu budur ama o bunlardan hiçbirine aldırılmaz, yoluna devam eder.

Kasd şeklindeki **melâmet** şöyle olur: Bir kimse halk arasında büyük bir makam ve itibar kazanmış olur. Halk arasında parmakla gösterilen bir şahsiyet haline gelir. Bu durumda kalbi makama ve itibara meyleder, tabiatı halk ile alâka kurmaya heves eder. Fakat o kalbini halkın itibar etmesi arzusundan tahliye ederek Hak ile meşgul olur. Bunun için **melâmet** yoluna girmeye kendini zorlar, şeraitçe zararlı ve sakıncalı bulunmayan bazı davranışlara teşebbüs etmek sûretiyle halkın kendisinden nefret etmelerine sebep olan işleri yapacak kadar işleri ileri götürür. Halka karşı takındığı tavır bu olur. Bu sûretle artık halk onunla ilgilenmez hale gelir.

Terk sûretiyle **melâmet** şöyle olur: Küfür ve dalalet, şeriatı terk etmeyi ve ona uymamayı söyleyecek kadar tabii bir şekilde bir şahsı hâkimiyeti altına alır. Ve bu şahıs yaptığı şeyin **melâmet** olduğunu söyler. **Melâmet**'te onun tuttuğu yol bu olur. (Yani şer'i hükümleri terk eder ama bunun **melâmet** olduğunu söyler, dînî hükümlere uymamak için **melâmet**'i yol ve vasita olarak kullanır).

İstikamet üzere olmak için **melâmet** yolunu tutan, münafıklığı kendinden uzaklaştıran ve riyadan sakınan şahıslar, halkın kınamalarından korkmazlar. Her hal ve şart içinde hak bildikleri yolda yürürler. Halkın kendilerine vereceği isim (sıfat, unvan ve lakab) ne olursa olsun onlar için müsavidir.⁴⁰⁰

İbnü'l-Arabî ise; **melâmetî** yerine **melâmî** ismini daha uygun bularak⁴⁰¹, onları **velâyetin** en ileri derecelerine yerleşmiş kimseler olarak görür. Makamlarını gizleme çabalarına dikkat çeken **İbnü'l-Arabî** için **melâmîler** emin kimselerdir:

Bu bölüm, **Melâmîler** denilen Allah'ın kullarıyla ilgilidir. Onlar **velâyetin** en ileri derecelerine yerleşmiş kimselerdir. Onların üzerinde sadece **peygamberlik** derecesi vardır. Bu **velâyette yakınlık** makamı denilen makamdır. Allah **Melâmîlerin** dışlarını görünür amellerin alışkanlık ve ibadet çadırlarında; farz

³⁹⁸ Hücvirî, *age.*, s. 125-126

³⁹⁹ Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, Erdem Yay., İstanbul 1991, s. 403

⁴⁰⁰ Kuşeyrî, *age.*, s. 314

⁴⁰¹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s. 16

ve nafile ibadetlere devamda hapsedmiştir. Onlar, dolayısıyla âdeti aşmak özelliğiyle bilinmezler. Bu nedenle de hürmete mazhar olmazlar; kendilerinden bir bozukluk ortaya çıkmadığı halde insanlar arasında âdet olduğu üzere iyilikleriyle gösterilmezler. Onlar, âlemde **gizliler**, **nezih kimseler**, **emin kimseler**, insanlar içinde saklanan kimselerdir. **İlâhî tecellî**, özel anlamda ancak bu insanlar için sürer. Onlar, **tecellî**nin sürekliliği hakkında belirttiğimiz anlamda, dünya ve ahirette Allah ile beraberdirlere. Onlar **Tekler**'dir.⁴⁰²

Melâmîlik bir tasavvuf okulu olmaktan ziyade, bir yaşama biçimidir; bir tarz, üslub ve meşrebirdir. Her tasavvuf ekolünde, bu biçimi tercih edenler olagelmıştır. **Abdülazîz Mecdi Tolun Efendi**, **melâmî** sözünün, **Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin mahlası olduğunu söyler.⁴⁰³ Çünkü **Muhammed Nûru'l-Arabî** de kulun **riyâya** düşmemek için yapmış olduğu ibadetleri görmemesi, ibadetlerinin vuslatına vesile olduğunu düşünmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Kulun ibadetleri karşılığında sevap ve mükafat beklemesinin kendinde bir varlık gördüğünün işareti olarak değerlendirildiği bu yaklaşım insanın Hakk'ı bilmesine en büyük engel olarak kabul edilmiştir. "İddia sahibi olmaktan sakın" diyen **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye göre yapılan her iyilik Hak'tan, her kusur ise nefisten bilinmelidir. **Melâmîliği vahdet-i vücûd** ekseninde şekillendiren **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye göre; kul kendisinde bir varlık görmeyip bütün varlığı Hak'tan bilmesi durumunda, kimseden bir talepte bulunmayıp ihtiyacını sadece O'na arz eder. Kim ki ihtiyacını Hakk'a arz eder ve **bekâ billah**'a ulaşır, işte **tarîk-ı tevhîd** ile yola koyulan **taife-i melâmîyye** mesleğine **sâlik**, az zamanda **vâsıl ilallah** olur. Dolayısıyla **Muhammed Nûru'l-Arabî**, **melâmî** neşveye sahip olan **Sûfî**nin en üst mertebeye ulaşabileceğine kânîdir.⁴⁰⁴

Muhammed Nûru'l-Arabî, **melâmîliği** sadece bir ahlâkî öğreti olarak görmeyip, bunun yanı sıra ve daha önemlisi **velâyet** anlayışı ile birlikte ele alarak daha geniş bir perspektiften değerlendirmektedir. Ona göre bütün **enbiyâ**, **sahabî** ve **kâmiller melâmî** taifesindendir ve **sülûk** eğitimi verebilecek zümre de bunlardır. Bunu **vahdet-i mevcûd** düşüncesini iftira ile hakikat ehli **kâmillere** nisbet edip onları kötüleyenlere karşı cevap niteliğindeki sözlerinde ifade etmektedir:

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا "Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur (İsrâ, 17/36)." Bu Allah ehline tan eden selamet bulmaz. Bundan temizlenemezler. Allah korusun bu sû-i hâtimeye sebeptir. Onların makamlarını **kâmil** bir **mürşidden sülûk** edenden başkası bilmez. **Sûfîyye** yolunun dışında bir **sülûk** ki ancak **enbiyâ**'dan, **sahâbeden** ve **kâmillerden melâmîlere**

⁴⁰² İbnü'l-Arabî, *age.*, c.I, s. 181

⁴⁰³ Cebecioğlu, *age.*, s. 424

⁴⁰⁴ Ali Bolat, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 120-123

has *tevhîd sülûkudur*. Hamdolsun ben de onlardanım. Bunu nimetin tahdîsi (ortaya çıkması) için söylüyorum. Hak etmesekte.⁴⁰⁵

Ayrıca kendisini de *melâmî* zümresinden sayan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, bu eserin sonunda künye olarak "Melâmiyye'nin nalinlerinin hizmetçisi" tabirini kullanmaktadır.⁴⁰⁶

Sonuç olarak **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin *melâmîlik* anlayışında **İbnü'l-Arabî** ile aynı çizgide yer aldığı görülmektedir. Onun *tevhîd* merkezli *melâmîlik* anlayışı bir gruba has olarak verilecek bir isim olmayıp her devirdeki *kâmil insan*ların sıfatıdır.

3.12. Sülûk Makamları

Sülûk; seleke kökünden türemiştir ve yola girmek, yol almak anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁷ Tasavvufta ise *sülûk*; bir şeyhe bağlanan kişinin, belli bir usûl ve âdâbla Allah'a doğru, yani kemâlâta doğru manevî olarak yaptığı yolculuğa denir.⁴⁰⁸ **Kâşânî sülûku**; "Allah Teâlâ'nın *cemâlinin tecellisi* için kalb evini ağıyardan temizlemek" olarak tarif eder.⁴⁰⁹

*Sülûk*un nefisteki başlangıcı tövbenin ardından kalbin uyanıklık (yakaza) halinde olması, sonu ise Hakk'a vuslatın (fenâ fillah) ardından Hak ile *bâki* olmasıdır. (bekâ billah). *Sûflere* göre *sülûk*un birtakım aşamaları vardır. *Sülûk* sırasında bir makam tam olarak gerçekleştirilmeden bir sonraki makama geçilemez. Aksi takdirde bu makamdaki eksiklik daha sonraki makamlarda devam eder ve nihâyete ulaşana kadar *sülûku* olumsuz yönde etkiler. *Sülûk*un bu aşamaları; Allah'a (seyr ila'llah), Allah için (seyr li'llah), Allah üzere (seyr ala'llah), Allah ile birlikte (seyr maa'llah), Allah'ta (seyr fi'llah), Allah'la (seyr bi'llah) ve Allah'tan (seyr ani'llah) gibi çeşitli seyirlerdir. Allah'a doğru seyrin sonu varsa da Allah'ta seyrin sonu yoktur. *Sülûk*un başı, ortası ve sonu gibi sözler *seyr ila'llah* ile ilgilidir.⁴¹⁰ Örneğin; **Eşrefoğlu Rûmî**, resmî *sülûk*unu bitirince kayınpederi **Hacı Bayrâm-ı Velî** (k.s.)'ye "Varmamız gereken manevî kemâlâtın sonu bu mudur?" deyince şu karşılığı alır: "Bir velînin bin yıl ömrü olsa ve bu süre içinde *sülûka* devam etse, peygamberlerin topuğuna bile varması imkânsızdır."⁴¹¹

İbnü'l-Arabî, *sülûku*, bir ibadet menzilinden bir başka ibadet menziline mânâ ile intikal olarak tanımlarken, sûrette ve bilgide *sülûk* şeklinde bir tasnife gitmektedir:

⁴⁰⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 6^a

⁴⁰⁶ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 18^b

⁴⁰⁷ İbn Manzûr, *age.*, c. X, s. 442; ez-Zebîdî, *age.*, c. XXVII, s. 205

⁴⁰⁸ Cebecioğlu, *age.*, s. 587

⁴⁰⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 318

⁴¹⁰ Süleyman Uludağ, "Sülûk", *DİA.*, c. XXXVIII, s. 127-128

⁴¹¹ Cebecioğlu, *age.*, s. 587

Sülûk mânen bir ibadet menziline; sûret itibarıyla da Allah'a yaklaşmak için farz kılınmış bir meşru amelden yapmak veya yapmamak şeklinde Allah'a yakınlaşmayı sağlayan başka bir meşru amele; bilgi itibarıyla ise bir makamdan başka bir makama, bir isimden başka bir isme, bir *tecellî*den başka bir *tecellî*ye, bir *nefs*ten başka bir *nefs*e intikaldir. İntikal eden, *sâlik*dir.⁴¹²

Ayrıca *sâlikî* de Allah'ı bilme derecelerine göre dört kısma ayırır:

Sâlikler dört kısma ayrılırlar: Rabbiyle *sülûk* eden *sâlik*, nefsiyle *sülûk* eden *sâlik*, her ikisiyle *sülûk* eden *sâlik* ve *sâlik* olmayan *sâlik*. Bu yüzden *sâlik*in gayesine ve Allah'ı bilmedeki mertebesine göre *sülûk* da farklı türlere ayrılır.

Nefsiyle *sülûk* eden kişi, Hakk'ın sevgisini kazandıran farz ve nafil hayırlar yaparak Rabbine yaklaşan kimsedir. **Sâlik**, Hakk'ın sorumlu tuttuğu amelleri yerine getirir ve emrettiği işleri yerine getirmek için gücünü ve kuvvetini harcar.

Rabbiyle *sülûk* eden ise Hakk'ın görmesi, işitmesi ve bütün kuvvetleri olduğu kimsedir. Çünkü onun hakikati (ademde) sabittir.

Hem Hak ve hem de nefsiyle *sülûk* edene gelince: **Sâlik**, Hakk'ın kendisinin işitmesi, görmesi ve bütün kuvvetleri olduğunu öğrenir. Ardından, nefsinin tam olarak müşahade etmediği halde, nefsiyle *sülûk* ettiğini genel anlamda bilir. Hakk'ın kendisinin işitme gücü olduğunu öğrenip, işitme vasıtasıyla duyanın işitmenin kendisi olmadığını anladığında, Rabbiyle ve nefsiyle *sülûk* eden kimse olur.

Dördüncü kısım ise *sâlik* olmayan *sâlik*dir. Bu *sâlik*, Hak bir özelliği olmadığı sürece, nefsinin kendi kendine *sülûk* edemeyeceğini görür. Mükellefin nefsi mevcut ve âdeti söz konusu özellik için bir mahal olmadığı sürece, özellik de kendi kendine *sülûk* edemez. Böylece, her ikisiyle birlikte *sülûk* ettiği ortaya çıkar. Bu kişi, nefsi ve Hak ile birlikte *sülûk* ettiğini anlayınca, *mazhar*ın gerçekte var olmadığı ve *zuhûr* edenin (Hak) mazharın istidadıyla sınırlandırıldığı ortaya çıkar. Hakk'ın *وَمَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى* "Attığında sen atmadın, lâkin Allah attı (Enfâl, 8/17)" buyurduğunu görür. Birinci şıkta olduğu gibi, "atmadı" dese de geçerli olurdu. İşte nefsinden bu bilgiye ulaşan, *sâlik* olmayan *sâlik*dir.⁴¹³

Muhammed Nûru'l-Arabî de manevî eğitime başlama arefesinde olan kişinin üç mertebesi olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; yalnız tevhîd ehliyle muhabbet eden *muhîb*, hem muhabbet edip hem de biât etmek isteyen *mürîd* ve biât ederek *sülûk* eden *sâlik*dir. **Sülûk** aşamaları olarak dile getirdiğimiz seyirleri ise *tevhîd makamlarına* göre değerlendirir. *Seyr ila'llah*; *tevhîd-i ef'âl*, *tevhîd-i sıfât* ve *tevhîd-i zât*tır. *Seyr bi'llah*; *cem'* makamıdır. *Seyr fi'llah*; *hazretü'l-cem'* makamıdır. *Seyr li'llah*; *cem'ü'l-cem'* makamıdır. *Seyr maa'llah* ise; *ahadiyyet* makamıdır. **Muhammed Nûru'l-Arabî**; *tevhîd-i ef'âl*, *tevhîd-i sıfât* ve *tevhîd-i*

⁴¹² İbnü'l-Arabî, *age.*, c.II, s. 380-381

⁴¹³ İbnü'l-Arabî, *age.*, c.II, s. 381-382

zâtı terakkî makamları; *cem'*, *hazretü'l-cem'* ve *cem'ü'l-cem'i tedellî* makamları olarak adlandırmıştır. En nihâyeti ise **H. Peygamber'e** mahsus olan *ahadiyyet* makamıdır.⁴¹⁴

Muhammed Nûru'l-Arabî, bu eserinde *sülûk* makamlarını Necm suresinde geçen: ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى "Sonra yaklaştı (*denâ*), derken daha da yaklaştı (*tedellâ*). O kadar ki iki yay arası kadar (*kâbe kavseyn*), hatta daha da yakın oldu (*ev ednâ*). (Necm, 53/8-9)" âyetleriyle açıklamaktadır. Ona göre bu mirâcî gerçekleştiren *insân-ı kâmil*; bir kısmını gerçekleştiren *insân-ı nâkıs*; hiç yol kat etmeyen ise *insân-ı hayvân* seviyesindedir:

Bil ki Allah'a davet O'nun *marifet*ine davettir. *Marifet*in esası ibadettir, kulluktur. Hak Teâlâ şu sözünde ibadet tabiriyle *marifet*ini kastetmiştir: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım (Zâriyat, 51/56)." Bize ibadet, ihtiyârî olduktan sonra zarurî olan *daimî zikir*le birlikte lazım olur. *Ef'al tecellîsine* yükseltir. Sonra *sıfât tecellîsine*, sonra *zât tecellîsine*, sonra "denâ"ya (aşağıya doğru) ki o rûhun halidir. Sonra "tedellâ"ya iner ki o sırrın halidir. Sonra "kâbe kavseyn"e iner. O kalbin halidir. Sonra "ev ednâ"ya iner ki *makâm-ı Muhammedî*'dir. Ona ancak s.a.v.'in kademiyle ulaşılır. İşte bu *tahkîkî imân*ın nihâyetidir. *Kâmilin telkîni*yle ona ulaştıktan sonra *makâm-ı velâyet* tamamlanır. *Velâyetten* sonra *sıddîkiyyet*, *sıddîkiyyetten* sonra *kurbet*, *kurbetten* sonra da *nübüvvet* vardır. Onu peygamberlerden başka kimse bilemez. *Salik* zikredilen bu mertebelerin dairesini bitirirse *kâmil* olur. O mertebelerin bazısını kat etmezse o *nâkıs*tır. Kim ki o mertebelerden bir şey kat etmezse dairenin yani üç doğumun esfelinde kalmıştır. O *insan-ı hayvandır*.⁴¹⁵

Sonuç olarak **Muhammed Nûru'l-Arabî'nin sülûk** makamlarını kendine özgü bir metodla değerlendirdiği görülmektedir. *Melâmîlik* fikrinin de önemli bir yer tuttuğu *sülûk* anlayışında *vahdet-i vücûdu* temel olarak kabul etmektedir.

3.13. Kible

Kible; "kabl" kökünden türemiş olup yön, yönelinen cihet, namaz alanı ve mescid istikameti anlamlarına gelmektedir. "Kıblen nereye?" denir yani "yönün nereye?" demektir.⁴¹⁶

Terim olarak müslümanların namazda yönelmeleri gereken istikameti, *Kâbe*'yi ifade eder. *Kâbe*'ye yönelmek ayrıca ezan, kâmet, cenazenin defni, hayvan kesimi, dua gibi hususlarda da söz konusudur.⁴¹⁷ Tasavvufta ise; *mürşid*, sevgili, Hak gibi mânâları ifade eder. Avamın *kiblesi* Ka'be, *havasın* arş, *havyâssu'l-havvassın*ki ise, *kâmil arif* kişilerin kalbidir.⁴¹⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de *kible* kelimesi Bakara (2/142-145) ve Yûnus (10/87) surelerinde yer almakta; Bakara sûresinde her ümmetin yöneldiği bir kiblesi bulunduğu

⁴¹⁴ Bolat, *age.*, s. 159-161

⁴¹⁵ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 15^b

⁴¹⁶ İbn Manzûr, *age.*, c. XI, s. 544-545

⁴¹⁷ Ahmet Güç, "Kible", *DİA.*, c. XXV, s. 364

⁴¹⁸ Cebecioğlu, *age.*, s. 370

vurgu yapılmaktadır. (Bakara 2/148) Teveccüh âyeti olarak bilinen âyette Allah'ı bir bilme anlamına hanîf inancını tâlim ve telkin eden **Hz. İbrâhim**'in şöyle duâ ettiği anlatılır: *إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ "Ben yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a, O'nu bir bilen hanîf olarak çevirdim ve ben müşriklerden değilim (En'am, 6/79)"* Kişi bu âyeti okuyarak yönünü **kibleye**, gönlünü **kiblenin** sâhibi Allah Teâlâ'ya döndürür. Aslolan gönlün Allah'a döndürülmesidir.

Kibleye yönelmek namazda Hak için cihet anlamı ifâde etmez. Çünkü namazda kul mekândan münezzeh olan Zât-ı Bârî'nin huzûrundadır. Ancak gönül dağınıklığını cem' ve cemâat bütünlüğünü teksîf için fizîkî bir **kibleye** yönelme ihtiyâcı vardır. Kuldan beklenen secde ve kulluktur. Nitekim **Âdem** (a.s.) yaratıldığında meleklerle secde emrinin verilmiş olması sırasında **Âdem kible** mesâbesindeydi. Çünkü secde ancak Allah'adır. **Âdem** meleklerle **kible** kılınmak sûretiyle tekrîm edilmişti. Allah Teâlâ hazretleri duâ ve ibâdet için herhangi bir cihet ve yön belirtmeksizin mutlak lafızlarla şöyle buyurmaktadır: *وَاللَّهُ الْمُشْرِقُ "Doğu da, batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz Allah'ın yüzü/zâtı oradadır. Şüphesiz Allah'ın rahmeti ve nîmeti geniştir. O her şeyi bilendir. (Bakara, 2/115)"* Bu âyetin mânâsına göre Allah'a yönelmenin yeri sâdece mescid ve mâbedler değil, üzerinde ibâdet ve duâya engel bulunmayan yeryüzünün her cihetidir. Çünkü Allah ulaşılmaz değildir. Ayrıca bu âyette Allah'a kalbî yöneliş ve **mânevî kâbe** kastedildiği anlaşılmaktadır. Cemâl ve celâl sıfatlarıyla **tecellî** eden Zât-ı İlâhî her yerde hâzır ve nâzırdır. Allah'ın cemâl sıfatıyla kalblerde **tecellî** ile **zuhûru**, kulun o cemâli **müşâhede** etmesi ve **Fâil-i Mutlak** olarak sâdece O'nu görmesi demektir. İç âlemini Allah'tan başkasına çevirmeyen ve kalbi hep Allah ile olanın **gönül kiblesi** Hak Teâlâ hazretleri olur. Böylesi namaz dışında da nereye yönelse Allah'ın zât-ı pâkiyle mülâkîdir. Hattâ böyleleri **Hz. Âdem**'in meleklerin **kiblesi** olması gibi **kible** hâline gelir. Nitekim ruh nefhiyle toprağın mükerrem olması gibi kalbin Allah ile buluşmasıyla o kalb, **Kâbe**'den bir şûbe hâline gelir. Bütün bunlar kâinât aynasının Hakk'ın cemâlini yansıttığının ifâdesidir. Bu kâinât aynasında her zerrede onun vechini ve cemâlini görmeye çalışmak kulu, kalben O'nunla buluşturur. Hakk'ın **Zât Kâbesine** yönelmek, cemâl cezbesiyle O'nu **müşâhede** edebilmek ancak kalbin **tevhîd**den hisse almasıyla mümkündür. **Fizîkî Kâbe** Allah'ın evi olarak bilindiği hâlde Allah Teâlâ yapıldığından beri onun içine girmemiştir. Yâni orası Allah'ın mekânı değildir. Ancak has kulların gönül evi O'ndan başkasını konuk etmemiştir. Allah makamdan münezzeh

olduğundan O'nun bir mekâna **hulûl** söz konusu değildir. Ama O'nu kuşatan tertemiz bir gönüldür.⁴¹⁹

Tasavvufî telâkkîde **fizîkî kible**; yâni **Kâbe** ile **mânevî kible**; yâni **gönül kiblesi** arasında hep bir ilgi kurula gelmiştir. Örneğin; **Bâyezîd** şöyle demektedir: "Yaptığım ilk hacda Hâne'den (yani Allah'ın evi olan Kabe'den) başka bir şey görmedim. İkinci hacımda Hâne'yi de Hâne sahibini de gördüm. Üçüncü hacımda her şeyi Hâne sahibi ve Rabbu'l-Beyt olarak gördüm, Hâne'yi hiç görmedim."⁴²⁰ **Hücvirî** de gaybetteki ve huzurdaki olmak üzere iki tür hacdan bahseder. Gaybdeki hac gönül gözünü açmadan ve Ev Sahibi'ni görmeden yapılan haktır. Huzurdaki hac ise kişinin huzûr-ı ilâhîde olduğunun bilinciyle, kalp gözünü açıp Hakk'ı **müşahede** etmeye çalışarak yaptığı haktır. Evinde oturan kimseyle hacca gidipde Hakk'ı **müşahede**ye çalışmayan kimse arasında fark yoktur. Asıl olan **müşahede**dir. Hac, **müşahedenin keşfi** için bir **mücahede**dir. Maksat **müşahedenin keşfi** ve **tecellî**lerin temaşa edilmesidir.⁴²¹

Muhammed Nûru'l-Arabî; **فَالْيَمَّا تَوَلَّوْا فَنَّمَّ وَجْهُ اللَّهِ** "Nereye yönelirseniz Allah'ın yüzü oradadır (Bakara, 2/115)" âyetinin ekseninde her bir derecede **mânâ kiblesinin** farklılaştığını dile getirir. **Sülûk** mertebelerinde ilerleyen **sâlikin** hakikati onun **kiblesi** olmaktadır.⁴²² Ona göre ârifin, **muhakkîkin**, **râsihin** ve **kâmilin kibleleri** şunlardır:

Ârifin kiblesi Mutlak Vücûddur. Rabbanî sûret ve Hakk'ın zâhiridir. Muhakkîkin kiblesi Hakk'ın vücûdudur. Vücûdlar arasındaki câmî' mertebedir. Mertebeler tefrikasız ve taaddüsdür. Hakk'ın **zâhîrinin şuhûdu** ile Hakk'ın **mutlâkının şuhûdu** arasındaki fark zâtî ve mertebedir ki açıklanmıştır. **Râsih'in kiblesi hazretü'l-ahadiyyetü'l-cemdir. Kâmillerin kâmilî olan hakikî insanın kiblesi ise hazretü'l-hüviyettir.** O; zâhir, bâtin, cem, fark, icmâl, tafsil ve bunun dışındaki karşılaşılan her şeyin **manevî cemü'l-cem'il-ahadiyyetidir. Mahcûbun kiblesi ise beyt-i şerîftir.**⁴²³

Muhammed Nûru'l-Arabî; **mahcûbun**, yani Hak'tan perdeli olanın **kiblesi beyt-i şerîftir** derken bunu mânâ cihetiyle dile getirmektedir. Yani anlamı; mânâ gözü perdeli olan ancak **beyt-i şerîfi** görür, diğer manevî **kible** makamlarını göremez demektir. Yoksa perdeler kalkınca artık **Kâbe**ye yönelmeye gerek kalmaz gibi bir anlayışta değildir. Nitekim kendisi şer'î hükümler hususunda gâyet titiz davranmıştır. O, şeriatsiz bir hakikatin bâtıl olduğunu açıkça ifade etmiştir:

⁴¹⁹ Hasan Kamil Yılmaz, Fizikî ve Mânevî Kible-Teni ve Canı Allah'a Döndürmek, *Altınoluk Dergisi*, 2010-Kasım, Sayı:297, s.7

⁴²⁰ Hücvirî, *age.*, s. 390

⁴²¹ Hücvirî, *age.*, s. 392

⁴²² **İbnü'l-Arabî** de *Füsûsu'l-Hikem*'in Hûd bahsinde aynı âyeti açıklarken "Ne tarafa dönerseniz orada Hakk'ın vechi zâhirdir" demekte ve şeyin "vech"i onun "hakikat"ıdır diyerek bunu ifade etmektedir. (bk. *age.*, s. 113)

⁴²³ Nûru'l-Arabî, *age.*, vr. 15^b-16^a

Şer'i şerîf ruhsat vermeyince emir ve nehiy kuldân sâkât olmaz. *Nass-ı nebevî, kavî-i sahâbî* ve *mânâ-yı zâhirî* üzere tefsir yapılır. Âfâka göre yorumlamayıp enfûse göre yorumlamak, bâtına yönelmek ilhada yol açar. Lâkin *bâtın mânâ'yı* inkâr etmek de aynı şekilde küfürdür.

Hakikata ulaşmak için emr-i ilâhî ve sünnete imtisal gereklidir. Hakk'ın rızasının hilafına bir talepte bulunmayan azizdir, azimdir. Hakikat ancak şeriatla kâim olur.⁴²⁴

Muhammed Nûru'l-Arabî sâlike üç şeyin gerekli olduğunu, bunların birinin *mücâhede-i Muhammediye* (yani şer'î ahkama riâyet etme), diğerinin *zîkr-i dâim*, üçüncüsünün de yaratılış sırlarına vâkıf olarak ikilik hicablarını ref'etmek olduğunu dile getirir.⁴²⁵

Sonuç olarak **Muhammed Nûru'l-Arabî, sâlikin** bulunduğu mertebe itibarıyla hangi *mânevî kiblede* yer aldığını dile getirerek bunu tasavvuf ehlinin istifadesine sunmaktadır. O, bedeni *Kâbeye* yöneltirken kalbi ise bulunduğu mertebedeki hakîkate göre *sülûk* ettirmektedir. Böylece mertebelerden mertebelere geçen *ehl-i tahkîk*, her mertebede o mertebenin gerektirdiği vech ile Allah'ın vechini seyretmektedir.

⁴²⁴ Bolat, *age.*, s. 142

⁴²⁵ Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 291

SONUÇ

Muhammed Nûru'l-Arabî 1228/1813'te *Mısır*'da doğmuş, ilk olarak *Nakşibendîliğe* intisap etmiş, ardından da *Halvetiyye*, *Üveysiyye* ve *Ekberîyye* tarikatlarına intisap ederek bu tarikatlardan icazet almıştır. Daha sonra *Üsküp*'e yerleşmiş, ardından **Abdülhâlik Kâzânî**'nin halîfesi **Mustafa b. Mahmud et-Trabzonî**'den *seyr u sülûk*ünü ikmal ederek ondan da icazet almıştır. Ancak onun tasavvufî hayatında hac esnasında tanışmış olduğu *melâmî* meşrep bir derviş olan **Muhammed el-Mekkî**'nin ayrı bir yeri vardır. O bir süre **Muhammed el-Mekkî** ile birlikte bulunmuş, bu esnada yaşamış olduğu manevî tecrübelerin neticesinde *sülûk* mertebelerini katederek *Üsküp*'e dönmüş ve müridlerini bu usul üzere yetiştirmeye başlamış, 1305/1887 yılında *Usturumca*'daki evinde vefat etmiştir.

Yaşamı boyunca oldukça sık seyahat eden ve yoğun bir *irşad* faaliyeti geçiren **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin ortaya koyduğu eserleri onun zâhirî ve bâtinî ilimlerdeki mertebesini gözler önüne sermektedir. Şimdiye kadar seksen bir adet eseri tesbit edilen **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin önemli eserlerinden biri de Arapça olarak kaleme alınan, değişik kütüphanelerde yazma eser halinde bulunan ve çalışmamıza konu olan **Seyyid Şerif Cürcânî**'nin *Vahdet-i Vücûd Risâlesine* şerh olarak yazmış olduğu *el-Envârul-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd* adlı eseridir.

Eserin bütünü dikkate alındığında **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin özellikle **İbnü'l-Arabî**'nin *marifet* ve *vücûd* anlayışını benimsediği görülmektedir. Eserdeki bilgilerin hakkıyla anlaşılması ve değerlendirilebilmesi için belli bir tasavvufî alt yapıya; ayrıca mantık, felsefe ve kelam gibi ilimlere de belli oranda sahip olunması gerekmektedir. Çünkü **Muhammed Nûru'l-Arabî**, tasavvufa ait meseleleri incelerken ilmî kriterleri de elden bırakmamıştır.

Muhammed Nûru'l-Arabî, eserde yeri geldikçe sarf-nahiv, kelâm, mantık, felsefe ve diğer ilim alanlarından yararlanmış, fakat asıl uğraşının bu olmadığını dile getirerek tasavvufî sahaya geri dönmüştür. Anlaşılmasında güçlük çekilebilecek konularda ise misaller getirerek mevzuyla idrak edilebilirlik sahasına indirgemıştır.

Düşünce sisteminin en önemli esaslarından biri olan *melâmîlik* fikri **Muhammed Nûru'l-Arabî** için sadece ahlâkî bir esas olmayıp, *velâyet* düşüncesinin temelini oluşturan ve *insan-ı kâmil* anlayışı ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir telakkîdir. Bundan dolayı *melâmîlik* sadece belirli bir gruba ait bir ilke değil, her devirde tüm *ilâhî tecellîlerin mazharı* olan *kâmil insanların* sıfatıdır ve bundan daha üst bir mertebe bulunmamaktadır. Böylece *melâmîliği* takipçisi olduğu **İbnü'l-Arabî** gibi *tevhîd* merkezli yorumlamıştır.

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerini **Serrâc**, **Kelâbâzî**, **Hücvirî**, **Kuşeyrî** ve diğer **Sûfî** müelliflerin görüşleriyle karşılaştırmamız neticesinde, tasavvufî kavramların değerlendirilmesinde genel açıdan paralellik bulunduğunu görmekteyiz.

Allah'a delil olma açısından ilmi üç kategoriye ayıran **Muhammed Nûru'l-Arabî**, ilk olarak **ilme'l-yakîn** mertebesindeki **âlimleri** ardından **ayne'l-yakîn** seviyesindeki **ârifleri** sonuncu ve en kâmil olarak ise **hakka'l-yakîn** mertebesindeki **hakikat ehlini** saymaktadır.

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin eserde değindiği önemli konulardan biri de **vücûd** anlayışı ve onun mertebeleri ile Hak-halk münasebetini izah ettiği **tecellî** kavramıdır. Buna göre mahlûkatın kendine özgü, müstakıl bir **vücûdu** olmayıp **hakîkî vücûd** yalnız Hakk'a aittir. Hakk'ın **vücûdu** ise bize nisbetle mertebelerde **tecellî** ve **zuhûr** etmektedir ve O nasılsa öyle kalır. Böylece halkın vücûdu istidatına göre ilâhî zâtın esmâ ve sıfatlarının **mazharı** olmaktadır. Bu **mazhar** olma sabit olmayıp Hak sürekli ve her an yenilenen **tecellî**si ile onları ayakta tutmaktadır. Ayrıca **Muhammed Nûru'l-Arabî**'ye göre **mazhar** olma sürecinde herhangi bir **hulûl**, **ittihâd**, **tenâsuh**, **devir** ve **teselsül** de söz konusu olamaz.

Muhammed Nûru'l-Arabî'nin tasavvuftaki farklı bakış açılarından birisi seyrde engellenme yahut gecikme konusudur. **Muhammed Nûru'l-Arabî**, insanın maddesinin **vücûd** mertebelerinden **nüzul** etme, yani yaratılma aşamasında meydana gelen engellerden dolayı manevî durumunda da engeller olacağını dile getirmektedir. Örneğin insanın maddesi bu nüzul esnasında yenmeyen bir nebat veya hayvanda bulunsu ebeveyn onu yemeyeceğinden bu nebat veya hayvan bedeni ölerek çürüyüp madene geri döner. Yahut onu ebeveyn yer fakat meni oluşmaz ya da oluşur fakat çocuk düşer. Bu sebeple insanın maddesi de gecikmeye uğrar. Bu durumdaki insan, gecikmesinin oranında **tebliğ** yada **irşad** ile hidâyete erer. Gecikmesi fazla ise kılıç zoruyla hidâyet bulur yahut öldürülse de hidâyet bulmaz. **Muhammed Nûru'l-Arabî**'nin bu konuda dile getirdiği bir kavram da **ahadiyyü's-seyr**dir. **Ahadiyyü's-seyr** olan insanın maddesi hiçbir engelle karşılaşmadan **nüzul** eder. Ayrıca hidâyete erme hususunda herhangi bir **tebliğ** ve **irşad** da gerek duymaz.

Kible konusunda da özgün fikirlere sahip olan **Muhammed Nûru'l-Arabî**, Hak yolcusunun her bir mertebedeki hakikatının onun **manevî kiblesi** olduğunu dile getirerek eserde bu **kiblelere** yer vermektedir.

KAYNAKÇA

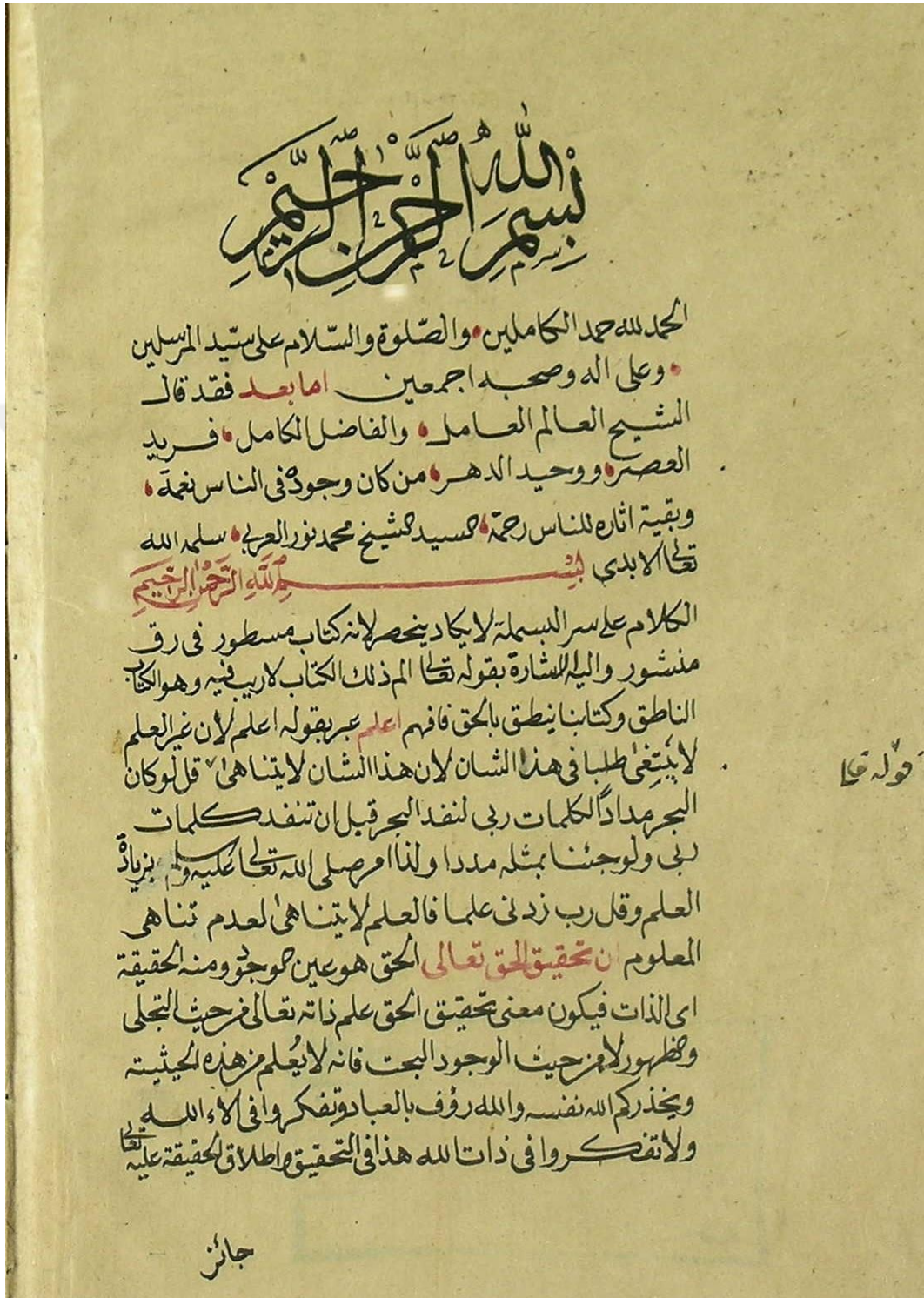
- Aclûnî, İ. M., *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs Amme'stehera mine'l-Ehâdî alâ Elsineti'n-Nâs*, c. I-II, Beyrut 1351.
- Akkirmânî, *Risale Fi'l-Kelâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halef Efendi, İstanbul.
- Akûn, Ö. F., "Bursalı Mehmed Tâhir", *DİA.*, c. VI, İstanbul 1992.
- Aliyyu'l-Karî, A. M., *Mirkâtü'l-Mefâtîh*, c. I, Beyrût 2001.
- _____, *el-Esrâru'l-Merfûa li'l-Ahbâri'l-Mevdûa*, thk. Muhammed Lutfi Es-Sabbağ, Beyrut 1986.
- Anılır, B., "Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Hazretlerinin Yaşadığı Dönem ve Eserlerinin Özellikleri", *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri: 9-10 Mayıs 2015/Antalya*, ed. Rıdvan Yıldırım vd., Tika Kültür Yay., Ankara 2016.
- Ateş, S., *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts.
- Attâr, F., *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ, Erdem Yay., İstanbul 1991.
- Aydın, A. A., *İslâm İnançları Tevhîd ve İlm-i Kelâm*, Ankara 1984.
- Azamat, N., "Muhammed Nûru'l-Arabî", *DİA.*, c. XXX, İstanbul 2005.
- _____, "Ahmed Amiş Efendi", *DİA.*, c. II, İstanbul 1989.
- Bolat, A., *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İnsan Yay., İstanbul 2011.
- _____, *Muhammed Nûru'l-Arabî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, h Yay., İstanbul 2015.
- Bolay, S. H., *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, M.E.B. Yay. İstanbul 1993.
- Cebecioğlu, E., *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul 2009.
- Ceylan, S., "Telvîn", *DİA.*, c. XXXX, İstanbul 2011.
- Cilî, A., *Merâtibü'l-Vücûd ve Hakikatü Külli Mevcûd*, Mektebetü'l-Kâhire 1999.
- _____, *el-İnsânü'l-kâmil*, c.II, Kahire 1301.
- _____, *İnsân-ı Kâmil*, trc. Abdülaziz Mecdi Tolun, İz Yay., İstanbul 2002.
- Cürcânî, E. A., *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985.
- _____, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, c. IV., Beyrut 1998.
- Çankı, M. N., *Büyük Felsefe Lûgatı*, c.I, İstanbul 1954.
- Demir, O., "Teselsül", *DİA.*, c. XXXX, İstanbul 2011.
- Demirli, E., "Vahdet-i Vücûd", *DİA.*, c. XXXXII, İstanbul 2012.
- Durusoy, A., "Kıyas", *DİA.*, c. XXV, Ankara 2002.

- Ebî Şeybe, A. M., *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Saîd, Muhammed el-Lahhâm, c.VIII, Beyrut 1989.
- Ebû Ya'lâ, A. A., *Musnedu Ebî Ya'lâ el-Mavsilî*, thk. Hüseyin Salîm Esed, c.IV, Beyrut 1989.
- el-Hakîm, S., *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, Kabalcı Yay., İstanbul 2005.
- el-Leknevî, E. M., *el-Asaru'l-Merfua*, thk. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1984.
- en-Nesâî, E. A., *Sünen: Küsûf*, Mısır 1965.
- Eraydın, S., *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFV. Yay., İstanbul 2012.
- Erdem, H., *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Ertuğrul, İ. F., *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul 1941.
- _____, *Vahdet-i Vücud ve İbn Arabî*, hzr. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- es-Süyûtî, E. C., *el-Câmiu's-sağîr fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*, Mısır ts.
- et-Tehânevî, M. H., *Keşşâfû İstilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, c. I, Kalkûta 1862.
- et-Tirmizî, E. M., *el-Câmiu's-sahîh:Tefsîr*, c.VIII, İstanbul 1981.
- ez-Zebîdî, M. M., *Tâcü'l-Arûs*, thk. Abdülkerîm Azbâvî, c. VII-XXVII-XXXIII-XXXVI, Kuveyt 2001.
- Fâris, A., *Mucemu mekayisi'l-lûgat*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr matbaası, c. I-IV-VI, Beyrut 1979.
- Gazzâlî, M. A., *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn: Acâibü'l-Kalb*, c.III, Kahire 1332.
- Gölpınarlı, A., *Melâmîlik ve Melâmîler*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Güç, A., "Kible", *DİA.*, c. XXV, Ankara 2002.
- Hanbel, A., *el-Müsned*, Çağrı Yay, c.II, İstanbul 1992.
- _____, *Müsned*, c.IV, Beyrut 1991.
- Hücvirî, A. O., *Keşfu'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, hzr. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2014.
- İbn Mâce, E. M., *Sünen: İkâmet*, Mısır 1952.
- İbn Manzûr, E. C., *Lisânü'l-Arab*, Dâr-ı Sadr, c. III-X-XI-XIII-XV, Beyrut ts.
- İbnü'l-Arabî, M., *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c. I-II-III, Dâr-ı Sadr, Beyrut ts.
- _____, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahyâ, el-Heyetü'l-mısıryyeti'l-âmme li'l-kitâb, 2. Baskı, c. IV, Kahire 1992.
- _____, *el-İstilâhât, Mektebe-i Lübnan*, Beyrut 1969.
- _____, *Füsûsu'l-Hikem*, nşr. Ebu'l-Alâ Afîfî, Dar-ı Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1946.
- _____, *İnşâü'd-Devâir*, Leyden, Brill, 1336.
- _____, *Mecmûat-ü Resâil-i İbn-i Arabî*, Dâru'l-Beydâ, 1. Baskı, c. II, Beyrut 2000.
- _____, *Ukletü'l-Müstevfîz*, Leyden, Brill, 1336 (Bağdat Kütüphanesi Fotokopisi).

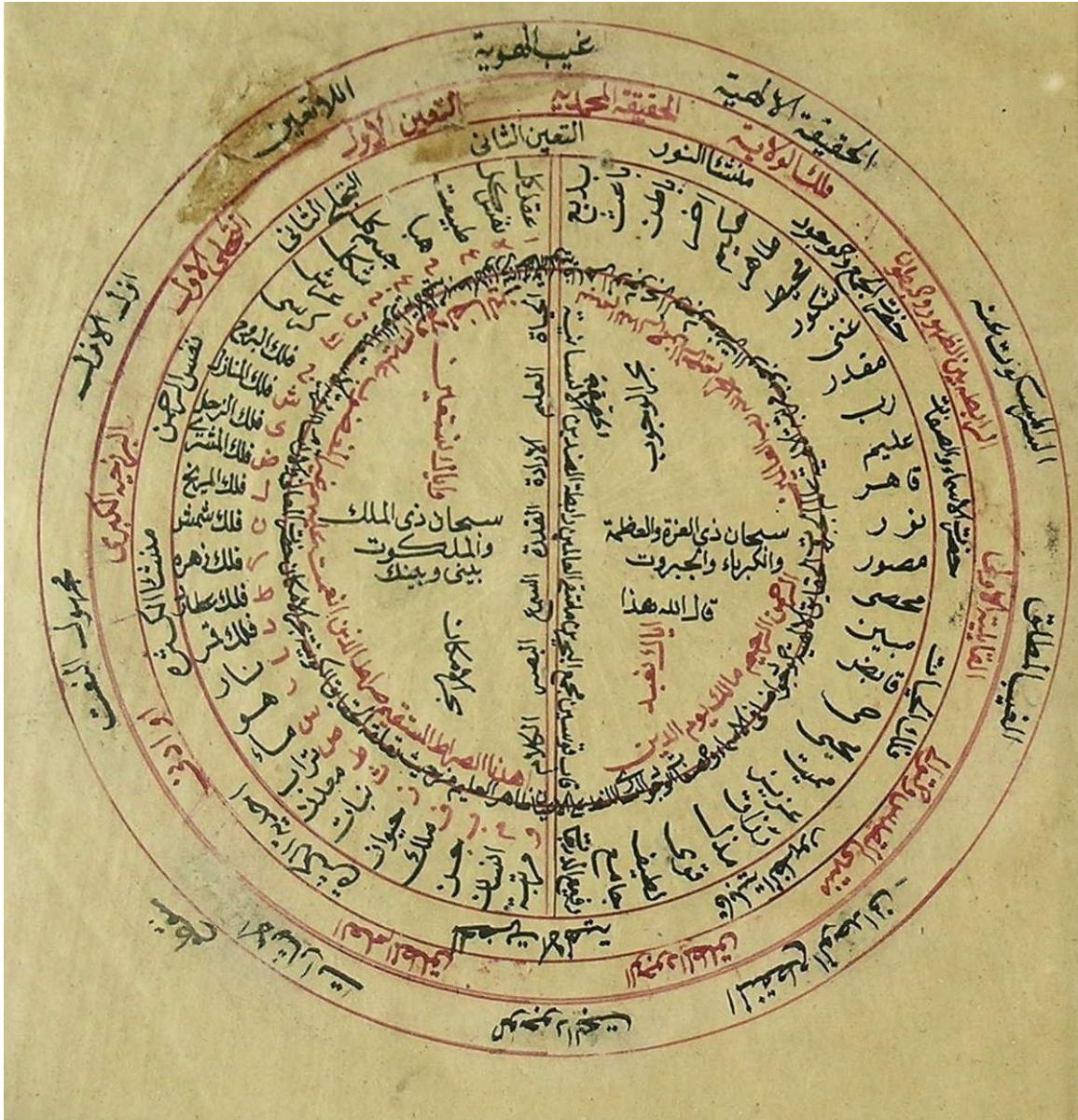
- Karadaş, C., "Teceddüd-i Emsâl", *DİA.*, c.XXXX, İstanbul 2011.
- _____, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA.*, c.XX, İstanbul 1999.
- Kartal, A., *İlahi İsimler Teorisi*, Hayy Kitap, İstanbul 2009.
- Kâşânî, A., *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004.
- Kelâbâzî, E. M., *Ta'arruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf*, hzr. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2013.
- Kılıç, H., "Harîrîzâde", *DİA.*, c. XVI, İstanbul 1997.
- Konuk, A. A., *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, hzr. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, MÜİFV Yay., c. I-II-IV, İstanbul 2017.
- Kumanlıoğlu, H. F., *Vahdet Konuşmaları*, H yayınları, İstanbul 2017.
- Kuşeyrî, A., *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, hzr. Süleyman Uludağ, Yedinci Baskı, Dergah Yay., İstanbul 2014.
- Müslim, E. M., *el-Camiu's-sahîh: İman*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Mısır 1955.
- Nûru'l-Arabî, M., *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2994.
- _____, *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 268.
- _____, *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*, Milli Kütüphane, nr. 3108.
- _____, *el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd*, Mahmud Erol Kılıç'ın şahsi kütüphanesi (Mecâlî'z-Zehrâ ala's-Salavâtî'l-Kübrâ li's-Şeyhi'l-Ekber içinde).
- _____, *Kitab'üd-Devâir ve'l-Eflâk fî Tasarrufâtî'l-Mülk ve'l-Emlâk*, Milli Kütüphane, nr. 4386.
- _____, *Niyâzî Mısırî Divânı Şerhi*, hzr. M. Sadettin Bilginer, Esmâ Yay., İstanbul 1976.
- _____, *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/1.Cilt*, Hrz. Mecit Yıldız-Burak Anılır-Mustafa Mert-H.Fatih Yılmaz, H Yay., İstanbul 2016.
- _____, *Nûru'l-Arabî Külliyyâtı/4.Cilt*, trc. Hasan Fehmi Kumanlıoğlu, H Yay., İstanbul 2017.
- _____, *Şerh-i Kelâm-ı İmam Ali*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 580/14
- Ögke, A., "Varlık Meselesi", *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse vd., İkinci Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- Taberî, E. M., *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c.I, Mısır ts.
- _____, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. III, Beyrut ts.
- Taşpınar, H., *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, Sayı: XII, 2006.

- Tûsî, E. S., *el-Lüma': İslam Tasavvufu*, hzr. Hasan Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2012.
- Uludağ, S., "Amâ", *DİA.*, c. II, İstanbul 1989.
- _____, "Devir", *DİA.*, c. IX, İstanbul 1994.
- _____, "Sülûk", *DİA.*, c. XXXVIII, İstanbul 2010.
- _____, "Ahadiyyet", *DİA.*, c. I, İstanbul 1988.
- Yavuz, Y. Ş., "Vahdâniyyet", *DİA.*, c. XXXXII, İstanbul 2012.
- Yazır, M. H., *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yay., c. I, İstanbul 2011.
- Yılmaz, H. K., *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul 2014.
- _____, "Fizikî ve Mânevî Kible-Teni ve Canı Allah'a Döndürmek", *Altınoluk Dergisi*, Kasım-Sayı:297, 2010.
- Yurdağür, M., "Devir", *DİA.*, c. IX, İstanbul 1994.

EK 1- YAZMA ESERİN İLK SAYFASI

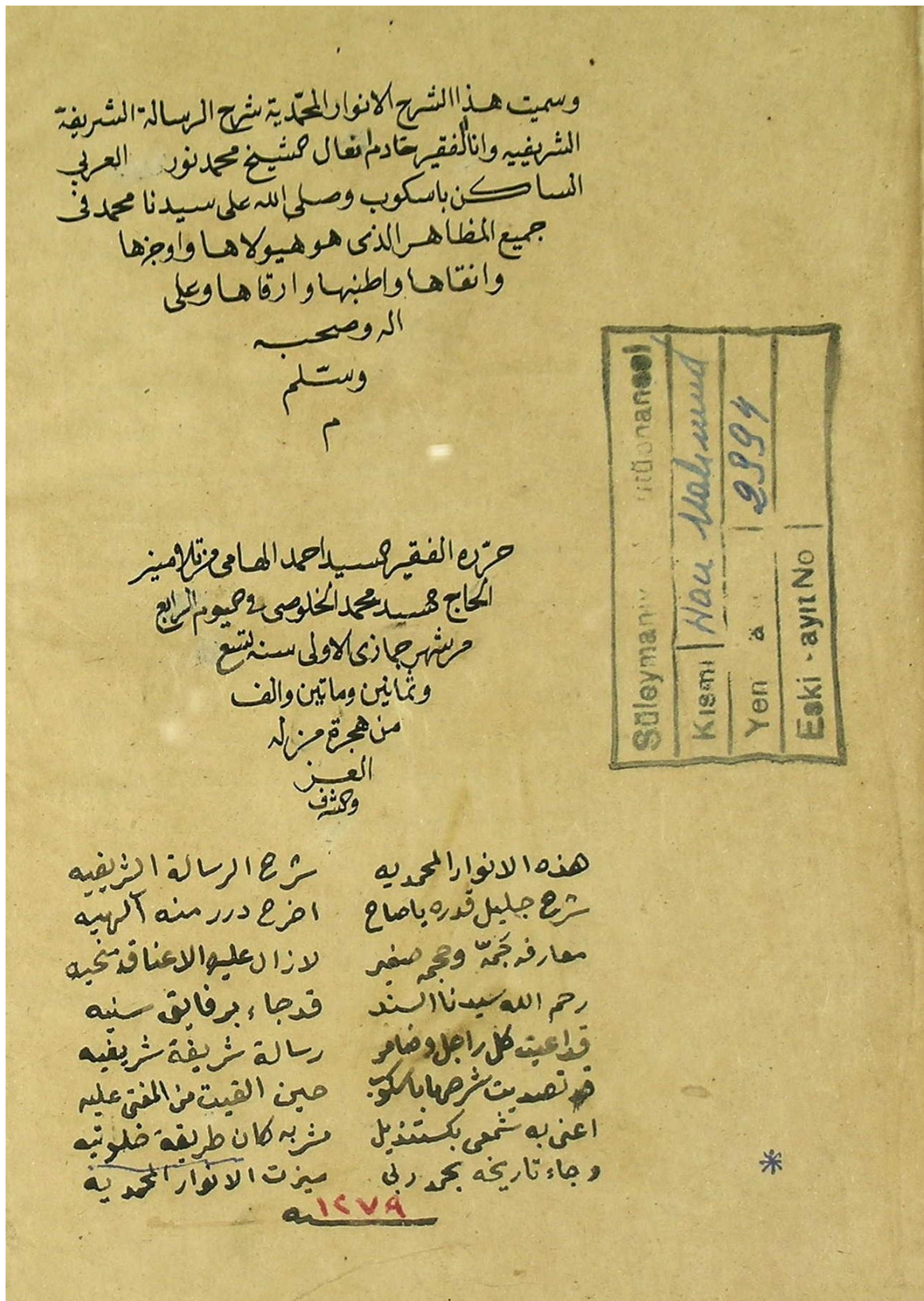

EK 2- MERÂTİBÜ'L-VÜCÛD

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2994

EK 3- YAZMA ESERİN SON SAYFASI

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Erkan ALAGÖZ
Doğum Yeri - Tarihi	Antalya - 1988
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Endüstri Meslek Lisesi; Açık Öğretim (İmam-Hatip) Lisesi
Lisâns Diploması	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum
Tez Konusu	Muhammed Nûru'l-Arabî'nin el-Envâru'l-Muhammediyye fî Şerhi Risâleti'l-Vücûd adlı eserindeki tasavvufî görüşleri
Yabancı Dil / Diller	Arapça
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Seminer: Tasavvufta İnsilâh Kavramı	
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı
E-Posta	antalya.erkana@hotmail.com